
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2021/4

ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

Віктор Бурлачук (Київ). Влада як джерело ризику	5
Віталіна Буткалюк (Київ). Соціально-економічні наслідки пандемії COVID-19 для України	24
Олена Іваненко (Київ). Українська гігієністика: трансформація зайнятості, ризиків та перспективи	43
Сергій Макеєв (Київ). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса	73
Андрій Мельников (Київ), Катерина Алексєнєва-Тімченко (Одеса). Концепція аналітичної етнографії Джона Лофланда	87
Володимир Резнік (Київ). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс	104
Євгенія Мороз (Київ), Марина Соболевська (Київ), Тетяна Червінська (Київ). Використання активних методів викладання соціологічних дисциплін в умовах дистанційного навчання	129

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Ol'ha Maksymenko (Kyiv). The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians	143

ДИСКУСІЇ

Національна нарада з гендерного вимірювання “Можливості національної системи моніторингу прав жінок та гендерної рівності”	150

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Володимир Паніотто (упорядник) (Київ). Валерій Хмелько в моєму житті
та житті моїх колег..... 172

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

Олена Мурадян (Харків), **Олексій Мусієздов** (Харків). Про цінності та
про українців..... 190

Показчик статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи,
маркетинг» 2021 року 196

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв’язку.

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2021 року — **74276**.

CONTENT

Victor Burlachuk (<i>Kyiv</i>). Power as a Source of Risk	5
Vitalina Butkaliuk (<i>Kyiv</i>). Socio-economic outcomes of the COVID-19 pandemic for Ukraine	24
Olena Ivanenko (<i>Kyiv</i>). Ukrainian Gigonomy: Transformation of Employment, Risks and Prospects	43
Serhii Makeiev (<i>Kyiv</i>). The concept of classes in early work of F. Engels	73
Andrii Melnikov (<i>Kyiv</i>), Kateryna Aleksentseva-Timchenko (<i>Odesa</i>). John Lofland's concept of analytical ethnography	87
Volodymyr Reznik (<i>Kyiv</i>). Analysis of research programs: a sociological perspective	104
Yevheniia Moroz (<i>Kyiv</i>), Maryna Sobolevska (<i>Kyiv</i>), Tetiana Chervinska (<i>Kyiv</i>). The use of active methods of teaching sociological disciplines in distance learning	129

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Ol'ha Maksymenko (<i>Kyiv</i>). The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians	143

DISCUSSIONS

National Meeting on Gender Measurement «Possibility of the Local Monitoring System of Women's Rights and Gender Equality in Ukraine»	150

ORAL HISTORY OF SOCIOLOGY

Volodymyr Paniotto (<i>compiler</i>) (<i>Kyiv</i>). Valerii Khmelko in my life and in the life of my colleagues.....	172

SOCIOLOGICAL EDITIONS: REFLECTIONS, REVIEWS

Olena Muradyan (<i>Kharkiv</i>), Oleksiy Musiyezdov (<i>Kharkiv</i>). About values and about Ukrainians	190

Index to articles published in «Sociology: Theory, Methods, Marketing» in 2021	196

Підписано до друку 6.12.2021 р. Формат 70×108/16.

Ум. друк. арк. 12,375. Обл.-вид.арк. 12,12. Тираж 250 прим. Зам. № 73-4.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ТОВ “505”

вул. М. Бердичівська, 17-А, м. Житомир, 10012

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5609 від 21.09.2017 р.

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VICTOR BURLACHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

bourlatchouk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6197-0356>

Влада як джерело ризику¹

Дослідження ризику ми пов'язуємо, як правило, з тим чи тим рішенням, незвідка з політичним. У пропонованій статті я проаналізую ризики, пов'язані з використанням самого інструменту влади.

Дослідження влади як джерела ризику передбачає визначення двох цих за-садових понять. Виходячи з цього, спершу я спробую з'ясувати, що слід розу-міти під владою та в якому відношенні вона перебуває із ризиком. За підставу візьмемо концепції влади, розроблені найвпливовішими теоретиками кінця ХХ століття, Мішелем Фуко і Нікласом Луманом, котрі залишили по собі спеціальні праці, присвячені відносинам влади.

М. Фуко для аналізу влади вживає спеціальний термін *gouvernementalité* (англ. *governmentality*), що його можна перекласти як «урядовість». Цим тер-міном Фуко позначив новий напрям аналізу влади, що послугувало створен-ню нового дисциплінарного поля, позначеного як *Governmentality Studies* [The Foucault, 1991]. Одна із головних особливостей цього напрямку полягає в тому, що влада вже не мислиться у перспективі держави. Поняття урядовості не варто ототожнювати з «урядом» чи «державним управлінням».

На відміну від Фуко, головна заслуга Н. Лумана в розробленні концепції вла-ди полягає в тому, що владу він почав розглядати як специфічну форму ко-мунікації. Таке розуміння влади може спричинити в читача внутрішній опір, оскільки на перший погляд суперечить очевидним фактам. Влада завжди ото-жнюється з апаратом примусу: армією, поліцією, в'язницею, секретними

---

1 Статтю підготовлено в рамках виконання НДР № 0120U101665 «Системні ризики неста-більного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція».

службами тощо. Натомість тут ідеться про щось майже нематеріальне, лишень про комунікацію.

Слід зазначити, що розуміння влади як комунікації Н. Луман успадковує від Т. Парсонса як свого вчителя. Однак Луман суттєво розширює і поглиблює його концепцію. Дослідження влади як комунікації, з точки зору Лумана, не означає дослідження якогось окремого специфічного її прояву. Теорія влади як засобу комунікації має вичерпати всю сутність влади і відповісти на всі питання про її природу. Розуміння влади як комунікації, коли відмовляються розглядати її суб'єкт-об'єктну природу, в певному сенсі корелює з концепцією влади, розроблюваною Мішелем Фуко.

Основний пафос, що об'єднує обидві концепції, спрямований проти ідеології суб'єкта, де суб'єкт владарювання є одним з ефективних засобів і образів влади. Як для Фуко, так і для Лумана влада іманентна своїм власним проявам, вона синхронна будь-яким перетворенням у макроструктурах суспільства і перебуває не поза, а всередині них. Це означає, що поза нею не існує нічого, що могло б її визначати.

Обидва мислителі виходять з того, що хибно описувати владу в термінах привласнення та припускати, що вона може бути привласнена й перебувати у володінні того чи іншого державного інституту, або ж приписувати її домінуювальному політичному суб'єктові: класу, партії, групі чи особистості. Мислити владу — означає мислити її поза суб'єкт-об'єктними відношеннями. Владу не можна привласнити в тому сенсі, що привласнення влади є дія не «суб'єкта», а самої влади.

Владу не можна привласнити, позаяк вона не є чиеюсь власністю, влада завжди є відношення. Відносини влади — це відносини, в яких одні впливають на дії інших. Здійснення влади — це особливого типу дія, спрямована на інші дії. І коли Фуко заявляє, що влада не пірамідальна, але сегментарна та лінійна, що вона здійснюється через суміжність, а не через висоту і віддаль, то тут можна знайти певну близькість його уявлень до ідей Н. Лумана.

Влада як символічно генералізований засіб комунікації

Свою комунікативну концепцію влади Луман розгортає в послідовний систематичний опис. Комунікативну природу влади він уточнює за допомоги поняття «символічно генералізований засіб комунікації». Спробуймо описати це важливе для розуміння Луманової концепції влади поняття. Для цього треба розглянути ще низку інших, пов'язаних із даною концепцією понять. Наприклад, селективність повідомлення. Для Лумана комунікація реалізується тільки тоді, коли в ній усвідомлюється селективність повідомлення. Селективність повідомлення означає, що для того, аби щось передати в якості інформації, необхідно обрати щось із-поміж тих фактів, подій, думок, ідей, які оточують людину. Комунікація виникає як результат вибору (селекції), і цей вибір має бути сприйнятий іншим, на кого ця комунікація спрямована. Вибір, переданий у комунікації, може бути прийнятий, схвалений («так») або не прийнятий, відкинутий іншим («ні»). Можливість відхилення вибору постійно присутня в комунікації,

що може стати підґрунтям конфлікту, і це дає підстави Луманові говорити, що всі соціальні системи потенційно конфліктні.

Вибір між «так» і «ні» не може бути керованим через мовний код, оскільки мова містить в собі обидві можливості. Користуючись тільки знанням мови, ми не можемо обґрунтувати свій вибір між «так» і «ні». Тому в суспільстві крім мови формуються спеціальні інститути, які забезпечують можливість селекції в необхідному обсязі.

У простих суспільствах ця функція виконується за посередництва узвичаєних конструкцій реальності, що включають повсякденні знання, міфи, забобони тощо. Тут немає потреби в спеціалізованих засобах, які б зумовлювали і регулювали мотивацію прийняття селективних пропозицій, і тут ще достатньо мови з її потенціалом інформації, ствердження і заперечення.

Лише у більш розвинених суспільствах формується потреба в диференціації мовного коду, коли потенціалу мови з її можливостями ствердження і заперечення виявляється недостатньо. Історичним імпульсом для появи нових засобів комунікації став винахід писемності, що вивела комунікативний потенціал за межі інтеракції, коли з'явилася необхідність для формування мотивації прийняття змісту комунікації. Я, наприклад, приймаю, а не відхиляю певну інформацію, бо вона «істинна» або тому, що вона відповідає традиції, або тому, що вона відповідає законові. Відбувається подвійне кодування мови: перший код — це можливість відповідати «так» або «ні», а друге кодування відбувається в результаті дії символічно генералізованого засобу комунікації, що містить код «істина–хиба» або «законно–незаконно» тощо. Інакше кажучи, важко відхилити інформацію, якщо їй приписується істинність, або відмовитися виконати якусь дію, якщо її невиконання загрожує санкціями.

Відповідальним за друге кодування, на думку Лумана, є символічно генералізований засіб комунікації, і він відповідає за успішність цієї комунікації, за те, щоб мотивувати учасника комунікації до прийняття повідомлення. Комунікативні засоби передбачають ситуації, в яких існує можливість вибору з боку кожного з учасників і здійснюється зв'язок добору і мотивації, який, своєю чергою, здійснюється за допомоги символічної генералізації.

Що означає «генералізація» в понятті символічно генералізованих засобів комунікації? Візьмімо ситуацію, коли мас-медіа стверджують, що аби не заразитися вірусом Covid-19, необхідно вакцинуватися. Розгляньмо головні механізми розуміння цього судження. Передусім ми оцінюємо це судження під кутом зору істини/брехні. Режим генералізації цього судження виникає через брак знання конкретних обставин, що призвели до формування цього судження. Внаслідок різноманітних обставин (відсутність фахової освіти, неможливість брати участь в лабораторних дослідках, віддаленість у часі та просторі тощо) це судження не може ґрунтуватися на моєму особистому досвіді участі у створенні вакцини від грипу, і мій особистий досвід не може бути підґрунтям для прийняття даної інформації як істинної. Відтак, інформація про всі обставини, що призвели до створення вакцини від грипу, відсутня в інформаційному обміні, вона узагальнена і генералізована в одній пропозиції, відокремлена від певного місця і часу, від ситуації, в якій створювалася, і т. д., і завдяки цьому набуває

в мас-медіа позаособистісного генералізованого характеру. Проте ми схильні приймати цю інформацію за істинну, оскільки попередній досвід нас переконує, що перші щеплення від інфекційних захворювань з'явилися за часів Пастера, тому це судження про наявність щеплення від грипу вписується в межі нашого досвіду.

А що означає «символічне» в понятті символічно генералізованих засобів комунікації? Сприймавши інформацію як істинну, ми вирушаємо робити щеплення, підтверджуючи тим самим взаємозв'язок селекції та мотивації як одну з головних рис символічно узагальнених засобів комунікації. Специфіка зв'язку між отриманою інформацією і нашими діями є символічною, адже ми діємо не в режимі «потреба — її задоволення», а в режимі деякої символічної небезпеки та її можливого уникнення.

Відмінність між кодом і процесом комунікації

«Найважливіше нововведення теорії засобів комунікації порівняно з попередніми теоріями влади полягає в тому, що вона розуміє феномен влади на підставі відмінності між кодом і процесом комунікації й тому не схильна приписувати владу як деяку якість чи здатність нікому із партнерів владних відносин» [Луман, 2001: с. 29].

У чому полягає відмінність між кодом і процесом комунікації? Візьмемо, до прикладу, судження у вигляді вказівки «напиши листа бабусі». Мета комунікації в цьому разі полягає в тому, що адресат має виконати певну дію. Однак він її може й не виконати. Таке судження можна віднести до сфери владних комунікацій, бо воно містить імпульс наказу. Процес комунікації у цьому разі полягає в передаванні самого повідомлення, а те, виконає чи не виконає адресат дію, залежить від комунікативного коду, що передбачає, стануться чи ні відповідні санкції (альтернативи уникнення) за невиконання названої дії.

Луман полюбить наголосити, що влада є керованою кодом комунікацією, і під кодом він розуміє таку структуру, котра для кожного довільного елементу в межах своєї царини релевантності може знайти й упорядкувати інший додатковий елемент. Будь-яка операція відбувається шляхом вибору однієї сторони із двох, і залежно від міри диференційованості система може одночасно мати безліч кодів (у політиці коди: правий/лівий, консервативний/прогресивний, агресивний/оборонний, авторитарний/демократичний тощо).

Бінарне кодування є двосторонньою формою, котра вможливорює перехід від однієї сторони до іншої, від однієї цінності до протилежної й навпаки, і це відбувається завдяки тому, що одна форма відрізняє себе як форма від інших форм.

Важливою характеристикою влади, на відміну від інших засобів комунікації, є те, що її код вимагає від партнерів, тобто від обох сторін комунікативних відносин, аби ті редукували комплексність діями, а не переживаннями. Інакше кажучи, влада — це особлива дія, спрямована на інші дії.

«Символічні генералізації вможливають часткове переведення процесу трансляції редукованої комплексності з рівня експліцитної комунікації на рівень комплементарного очікування, що розвантажує громіздкий, обтяжений

великими часовими витратами та огрублений через мовну експлікацію комуникативний процес» [Луман, 2001: с. 58]. Виявляється, можна здійснювати переведення комунікації на рівень очікування. Назагал суспільні комунікації ґрунтуються на очікуванні очікування: відправник не просто домагається від одержувача певної відповіді, він очікує від адресата певної відповіді, яка має надійти відповідно до отриманої інформації.

Що таке рівень експліцитної комунікації? Це рівень безпосередньої інтеракції, коли партнери комунікації перебувають у ситуації віч-на-віч. Символічно генералізовані засоби комунікації дають змогу розвантажити безпосередній процес комунікації, і це означає, що з'являється можливість виконати побажання владаря у ситуації відсутності безпосереднього наказу з його боку.

Влада без наказу

«Антиципація підлеглого відбувається на двох рівнях: він передбачає не тільки реакції владаря на відмову виконати побажання влади, тобто альтернативи уникнення, а й самі ці бажання. Можновладець навіть не потребує того, щоб віддавати підлеглому накази, позаяк той виконуватиме його повеління також і ненаказового характеру» [Луман, 2001: с. 59]. Виникає питання, якщо владар не потребує того, щоб віддавати підлеглому накази, то в якій формі тут здійснюється комунікація? Тут саме і спрацьовує механізм очікування очікування, про який уже йшлося вище. Оскільки Луман вирізняє два рівні антиципації влади — альтернативи уникнення та її змісту, то відповідно до цих двох рівнів тут задіяні різноманітні механізми символізації. Код влади має відрізнитися від тих символів, що беруть участь у процесі комунікації. Загалом Луманова комунікативна теорія влади лежить в основі його розуміння ризику.

Урядовість

Поняття «урядовості» Фуко вперше застосував у своєму лекційному курсі 1977–1978 року «Безпека, територія, населення». Вводячи його в ужиток, Фуко воліє дистанціюватися від поширених у сучасній політичній думці підходів, що пропонують розуміти «владу» через «державу». Тому не слід ототожнювати це поняття з «урядом» чи «державним» управлінням. Якщо припустити таке ототожнення, то тоді стають незрозумілими такі вислови Фуко, як «уведення урядовості в державу» чи «уведення урядовості в управління».

Тема урядовості має безпосередній стосунок до завдання дослідити феномен влади з точки зору ризику, оскільки ця тема стала приводом для спору, коли деякі дослідники угледіли в ній прагнення легітимувати ідею «суспільства ризику».

Під урядовістю Фуко розуміє певну модель управління, що змінюється від епохи до епохи й охоплює різноманітні практики управління, за допомоги яких люди або групи людей намагаються керувати поведінкою один одного. Ці практики дістають своє втілення у науковій, управлінській, моралістичній, педагогічній літературі, й тому не можна вважати, що суб'єктом урядовості може бути уряд або держава.

Згідно з Фуко, історично поняття урядовості формується приблизно у XVI столітті, і це пояснюється тим, що в Європі з'являється багато текстів про управління. Незважаючи на багатоманіття, всі ці тексти об'єднувало неприйняття книги Макіавеллі «Государ». Чому категорично відкидають цю працю? Насамперед це пов'язане із певним становищем государя в системі відносин влади.

Государ має зовнішнє і трансцендентне відношення щодо свого князівства. Для нього князівство виступає у вигляді власності, яку можна успадкувати, завоювати чи втратити. Тому всі рекомендації Макіавеллі спрямовані на те, щоби князь зміг захистити, а в ліпшому разі, збільшити, розширити свою власність. На думку Фуко, трактат Макіавеллі являє собою міркування стосовно вправності князя, спрямованої на збереження князівства. Саме тому цей трактат про вмільсть і вправність «антимакіавеллієвська література воліла замінити чимось іншим ... мистецтвом управляти: вміти зберегти власне князівство зовсім не означає вміти управляти» [Фуко, 2006: с. 188].

Слід зазначити, що поняття управління прийшло в політичний дискурс з інших сфер соціального життя, а саме: з педагогіки, домогосподарства, пасторської діяльності, сім'ї, коли практиками управління займаються чимало різних людей: батько сімейства, настоятель монастиря, педагог, учитель тощо. «Таким чином, існує одразу і множина форм правління, властивих державі, і іманентність практик управління стосовно держави; множина і іманентність відповідних форм діяльності, радикально протиставлених трансцендентній одиничності государя Макіавеллі». [Фуко, 2006: с. 189].

Поява урядовості як форми управління виражає нові форми мислення про владу та її здійснення. Ця форма мислення зорієнтована на нову реальність, якої виступає економіка, з її законами попиту та пропозиції, дефіциту, інфляції тощо, а її об'єктом стають не піддані держави, а населення. Урядовість з'являється тоді, коли мистецтво управління державою стає особливою діяльністю, яка передбачає орієнтацію на різноманітні форми знання, що охоплюють знання про суспільство і людину. Урядовість, як певна модель управління, на відміну від діяльності государя Макіавеллі, опікується здоров'ям, добробутом, процвітанням і щастям населення. Щоб управляти належним чином, щоб забезпечити щастя і добробут населенню, треба управляти з використанням певних знань, що їх надає економіка. Урядовість відрізняється від інших форм влади: суверенітету та дисципліни. Мета суверенної влади — це здійснення державної влади над підданими держави на певній території, збирання податків, призначення покарань. Мета дисциплінарної влади полягає в регулюванні та впорядкуванні поведінки мас людей згідно із правилами, статутами, розпорядженнями тощо, і нею охоплені різні соціальні інститути: школи, лікарні, в'язниці, фабрики та ін. Урядовість не скасовує дисципліну і суверенітет, а перебудовує їх відповідно до своєї мети.

Ризик і небезпека

Стисло схарактеризувавши специфіку розуміння природи влади у Лумана і Фуко, спробуємо на підставі цього розуміння викласти їхню концепцію ризику.

Як і в питанні природи влади, Луман вважає, що при дослідженні ризику необхідно дистанціюватися від індивідуалістично-утилітаристського його розуміння. Луман намагається реалізувати строго соціологічний підхід, що, на його думку, полягає у розумінні феномену ризику лише відповідно до смислу комунікацій. «Для цього потрібно додати теорію селективності всіх суспільних операцій, включно й зі спостереженням цих операцій і навіть тими структурами, що детермінують ці операції» [Луман, 2001: с. 3]. Про селективність комунікації вже згадувалося вище, коли йшлося про луманівське поняття символічно генералізованих засобів комунікації. Найпоширенішим підходом до вивчення ризику є підхід, пов'язаний із раціоналістичним розрахунком ізісків і збитків від прийняття того чи того рішення. Проте, на думку Лумана, раціональну постановку проблеми супроводжує сліпота. Ця сліпота пов'язана із певним способом спостереження, оскільки для Лумана будь-яке спостереження пов'язане із встановленням певних відмінностей. Раціональна постановка проблеми замикається у протиставленні ризику і визначенності.

Відповідно до Лумана, класичні концепції раціональності виникають у дослідників у результаті спостереження першого порядку. Тут ми стикаємося зі специфічними особливостями Луманової теоретичної системи, і тому варто коротенько прояснити, що він розуміє під двома рівнями спостереження.

Спостерігач першого порядку не здатен бачити власні умови спостереження, вони для нього залишаються сліпою плямою. Такою сліпою плямою можуть виступати цілі або цінності, які беззастережно поділяє спостерігач і яких він безпосередньо не усвідомлює. Спостерігач першого порядку виходить із припущення, що існують ризики (чи небезпеки) і що їх можна відповідним чином досліджувати, причому передбачається, що таке дослідження є об'єктивним, і тому він вважає, що точкою зору інших спостерігачів у такій ситуації можна знехтувати.

Спостереження другого порядку допомагає виявити цю сліпу пляму і дає можливість сформулювати іншу дихотомію, що вносить соціальний вимір у проблему ризику й відмовляється від раціоналістичного розрахунку можливого збитку. Спостереження другого порядку має здатність за допомоги «подвійного погляду» охопити те, що бачать спостерігачі першого порядку, і те, чого вони не бачать. На рівні другого порядку, при спостереженні спостереження, утворення понять потребує особливої ретельності. Спостерігач має використовувати розрізнення, бо інакше він не зможе позначити те, що спостерігає. Позначення можливі тільки на підставі розрізнення позначеного, а розбіжності слугують тому, щоби позначити одну чи іншу сторону розрізнення. Здійснення розрізнення передбачає наявність форми, що розділяє дві сторони розрізнення, і подальші операції можуть відбуватися з тієї чи іншої сторони форми. Форма керує спостерігачем, коли він позначає якесь спостереження як ризик, вона ж слугує певною межею, розрізом, що розділяє дві сторони, тому важливо вказувати, яка сторона є вихідною при здійсненні наступної операції.

Луман виокремлює два види розрізнень:

1. Один вид розрізнення здійснюється у процесі сприйняття об'єктів зовнішнього світу. Це виокремлення об'єкта як об'єкта можливе за наяв-

ності його відмінності від навколишнього світу. Розбіжність є головним принципом, що дає змогу проявитися об'єктові. У разі спостереження об'єктів позначення і розрізнення збігаються.

2. Інший спосіб розрізнення пов'язаний із розрізненням понять. Наприклад, жінки/чоловіки, праве/неправе, гарячий/холодний, чеснота/гріх, хвала/осудження. Тут розрізнення і позначення не збігаються, оскільки розрізнивши чоловіків і жінок, предметом спостереження ми можемо зробити тільки одну сторону розрізнення, відповідним чином її позначивши.

У понятті ризику збігаються безліч розрізень. Ідеться не просто про опис світу якимось спостерігачем першого порядку, котрий бачить щось негативне або щось позитивне. Ідеться про феномен, який різним спостерігачам відкриває різні перспективи. Луман у ризику вбачає феномен множинної контингенції, що різним спостерігачам відкриває різні перспективи. Множинна контингенція означає невизначеність появи збитків. У майбутньому справа може дійти до збитків або не дійти. При цьому можна помислити різні перспективи спостереження із найрізноманітнішими думками спостерігачів стосовно того, чи варто приймати рішення, змиритися з ризиком чи ні. Тут слід спинитися на тому, що розуміє Луман під багатоступінчатим устроєм контингенції.

Багатоступінчатий устрій контингенції

«Рішення перекидає власне розрізнення “раніше” і “пізніше”. Якщо можна так висловитися, рішення до рішення є іншим, ніж після нього. До ухвалення рішення є альтернативи, що явно впливають із повсякденних очікувань. Поки не ясно, які з них будуть обрані. Будь-який вибір може бути іншим. Можна шукати підстави для того чи іншого вибору, висувати рішення залежно від обставин. Чи має відвідувач ресторану повернути тарілку супу, бо той пересолений...? Після ухвалення рішення вибір ясний — відвідувач висловив незадоволення і має миритися з наслідками. Те, що мало місце рішення, зараз видно з того, що зроблений вибір розглядається як контингентний і додані дії мотивовані цією контингентністю (а не тільки фактичністю досягнутого тим самим стану). (...) Отже, до ухвалення рішення є розрізнення альтернатив, після нього — додатково ще й ставлення до цього відношення, зокрема ставлення обраної альтернативи до даного розрізнення альтернатив. Обидві форми контингентності доходять єдності: відкрита контингентність і можливість-бути-також-іншим для ухваленого рішення. Рішення переводить контингентність з однієї форми в іншу; і те, що воно може це робити, гарантується завдяки тому, що контингентність конститується паралельно до очікувань, що структурують ситуацію. З необхідністю амбівалентною є й семантика “рішення”. (...)»

Ця складна внутрішня структура рішення як перетворення контингентності проясняє, що розрізнення альтернатив може змінюватися під час і після ухвалення рішення. Рішення може відмовитися від колишніх очікувань і залучати нові, щоб утримати свою контингентність» [Луман, 2007: сс. 389–390].

У цьому великому уривку тексту ми бачимо Луманів аналіз дослідження природи ризику через зв'язок понять рішення, контингентності та очікування. Подія і збиток пов'язуються як два тимчасові стани контингенції, тобто подія може не відбутися і збиток може не виникнути. Часові контингенції провокують соціальні контингенції, і це означає, що при оцінюванні події неможливо домогтися єдиної точки зору.

Тут, вважає Луман, у спостереженні другого порядку відкривається нове розуміння ризику і з'являється розрізнення ризику і небезпеки. Для одного спостерігача збиток постає як ризик, а для іншого — як небезпека, чого насправді не можна побачити, перебуваючи у межах спостереження першого порядку.

Проблема ризику і зв'язування часу

Те, що питання ризику співвідносяться із проблемою часу, видно неозброєним оком. Проте ця очевидність не завжди стає предметом спеціального розгляду.

Будь-який вчинок передбачає певні цілі, спрямований у майбутнє і є своєрідним способом зв'язування часу; іншими словами, теперішнє, реально присутнє в мотиві вчинку, зв'язується з очікуваним результатом від вчинку в майбутньому. Як правило, він ґрунтується на нормативних регулятивах (право) і регулятивах обмежених ресурсів (економіка).

Нормативні регулятиви визначають життєдіяльність суспільства. Вони управляють на засадах дисципліни та покарань, тобто у своїй поведінці суб'єкт має виходити з чинних нормативних правил. Іншими словами, якщо ти не дотримуватимешся певних правил, то в майбутньому можеш зашкодити собі. Якщо не дотримуватимешся правил дорожнього руху, то в майбутньому можеш потрапити в аварію чи бути оштрафованим поліцією. Нормативні установки певним чином контролюють майбутнє, оскільки забороняють поведінку, що завдає шкоди.

Іншим регулятивом є обмеженість ресурсів. Наприклад, індивід відкладає запаси і робить заощадження на майбутнє, тим самим обмежуючи своє споживання. Це можна резюмувати в простій життєвій максимі: «Якщо ти з'їси усе сьогодні, то завтра тобі буде нічого їсти». Чому Луман протиставляє ризик і небезпеку? У широкому сенсі ці поняття синонімічні. Протиставлення ризику і небезпеки передбачає його соціальний вимір, і ризик приписується індивідуальному суб'єктові, а небезпека — колективному. На рівні предметного виміру і ризик, і небезпека збігаються. Скажімо, можливість руйнування будинку під час землетрусу або можливість потрапити в автомобільну аварію чи занедужати — явища в цьому сенсі однопорядкові, і необхідність розрізнення виникає лише в результаті зіставлення часового і соціального виміру.

Проблема ризику/небезпеки не може бути проаналізована ані за допомоги понять норми, ані за допомоги понять обмеженості ресурсів. Самі поняття виникають у результаті аналізу індивідуальної діяльності, це індивід орієнтується на окремі норми, і поняття винуватості (намір, провина) ґрунтовані на індивідуальному підході, з використанням їх не можна охопити важливі аспекти теперішньої ситуації. Також і ресурсне регулювання будується на підставі аналізу

індивідуальної діяльності, коли «економічні розрахунки виходять за межі своїх можливостей».

Майбутнє теперішнього і теперішнє майбутнього — темпоральна структура ризику

У підґрунті розрізнення ризику і небезпеки лежить процес атрибуції, утворюваний шляхом розрізнення теперішнього і майбутнього. Неабияке поширення нових технологій значно розширює простір ризику, ризиком охоплене все повсякденне життя людей. Стрімко зростає відмінність між минулим і майбутнім, відбувається зміна темпоральних структур, часова схема «стабільність/зміна» витісняється схемою «минуле/майбутнє». Очікування вже не можуть спиратися на минулий досвід, оскільки відбувається безпрецедентне пришвидшення суспільного розвитку, і в тому, що сьогодні розглядається як минуле чи майбутнє, потрібно навчитися розпізнавати інше теперішнє з його минулим або майбутнім, вважає Н. Луман.

«З огляду на час ризик є одним з аспектів розрізнення майбутнього теперішнього (künftigen Gegenwart) і теперішнього майбутнього (gegenwartigen Zukunft). Доводиться подвоювати перспективу виникнення збитку від ризику чи небезпеки. У майбутньому теперішній збиток може виникнути чи ні. Однак те, що в нинішньому теперішньому цього неможливо знати й доводиться записувати його на рахунок теперішнього майбутнього в якості невизначеності, уже багато в чому є нинішнім збитком. Люди занепокоєні, ...зазнають витрат, що можуть виявитися зайвими. Незалежно від того, виникне збиток у майбутньому теперішньому чи ні, він уже в будь-якому разі завдав шкоди в теперішньому» [Луман, 2001: с. 29]. Розрізнення Луманом майбутнього теперішнього і теперішнього майбутнього дає змогу точніше змодельовати темпоральну структуру ризику, і виявляється, що збиток від ризику можливий не тільки в майбутньому, а й у теперішньому, позаяк саме теперішнє можна сприймати під кутом зору ризику.

Для сучасного функційно диференційованого суспільства проблему ризику і пов'язану з нею нову форму зв'язування часу не можна розв'язати, використовуючи поняття норми та обмежених ресурсів. Традиційно час переживався не в схемі «минуле/майбутнє», а в схемі «раніше/після». Це привело до появи поняття руху (як єдності «раніше/після»), а потім, коли мислення вийшло на вищий щабель, – до розрізнення рухливого/нерухомого, тривкого/мінливого, сталості/зміни тощо, час виступил як репрезентація вічного у пронизаному рухом світі. Позиція спостереження є позицією нерухомого, і таке розуміння часу застаріває, місце розрізнення «раніше/після» заступає розрізнення «минуле/майбутнє», рух втрачає свою фундаментальну роль, і немає жодного руху з минулого через теперішнє в майбутнє. Справді, сучасне українське суспільство аж ніяк не сприймає себе як результат деякого безупинного руху від минулого через теперішнє до майбутнього, і минуле радше осмислюється як такий стан, який треба чи то подолати, чи то забути.

Теперішнє набуває парадоксальної форми, котру Луман називає парадоксом часу, воно являє собою якесь включене у час виключене третє, ані майбутнє, ані

минуле, але одночасно і те, і те. «Тиск часу накладається на тиск дії, — пише він. — Немає часу очікувати теоретичного прояснення. Старе правило “Спочатку думай, потім дій” втратило чинність разом із традиційною мудрістю» [Луман, 2001: с. 29].

Раціональне/іраціональне і проблема ризику

Традиційно дослідження ризиків відбувається в контексті вивчення раціональної або ірраціональної поведінки. Однак слід погодитися з Луманом, що за всякою ризикованою поведінкою, яка відповідає стандартам раціонального чи припустимого, можна виявити спостерігачів, не згодних з цією оцінкою. Така розбіжність оцінок ґрунтована на розрізненні ризику/небезпеки. Ті, для кого ця поведінка загрожує небезпекою, судитимуть інакше, ніж ті, хто приймає рішення і бере участь у ньому. Такий конфлікт буде постійно відтворюватися, і не існує позиції, котра могла б розв'язати його суперраціонально або етично.

Екологічні ризики

Для Лумана проблема ризику — це проблема рішення, і вона є політичною, оскільки вона не розв'язується ані шляхом консенсусу, ані положеннями етики. Її можна розв'язувати тільки політично, самі рішення, своєю чергою, можуть бути ризикованими й не мати достатнього консенсусу. Луман певен, що суспільство має уявляти своє майбутнє не в модусі ризику, а в модусі небезпеки. Утім, існують політичні сили, зокрема економісти, екологи, зацікавлені в тому, щоб подавати майбутнє не в якості небезпеки, а як результат рішення. Глобальні ефекти, що їм вони намагаються запобігти, виходять за межі того чи того рішення. «Люди гадають, що можуть говорити про екологічно або економічно хибні рішення, тоді як у разі глобальних ефектів проблема полягає в тому, що неможливо виявити ані хибних, ані правильних рішень. (...) Політика потрібна для того, щоб розв'язати те, що неможливо розв'язати ані за допомоги правильних, ані за допомоги хибних рішень» [Луман, 2001: с. 76].

Відповідно до розроблюваної концепції ризику Луман прагне висловити свою позицію щодо дедалі поширюваного екологічного руху. У 1986 році він видає книгу «Екологічна комунікація. Чи може сучасне суспільство протистояти екологічним ризикам?». Як відомо, у 1970-х роках в Німеччині склався потужний екологічний рух, що досяг істотного політичного та суспільного впливу, й було засновано партію «зелених».

Відповідь на поставлене в монографії питання Луман шукає в головних теоретичних засновках концепції, яку він розвиває. Сучасне суспільство складається з ізольованих підсистем — політики, економіки, права, науки, релігії, виховання, що їх характеризує особливий бінарний код, покладений в основу диференціації системи. Так, наприклад, економіка працює з кодом «мати/немати», наука працює з кодом «істинний/хибний», сучасна політична система з кодом «уряд/опозиція». Жодна із цих підсистем не може перебрати на себе завдання створити універсальний код, завдяки якому можна було б управляти всіма підсистемами суспільства.

Звісно, між економікою і політикою, між мистецтвом і релігією, між наукою і правом існують різноманітні взаємовідносини. До прикладу, політика може заборонити тому чи тому митцеві виставляти свої роботи в галереях, проте код політики залишається зовнішнім для мистецтва, він не може бути трансформований у код мистецтва, оскільки за допомоги цього коду не можна створити жодного твору мистецтва.

Соціальні системи організовані інакше, вони являють собою аутопойетичні системи, що функціують за власною логікою, для них інші системи виступають як зовнішній світ, на який вони реагують відповідно до власної системної логіки. Зовнішній світ може викликати в системі подразнення, на яке вона відповідає дією. Проте одна система не може управляти іншою системою.

У сучасних, високодиференційованих суспільствах немає такого місця, із якого спостерігач або спостерігачі могли б оглядати геть усе суспільство, хоча тільки таке універсальне місце могло б дати спостерігачеві можливість застерігати суспільство щодо небезпек чи вказувати шляхи їх уникнення. Саме тому на питання, поставлене у назві своєї книги, Луман відповідає негативно.

Луман визнає, що влада вживає якихось заходів для захисту навколишнього середовища, встановлюють певні норми викидів, закривають атомні електростанції тощо. Однак це не означає, що на політичну систему можна вплинути ззовні, що нею можна управляти, домагаючись вживати по-справжньому «ефективних» заходів. Найбільше, що можна зробити, — це викликати подразнення політичної системи, проте реагувати на зовнішній подразник вона буде відповідно до свого бінарного коду.

Ризик влади — недостатність влади

У разі влади люди бояться зловживання з боку владаря. Ризик влади насамперед пов'язують з авторитарним правлінням, тиранією й уявляють її в образі тирана, який свавільно розпоряджається своєю владою. Проблема ризику залежить від владних структур і має розв'язуватися в кожному випадку конкретно. Поняття ризику йде на зміну старому концептові зловживання владою. Луман вважає, що колишні уявлення про «структурне насильство», «панівні класи» не відбивають реальність. З його погляду, те, що колись завжди поставало як загроза «надмірної влади», у новий час розпізнають також і як небезпеку недостатньої влади. Звідси випливає ризик нового роду, а саме ризик втрати функційності, явної неефективності й розпаду влади, який, коли уявлюється, лише зростає. Показовим прикладом відсутності ефективності управлінських рішень може послугувати випадок, узятий із політичного життя сучасної України.

У листопаді 2019-го в Одеській затоці зазнав біди танкер «Delfi», що ходив під прапором Молдови, його зірвало з якоря. У ніч на 22 листопада йому вдалося закріпитися якорем на відстані однієї милі від берега в районі одеського пляжу «Дельфін». Власник судна мав до 31 березня 2020 року вжити заходів для підйому і виведення затонулого танкера з акваторії морського порту. 1 квітня генпрокуратура взяла цю справу під свій контроль. 22 червня прокуратура Одеської області розпочала кримінальне впровадження за фактом невжиття за-

ходів для ліквідації наслідків екологічного забруднення акваторії в місці аварійного перебування судна «Delfi».

4 червня під час робочої поїздки до Одеської області Президент В. Зеленський ознайомився зі станом справ щодо ліквідації наслідків аварії танкера «Delfi». Глава держави наголосив, що роботи з ліквідації аварії треба було розпочати ще в листопаді 2019 року, проте судовласник продемонстрував свою безвідповідальність і фактично забув про танкер. Президент закликав виконати роботи до 20 липня. Проте до 20 липня нічого не було зроблено, а 21 липня Адміністрація морських портів України (АМПУ) зажадала від судовласника танкера передати їй право евакуювати аварійний танкер.

10 серпня Президент поцікавився перебігом робіт з підйому танкера і зажадав негайно вирішити питання ліквідації наслідків аварії судна. АМПУ оголосила конкурс на підняття затонулого танкера «Delfi». 27 червня процес ліквідації танкера перейшов до держави, а експертна комісія ДСНС України остаточно визнала ситуацію як надзвичайну місцевого рівня. Після аварії корабля вміст нафтопродуктів у цій акваторії став більшим за норму у 157 разів, утворилася пляма з нафтопродуктів розміром 7,5 тис. квадратних метрів.

26 серпня танкер спромоглися підняти з лежачого положення, і тільки до середини жовтня 2020 року вдалося впоратися із катастрофою.

На цьому прикладі ми бачимо, що мірою суспільного розвитку зростає потреба в рішеннях, і це зростання не здатні перекрити жодні досягнення в царині ухвалення і трансляції рішень; їхній тягар не може бути покладений на одну-єдину інстанцію, що могла б забезпечити управління з єдиного центру, тобто організація рішень і ланцюгова трансляція влади стають проблемою.

Ланцюгова трансляція влади та її ризики

Ланцюгова трансляція влади передбачає такий порядок влади, що пов'язує більш як двох партнерів у тому сенсі, що *A* має владу над *B*, *B* панує над *C*, який, своєю чергою, розпоряджається владою стосовно *D*, і так далі, поки ланцюг не закінчиться на одному з партнерів, котрий уже не має жодної влади. Утім, одного лише каузального зв'язку між джерелами влади стає недостатньо. Тому про зчеплення дій можна говорити лише в тому разі, якщо *A* здатен не тільки приписувати дії *B*, а й визначати способи виконання своєї влади, тобто в тому разі, якщо *A* здатен розпорядитися і тією владою, що її *B* застосовує щодо *C*. «Інакше кажучи, у ситуації, коли король щось наказує генералові, генерал дає якісь указки своїй дружині, яка повеліває щось виконати своєму посильному, котрий, своєю чергою, внаслідок свого становища тиранить сусідів, жодного зчеплення владних дій ще не утворюється. Воно виникає тоді й тільки тоді, коли владар здатен контролювати будь-яку ланку владного ланцюга» [Луман, 2001: с. 64].

Однак своєрідність процесів влади, що відбуваються у формі ланцюга, може призвести до виникнення зворотного потоку владних повноважень, коли влада системи починає перевершувати можливий селективний потенціал окремого владаря й окремі елементи в ланцюзі влади можуть набути самостійного характеру. Так виникає влада підлеглого над своїм начальником, начальника — над міністром, міністра — над його партійною фракцією.

Утворення обернено спрямованої влади у владних ланцюгах може виявитися однією з умов, що породжують ризики у структурі влади. Така зворотно спрямована влада у владних відносинах ставить під сумнів твердження деяких теоретиків, що влада — це порушена комунікація, де під порушеною комунікацією розуміють відсутність зворотного зв'язку між начальником і підлеглим. Класичним прикладом такого порушеного зв'язку є ідея «паноптикуму Бентама».

Наглядач, який перебуває в центрі — у наглядовій вежі, — завдяки широким вікнам внутрішніх стін камер здатен стежити за поведінкою будь-кого з ув'язнених. Понад те, спостереження здійснюється таким чином, що спостережуваний не має і не може знати, коли, хто і з якої причини спостерігає за ним. Тут нібито здійснюється принцип «порушеної комунікації», влада в особі «великого наглядача» має бачити, але сама залишатися невидимою.

Постає питання, чи спростовує цей сюжет головну тезу Лумана про владу як комунікацію, чи є влада порушеною комунікацією? Влада в даному разі виступає як інститут зі здійснення санкцій. Проте у більшості випадків до насильства вдаються через брак влади, оскільки загальним визначенням влади є розуміння її як інстанції, що встановлює передумови рішень для інших.

Розуміння Луманом влади відрізняється від типових уявлень, коли влада асоціюється з фізичним насильством, гнобленням, маніпуляцією тощо. Прямі асоціації сили влади та її небезпек, за Луманом, відповідає лише архаїчним суспільствам. Там влада сполучена з особистістю володаря, а не його роллю. У диференційованому суспільстві влада формується у символічно генералізований засіб комунікації (універсальність, безособовість, узагальненість смислових орієнтацій).

Зростання розбіжності між можливістю і дійсністю — нові виклики влади

Луман вважає, що зі зростанням процесів диференціації збільшується розбіжність між можливістю і дійсністю. Така розбіжність може означати, що сфера ефективних можливих дій або звужується, або зростає. Джерело ризику полягає в тому, що влада не реалізує своїх власних можливостей. Щоб визначити спектр можливостей влади, розглянемо діяльність влади щодо боротьби з епідемією зараз і в новий час. Ми побачимо, що в разі боротьби з епідемією влада нового часу могла ввести карантин і запровадити найелементарніші гігієнічні норми, натомість сучасна влада має незмірно більший спектр можливостей, включно з лікарнями, щепленнями та методами визначення рівня захворюваності в кожному районі.

Ризик і рефлексійне управління у парадигмі Фуко

Дослідники, що продовжують розвивати фукіанську концепцію урядовості, говорять про ймовірний зсув у парадигмі управління. Якщо Фуко зробив предметом аналізу впровадження урядовості в державу, то до цього процесу приєд-

нався новий не менш важливий процес — упровадження урядовості в управління.

Впровадження урядовості в управління по-новому формулює теми ризику. Для цієї методології ризик — це обчислювана раціональність, що зумовлена аналізом певних форм політичних технологій, і ці технології намагаються управляти ризиками, залучаючи для цього соціальне страхування і ситуативне запобігання злочинам.

В аналітиці управління ризик розуміють як особливу реальність, що доступна впливу і втручанню. Наприклад, старий будинок, зношена машина, епідемічна ситуація, морська подорож та інше можуть виступити як об'єкти, що приховують у собі певну небезпеку: старий будинок може обвалитися, зношена машина потрапити в аварію, епідемія призвести до зараження, морська подорож до аварії судна. Всіма цими процесами можна управляти: полагодити будинок, купити нову машину, залишити місце епідемії тощо.

Рефлексійне управління означає, що предметом управління стає не народонаселення з його добробутом, здоров'ям, міграцією, народжуваністю, смертністю, а перетворення діяльності наявних управлінських інститутів. Ризик виступає як спосіб репрезентації подій, форма міркування, що дозволяє деяким чином зробити події обчислюваними (Ф. Евальд).

Для представників цього напрямку ризик — це не результат рішення, на чому наполягає Луман, а форма міркування. Наприклад, висловлення «ваш будинок може згоріти» — це форма міркування, що не має стосунку до рішення і пов'язаного з ним вибору з-поміж різноманітних альтернатив. Звідси випливає судження, що все можна розглядати як ризик і все можна застрахувати. У такому судженні продукується ризик, а страхування робить необчислюване обчислюваним.

Проте таке розуміння ризику не можна віднести до сфери управлінських рішень. Тут відбувається мимовільна зміна предмета міркування. Ризик пов'язаний із рішенням, незалежно від природи цього рішення, хай воно буде політичним, економічним чи управлінським.

Страховий ризик зовсім не обов'язково пов'язаний із певним рішенням. Він насправді постає як техніка обчислення ризику. Соціальне страхування автори розглядають як різновид соціального управління із пов'язаним з ним поняттям соціальної справедливості. Для соціального страхування характерно, що індивіди набувають права не як індивіди, а як члени різних колективів, визначених професією, різних видів зайнятості або різних вікових когорт. Страховий ризик показує, що управління змінює форму ідентичності, соціальні ідентичності починають набувати форми, що не зводиться до громадянських, політичних або юридичних ідентичностей ліберального суб'єкта.

Управління ризиками на новому етапі виходить з-під безпосередньої опіки держави. Сучасний суб'єкт прагне дистанціюватися від інших суб'єктів і держави. Наприклад, використовуючи епідемічні дані, він намагається уникнути ситуацій, здатних заподіяти шкоди його здоров'ю. Завдання влади полягає в тому, щоб не контролювати й управляти діяльністю індивіда, а надавати йому ринок послуг та експертизи.

Суб'єкт залічується до групи, що наділяється правами і включає партнерство з інститутом експертів. Цим групам дозволено управління собою і власною політичною мобілізацією. Наприклад, візьмемо кондомініум, що являє собою юридичну особу, створену для презентації спільних інтересів співвласників. У цьому разі держава відстороняється від управління багатоквартирним будинком за допомоги ЖЕКів, управління переходить до зборів мешканців, котрі вирішують, хто буде обслуговувати будинок, які будуть внески на його утримання, як витратити кошти — ремонтувати, модернізувати, змінювати. Відповідно й ризики, пов'язані з його експлуатацією, перебирає на себе не держава, а збори мешканців.

Виникають нові ідентичності, в цьому разі мешканець будинку перетворюється на члена кондомініуму. Уряд оперує локальними солідарностями різних агрегатів, а не властивостями соціально ідентифікованого громадянина, відповідального перед суспільством і державою.

Висновки

Проблема ризику, пов'язана зі здійсненням влади, потребує переосмислення традиційних уявлень про владу. Переосмислення потребують також її образи закону і суверенітету, дисциплінарного панування в рамках сучасних форм управління. Інформаційна теорія влади, розроблена Н. Луманом, і концепція урядовості М. Фуко спрямовані проти ідеології суб'єкта, коли владний суб'єкт є одним з ефективних засобів і образів влади. І для Фуко, і для Лумана влада іманентна своїм власним проявам, вона синхронна будь-яким перетворенням у макроструктурах суспільства і перебуває не поза, а всередині них.

Для Лумана ризик влади — це ризик рішення. Тема ризику лежить зовсім не в царині предметного виміру, її треба шукати у стані темпорального та соціального виміру. Проте сучасне суспільство має уявляти ймовірні загрози не в модусі ризику, а в модусі небезпеки. Проблема полягає в тому, що неможливо виявити ані хибні, ані правильні рішення. Якщо рішення вже ухвалено, уникнути ризику неможливо. Якщо немає рішень, вільних від ризику, треба відмовитися і від надії, що примноження досліджень і знань дасть змогу перейти від ризику до надійності.

Позиції Лумана протистоять послідовники М. Фуко, котрі доповнюють концепцію урядовості ідеєю рефлексійного управління. Рефлексійне управління абстрагується від проблем рішення. Для цього напряду ризик — це спосіб уявлення про світ. Тому завдання управління полягає в тому, аби виявити ризиковані об'єкти й відповідно скоординувати завдання управління, а також визначити заходи зі скасування чи зменшення ризику.

Індустріальне суспільство намагалось забезпечити себе за допомоги певного соціального договору проти породжуваних таким суспільством небезпек і збитків. Було створено систему приватного і суспільного страхування.

Сучасне суспільство піддає сумніву принцип страхування, оскільки воно не здатне застрахувати себе від меганебезпек ядерної енергетики чи катастрофічної зміни клімату. Руйнуються чотири опори «обчислюваних ризиків»: компен-

сація, обмеження, безпека та обчислення. Ризик перестав бути обчислюваним, і його необчислюваність характеризує сучасний стан суспільства.

Джерела

- Донзло, Ж., Гордон, К. (2008). Управление либеральными обществами. *Логос*, 2, 65.
- Каплун, В. (2019). Перестать мыслить «власть» через «государство». *Логос*, 2, 29.
- Луман, Н. (2001). *Власть*. Москва: Практис.
- Луман, Н. (2007). *Социальные системы*. Санкт-Петербург: Наука.
- Фуко, М. (2006). Субъект и власть. В: М. Фуко, *Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления, интервью*. Москва: Практис.
- Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- The Foucault Effect Studies in Governmentality* (1991). Chicago: University of Chicago Press.

Отримано 05.11.2021

References

- Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Donzelot, J., Gordon, C. (2008). Governing Liberal Societies. [In Russian]. *Logos*, 2, 65. [=Донзло, Гордон 2008]
- Foucault, M. (2006). Subject and power. [In Russian]. In: M. Foucault, *Intellectuals and Power: Selected Political Articles, Speeches, Interviews*. Moscow: Praxis. [=Фуко 2006]
- Kaploun, V. (2019). Stop Thinking «Power» through «State». [In Russian]. *Logos*, 2, 29. [=Каплун 2019]
- Luhmann, N. (2001). *Power*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [=Луман 2001]
- Luhmann, N. (2007). *Social systems*. [In Russian]. St. Petersburg: Nauka. [=Луман 2007]
- The Foucault Effect Studies in Governmentality* (1991). Chicago: University of Chicago Press.

Received 05.11.2021

ВІКТОР БУРЛАЧУК

Влада як джерело ризику

Проблема ризику, пов'язана з відправленням влади, потребує переосмислення традиційних уявлень про владу. Переосмислення потребують її образи закону та суверенітету, дисциплінарного панування в рамках сучасних форм управління. Інформаційна теорія влади, розроблена М. Луманом, та концепція урядовості М. Фуко спрямовані проти ідеології суб'єкта, де суб'єкт владарювання є одним з ефективних засобів та образів влади. Як для Фуко, так і для Лумана влада іманентна своїм власним проявам, вона синхронна будь-яким перетворенням у макроструктурах суспільства і перебуває не за межами, а всередині них.

Для Лумана ризик влади — це ризик вирішення. Тема ризику лежить зовсім не у сфері предметного виміру, її треба шукати у стані темпорального та соціального виміру. Проте сучасне суспільство має уявляти можливі загрози не у модусі ризику, а у модусі небезпеки. Проблема полягає в тому, що неможливо виявити ані хибні, ані слушні рішення. Якщо рішення ухвалено, ризику уникнути не можна. Якщо немає рішень, вільних від ризику, збільшення досліджень і знань не надає можливості перейти від ризику до надійності.

Позиції Лумана протистоять послідовники М. Фуко, які доповнюють концепцію урядовості ідеєю рефлексійного управління. Рефлексійне управління абстрагується від проблем вирішення. Для цього напряму ризик — це спосіб уявлення про світ. Тому завдання управління полягає в тому, щоб виявити ризиковані об'єкти та відповідно скоординувати завдання управління та визначити заходи щодо скасування або зменшення ризику.

Індустріальне суспільство намагалося забезпечити себе за допомоги якогось соціального договору проти небезпек і шкоди, породжуваних таким суспільством. Було створено систему приватного та соціального страхування.

Сучасне суспільство ставить під сумнів принцип страхування, оскільки воно не здатне застрахувати себе від меганебезпек ядерної енергетики або катастрофічної зміни клімату. Руйнуються чотири підпори «обчислюваних ризиків»: компенсація, обмеження, безпека та обчислення.

Ризик перестав бути обчислюваним. Його необчислюваність характеризує сучасний стан суспільства.

Ключові слова: ризик, влада, урядовість, управління, Луман, Фуко

ВИКТОР БУРЛАЧУК

Власть как источник риска

Проблема риска, связанная с отправлением власти, требует переосмысления традиционных представлений о власти. В переосмыслении нуждаются ее образы закона и суверенитета, дисциплинарного господства в рамках современных форм управления. Информационная теория власти, разработанная Н. Луманом, и концепция правительственности М. Фуко направлены против идеологии субъекта, где властвующий субъект является одним из эффективных средств и образов власти. Как для Фуко, так и для Лумана власть имманентна своим собственным проявлениям, она синхронна всяким преобразованиям в макроструктурах общества и находится не вне, а внутри них.

Для Лумана риск власти — это риск решения. Тема риска лежит совсем не в области предметного измерения, ее надо искать в состоянии временного и социального измерения. Однако современное общество должно представлять возможные угрозы не в модусе риска, а в модусе опасности. Проблема заключается в том, что невозможно выявить ни ложных, ни верных решений. Если решение принимается, риска избежать нельзя. Если нет решений, свободных от риска, умножение исследований и знаний не позволит перейти от риска к надежности.

Позиции Лумана противостоят последователи М. Фуко, которые дополняют концепцию правительственности идеей рефлексивного управления. Рефлексивное управление абстрагируется от проблем решения. Для этого направления риск — это способ представления о мире. Поэтому задача управления заключается в том, чтобы выявить рискованные объекты и соответственно скоординировать задачи управления и определить меры по упразднению или уменьшению риска.

Индустриальное общество пыталось обезопасить себя посредством некоего социального договора против порождаемых данным обществом опасностей и ущерба. Была создана система частного и общественного страхования.

Современное общество подвергает сомнению принцип страхования, поскольку оно не способно застраховать себя от мегаопасностей ядерной энергетики или катастрофического изменения климата. Рушатся четыре опоры «вычислимых рисков»: компенсация, ограничение, безопасность и вычисление.

Риск перестал быть вычислимым. Его невычислимость характеризует современное состояние общества.

Ключевые слова: риск, власть, правительственность, управление, Луман, Фуко

VICTOR BURLACHUK

Power as a Source of Risk

The problem of risk connected with the power administration requires a rethinking of traditional ideas about power. Its images of law and sovereignty, disciplinary domination within the framework of

modern forms of government need to be rethought. The information theory of power developed by N. Luhmann and the concept of governmentality of M. Foucault are directed against the ideology of the subject, where the ruling subject is one of the effective means and images of power. For both Foucault and Luhmann, power is immanent in its own manifestations, it is synchronous with all transformations in the macrostructures of society and is not outside, but inside.

For Luhmann, the risk of power is the risk of a decision. The topic of risk is not at all in the domain of the subject dimension; it must be sought in the state of the temporal and social dimension. However, modern society should present possible threats not in the risk mode, but in the danger mode. The problem is that it is impossible to identify false or correct decisions. Once the decision is made, the risk cannot be avoided. If there are no risk-free solutions, the multiplication of research and knowledge would not make it possible to move from risk to reliability.

Luhmann's position is opposed by the followers of M. Foucault, who supplement the concept of government with the idea of reflexive control. Reflexive control abstracts from solution problems. For this direction, risk is a way of thinking about the world. Therefore, the task of management is to identify risky objects and accordingly coordinate management tasks and determine measures to eliminate or reduce the risk. The industrial society tried to protect itself by means of some kind of social contract against the dangers and damage generated by this society. A system of private and public insurance was established.

Modern society questions the principle of insurance because it is unable to insure itself against the mega-hazards of nuclear energy or catastrophic climate change. The four pillars of «computable risks» are crumbling: compensation, constraint, security and computation.

The risk has ceased to be calculable. Its incalculability characterizes the current state of society.

Keywords: risk, power, governmentality, governance, Luhmann, Foucault

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VITALINA BUTKALIUK,

Candidate of Sciences in Sociology, Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vbutkalyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1339-6393>

Соціально-економічні наслідки пандемії COVID-19 для України

Пандемія COVID-19, що охопила світ у 2020 році, істотно загострила соціально-економічні проблеми сучасної капіталістичної системи і виступила тригером соціальної кризи, що набирає обертів. Ця глобальна біда не тільки завдала важкого удару зусиллям світової спільноти, спрямованим на ліквідацію крайньої бідності та підвищення добробуту людей [Обратим вспять, 2020], але фактично перекреслила досягнутий в останні десятиліття прогрес у царині людського розвитку [UNDP, 2020a: р. 3].

Катастрофічним чином пандемія впливала на сферу праці та зайнятості, бо сприяла вибуховому зростанню безробіття й недовикористанню робочої сили, падінню рівня трудових доходів, зростанню бідності та нерівності. Згідно з висновками МОП, дестабілізація світового ринку праці 2020 року сягнула історично безпрецедентних масштабів. Загалом карантинні обмеження і режим закриття робочих місць тією чи тією мірою заторкнули понад 90% робітників у світі, загальносвітовий обсяг робочого часу скоротився приблизно на 8,8%, а скорочення зайнятості було еквівалентним втраті 114 млн робочих місць [МОТ, 2021: сс. 1–2]. У числі найбільше постраждалих від корона-кризи закономірно опинилися соціальні групи, котрі й у допандемійний період належали до найбільш уразливих, — молодь, жінки, мігранти, кольорові працівники та представники національних меншин [МОТ, 2021: с. 2; UNDP, 2020a: р. 18]. Високий рівень неформальної зайнятості, що на початку 2020 року становив 61,2% [ILO, 2019: р. 12], в умовах пандемії вилився в те, що силу-силенну зайнятих фактично було кинуто напризволяще перед соціальною катастрофою,

---

Цитування: Буткалюк, В. (2021). Соціально-економічні наслідки пандемії COVID-19 для України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 24–42, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.024>.

що насувалася. Згідно із проведеним у 103 країнах дослідженням Oxfam, кожен третій працівник в умовах пандемії був позбавлений трудових прав і соціального захисту, зокрема оплати через хворобу [Oxfam, 2021: р. 15]. У результаті, за оцінками ООН, лави зайнятих бідних мусять поповнити від 8,8 до 35 млн трудящих [ООН призывает, 2021], а десятки мільйонів людей, що залишилися без доходу, опиняться в умовах недоїдання і голоду [Из-за пандемии, 2021].

Пандемія не стала «великим вирівнювачем» [Scheidel, 2017], а навпаки, лишень сприяла зростанню нерівності, першою чергою, економічної, гендерної, вікової та расової [Oxfam, 2021; Стиглиц, 2020b; UNDP, 2020a, b]. За підрахунками Oxfam, одній тисячі найбагатших людей планети знадобилося всього 9 місяців, аби їхні статки повернулися до допандемійних піків, тоді як найбіднішим людям планети для відновлення свого допандемійного рівня життя знадобиться понад 10 років [Oxfam, 2021: р. 23].

Глобальне лихо COVID-19 відіграло роль рентгенівського променя, який немилосердно оголив уразливість зайнятості багатьох категорій працівників, недостатність соціального захисту і суцільну кризу праці, зумовлену, за справедливим зауваженням відомого соціолога У. Бека, неоліберальною політикою та її наступальним рухом проти основних соціальних інститутів, національних економік і національних держав [Бек, 2001: сс. 10–11]. Кризові явища у сфері праці та зайнятості спровокували загальну системну кризу капіталістичної системи і всіх її складових, на що свого часу звертали увагу численні дослідники [Арриги, 2009; Бек, 2000; Валлерстайн, 2003; Валлерстайн, 2008; Кляйн, 2009; Кляйн, 2016; Стиглиц, 2015; Стиглиц, 2020a; Harvey, 2002; Харви, 2007; Хомський, 2015; Вайцзекер, Війкман, 2019; Duménil, Lévy, 2011; Kotz, 2015].

З огляду на величезні втрати, завдані глобальній і регіональним економікам пандемією коронавірусу, дослідження специфіки та масштабу її прояву в різних країнах становить неабиякий науковий і практичний інтерес. Метою пропонованої статті є аналіз соціальних наслідків пандемії COVID-19 для населення України.

Для досягнення поставленої мети автор зосереджує свою увагу на аналізі гуманітарних і соціально-економічних утрат, змін якості життя і соціального самопочуття українських громадян в умовах пандемії. Важливе місце ми відводимо вивченню громадської думки громадян країни стосовно проблеми коронавірусу, ефективності дій влади щодо боротьби із ним, соціально-економічної політики держави в ситуації пандемії, а також причин і можливих наслідків кризи вакцинації в Україні.

Ця стаття має своїм завданням доповнити соціологічний аналіз і зробити посильний внесок у вивчення досвіду і соціальних наслідків пандемії COVID-19 для України, здійснюване українськими дослідниками (такими, як І. Євдокимова, О. Злобіна, О. Іващенко, О. Князева, Н. Костенко, Н. Ломоносова, С. Макеєв, І. Нечитайло, М. Парашевін, О. Рахманов, О. Резнік, В. Резнік, Д. Савчук, О. Симончук, Л. Скокова, О. Стегній, В. Степаненко, Г. Чепурко та ін.) [Степаненко, 2020; Соціальний досвід пандемії, 2021; Стегній, 2021; Суспільство після пандемії, 2021; Чепурко, 2021].

З огляду на широке предметне поле цього дослідження тут доцільно використовувати системний підхід, ґрунтований на розумінні суспільства як соціальної системи, поведінка якої є результатом взаємодії всіх її елементів, впливу інших соціальних систем і навколишнього середовища, а також минулого стану системи й очікуваного майбутнього [Давыдов, 2008: с. 4]. Автор відштовхується від висновку про те, що криза, котру нині переживає українське суспільство, має системний характер і глибинні витоки в обраній на зламі 1990-х років стратегії пострадянської трансформації в річищі неоліберальної парадигми зростання та розвитку, а пандемія COVID-19 відіграла роль додаткового тригера соціальної кризи, посиливши й загостривши наявні й раніше проблеми української економіки. Результати неоліберальних реформ («вимивання гарних робочих місць» у результаті негативної деіндустріалізації економіки, суттєве поширення бідності та малозабезпеченості населення, розширення прекарної зайнятості й високий рівень тінізації економіки, масова трудова міграція, високий рівень недовіри громадян до інститутів влади) за умов потужної економічної виснаженості та кредитної залежності держави стали ґрунтом, на якому наслідки карантинного «заморожування» економіки увиразнилися із максимальною силою. Такий висновок базується на тривалому системному вивченні соціальних наслідків структурних неоліберальних трансформацій України, результати якого подано у працях автора [Буткалюк, 2012; Буткалюк, 2015; Буткалюк, 2016; Буткалюк, 2017; Буткалюк, 2019; Butkaliuk, 2020; Butkaliuk, 2021], а також інших співробітників Інституту соціології Національної академії наук України [Арсеенко, 2006; Арсеенко, Толстых, 2008; Арсеенко, Малюк, Толстых, 2011; Качество жизни населения Украины, 2012; Арсеенко, Петрушина, 2014; Арсеенко, Толстых, 2014; Толстых, 2014; Рабочий класс, 2017; Куди йде Україна, 2020; Арсеенко, 2021].

Коронавірус в Україні: гуманітарні втрати і криза вакцинації

Ситуація в Україні, зумовлена експансією пандемії COVID-19, є критичною. Детальне вивчення цієї проблеми на базі не тільки даних національної статистики, а й усього спектра наявної інформації з цього питання, не дає підстав для оптимістичних прогнозів і висновків.

Усього за офіційними даними Міністерства охорони здоров'я України (станом на 07.09.2021) за час пандемії коронавірусною інфекцією були вражені 2,300 млн, одужали 2,214 млн, кількість летальних випадків сягала 55,054 тис. осіб [Оперативна інформація, 2021].

Показники України у світовій статистиці коронавірусу доволі несприятливі. Згідно з останніми даними (станом на 07.09.2021), наша країна посідає 18 місце у світі за добовою кількістю смертей від COVID-19 [Reported Cases, 2021]. А серед європейських країн за цим показником Україна впродовж тривалого часу входить до списку лідерів [COVID-19, 2021].

За даними НАН України, у 2020 році в середньому на добу від COVID-19 в Україні вмирили 213 людей [Смертність в Украине, 2021]. Під час «другої хвилі» (від середини березня по травень 2021 року) смертність зросла до 340–380 осіб на добу [Почему новый «рекорд», 2021; В Україні добовий рекорд, 2021], а на її

піку (6 квітня поточного року) досягла 481 випадку [Коронавірус COVID-19 в Україні, 2021].

Дуже тривожною є статистика щодо захворюваності та смертності медиків, які зазнають підвищених ризиків, тоді як їхня праця в цих умовах становить особливу цінність для суспільства. Загалом за період пандемії в Україні на коронавірус занедужали більш як 82 тис. медпрацівників, з яких 796 померли [Коронавірус в Україні, 2021].

Головні причини настільки високих людських втрат України в умовах пандемії зумовлені насамперед критичним станом медичної сфери в країні. За роки ринкових реформ вітчизняна система охорони здоров'я стала вкрай розбалансованою, критично недофінансовуваною і дуже диференційованою [Куди йде Україна, 2020: сс. 63–64]. Зрештою вона виявилася не готовою до боротьби із масовою захворюваністю населення, а тим паче такою, як COVID-19, що потребує вартісного тривалого лікування і відновлення. Фатальну роль за цих обставин відіграло ухвалення в рамках «медичної реформи Уляни Супрун» у 2017 році рішення про ліквідацію системи санітарно-епідеміологічного контролю, що призвело до відсутності в руках держави механізмів, призначених для ефективної профілактики та боротьби на ранніх стадіях із будь-якими епідеміологічними загрозами.

Масова вакцинація, здатна докорінно змінити ситуацію, залишається поки важко досяжним завданням для української держави. На час написання статті цілком вакцинованими були лише 4,304 млн осіб [Оперативна інформація, 2021], що становить близько 10% населення країни. За часткою вакцинованого населення Україна перебуває на найнижчих позиціях у світі, заставних із найменш розвиненими країнами Африки. Якщо середній показник числа доз вакцин на 100 осіб населення у світі становить 38 одиниць, у найбільш економічно розвинених країнах, наприклад США та Великій Британії, — 96 і 113 одиниць відповідно, то в Україні він перебуває на рівні всього 5,7 доз на 100 осіб населення [Statistics and Research, 2021].

Низькі показники вакцинації українців, на наш погляд, є наслідком як об'єктивних, так і суб'єктивних причин. До числа перших можна віднести економічну слабкість держави і виснаженість науково-технічного потенціалу країни, що призвели до нездатності створити національну вакцину і своєчасно закупити якісні вакцини закордонних зразків. До числа суб'єктивних чинників ми відносимо передусім популістську і непрофесійну політику української влади, яка в умовах найтяжкої корона-кризи виявилася неспроможною налагодити постачання достатньої кількості вакцин, фактично проваливши кампанію вакцинації у першому півріччі 2021-го року. Якщо найбільш ефективні в цьому контексті країни взяли до масової вакцинації ще у грудні 2020 року, то Україна, власне, розпочала її реалізовувати тільки від другої половини поточного року. Крім того, вагому роль у спротиві вакцинації відіграла спостережувана в українському суспільстві впродовж останніх десятиліть криза довіри (до органів державної влади, політиків, чиновників тощо) [Українське суспільство, 2020: сс. 470–474]. Хронічна недовіра українців до інститутів влади і реалізовуваної ними політики, раніше фіксована соціологами, в умовах пандемії призвела до

масової відмови від вакцинації, що сьогодні становить реальну загрозу життю і здоров'ю населення. Наразі половина населення України (53%) не погодилася б вакцинуватися, навіть коли це їм пропонують зробити безкоштовно¹. Лише кожен третій респондент (32%) дав би згоду на вакцинацію. Утім мусимо відзначити певну спадну динаміку в цьому плані: кількома місяцями раніше (у березні 2021 року) частка відмовників від вакцинації була вищою і становила 60%.

Соціологічне опитування, проведене Research & Branding Group (4–14.03.2021, N = 1801)², підтвердило тезу про трансформацію кризи довіри в кризу вакцинації і реальну загрозу життю і здоров'ю населення. Недовіра до всіх наявних нині вакцин проти COVID-19 (33%), недовіра до влади в цьому питанні (13%), брак інформації (11%) й відсутність грамотної організації процесу (11%) становлять основну аргументацію людей, котрі відмовляються від щеплення вакцин. При цьому ключовою причиною відмови є боязнь негативних побічних ефектів (41%). Меншою мірою стримувальними щодо вакцинації чинниками виявилися медичні протипоказання і вже перенесене захворювання коронавірусом (по 8%). Крім того, кожен десятий житель України (10%) переконаний у тому, що вакцинація від COVID-19 є дослідями над людьми.

Хронічна недовіра українців до політики влади сформувала і високий рівень скептицизму щодо перспектив вакцинної кампанії. У те, що українська система охорони здоров'я впорається із вакцинацією населення від коронавірусу, вірить лише кожен четвертий житель країни (25%), тоді як протилежної думки дотримуються 44% населення. Ще третина опитаних (31%) певна, що українська охорона здоров'я з вакцинацією впорається лише частково (Research & Branding Group, 23–30.04.2021 р., N = 1804).

Зрив кампанії вакцинації від коронавірусу, ймовірно, стане черговим «невивченим уроком» для України, створюючи величезні ризики як для неї самої, так і для інших країн. Недовіра до процесу вакцинації та якості вакцин, що надходять до України в пострадянський період, уже призвели до падіння охоплення так званою рутинною вакцинацією, що, своєю чергою, стало причиною періодичних спалахів на території країни різних хвороб, зокрема дифтерії та кору. Доречно пригадати, що у 1990-ті роки через масову відмову від вакцинації Україна пережила епідемію дифтерії, коли занедужали 20 тис. осіб і майже 700 померли [Курышко, 2019], а напередодні пандемії коронавірусу (у 2017–2019) у

1 Опитування проводилося соціологічною компанією Research&Branding Group у період від 23 до 30 квітня 2021 року. Опитано 1804 респонденти віком від 18 років. Вибірка репрезентує населення України за статтю, віком, типом населеного пункту і регіоном проживання (за винятком непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей, АР Крим і Севастополя). Метод опитування — особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Максимальна похибка вибірки не перевищує +/-2,4%.

2 Опитування проводилося соціологічною компанією Research&Branding Group у період від 4 до 14 березня 2021 року. Опитано 1801 респондент віком від 18 років. Вибірка репрезентує населення України за статтю, віком, типом населеного пункту і регіоном проживання (за винятком непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей, АР Крим і Севастополя). Метод опитування — особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Максимальна похибка вибірки не перевищує +/-2,4%.

країні був зафіксований сильний спалах кору, що охопив 130 тис. людей [Україне может угрожать, 2021]. Тоді, за даними Всесвітньої Організації Охорони здоров'я, Україна (поряд із 4 африканськими країнами) виявилася в п'ятірці країн, на які припадала майже половина всіх випадків захворювання на кір у світі [More than 140,000 die, 2019].

Незважаючи на це, сьогодні в Україні від кору прищеплено лише третину (37%) однорічних дітей і 41% дітей віком шість років [В Украине, 2020]. У ситуації пандемії коронавірусу рутинна вакцинація стала ще більшою проблемою, ніж раніше, — у 2020 році кожна п'ята дитина в Україні залишилася незахищеною і не одержала повного покриття вакцинацією. Загалом, за даними Центру суспільного здоров'я МОЗ України, торік охоплення щепленнями в Україні перебувало на рівні 80%, тоді як для повноцінного захисту потрібно досягти охоплення вакцинацією на рівні 95% [В Україні, 2021]. Усе це, на думку експертів, уже найближчим часом загрожує Україні новими спалахами кору, дифтерії, а також інших інфекційних захворювань [Україне может угрожать, 2021; Комісаренко, 2021], що може перетворити її на епіцентр відтворення дедалі нових хвороб, запобігати появі яких людство давно навчилося за допомоги рутинної вакцинації. Це в умовах високої зовнішньої трудової мобільності українців може стати загрозою міжнародного значення і причиною зростання захворюваності цими хворобами у країнах-реципієнтах.

Дефіцит вакцин від COVID-19, а також небажання великої частини населення вакцинуватися стануть причинами затяжного характеру пандемії коронавірусу в Україні. За оцінками учених Київського політехнічного інституту ім. І. Сікорського, колективний імунітет від COVID-19 в Україні буде сформований не раніше початку 2023 року і створюватиметься переважно за рахунок великого числа перехворілих людей і тільки частково — в результаті вакцинації. Це відносить Україну до шерехи найменш розвинених країн світу, вихід яких із пандемії буде дуже нешвидким і триватиме ще мінімум кілька років [Форсайт COVID-19, 2021].

Можна констатувати, що в умовах пандемії Україна опинилася під подвійним тиском проблем внутрішнього і зовнішнього характеру, сила впливу яких визначалася переважно специфікою соціально-економічного розвитку країни «допандемічного» періоду. Корумпованість держави і некомпетентність влади призвели до затяжної кризи довіри, що в сукупності зі сформованою за пострадянські роки недовірою українців до вакцинації та якості завезених до країни вакцин виявилася в масовій відмові населення від COVID-вакцинації. З іншого боку, фінансово-економічна виснаженість української держави загнала її у пастку вакцинної нерівності, коли Україна опинилася в умовах сильної залежності від зовнішніх постачань вакцин і гострої нестачі останніх на перших етапах вакцинної кампанії. Провал кампанії вакцинації (чи навіть її затяжний характер) є загрозою не тільки для населення країни, а й несе ризики глобального характеру. Все це створює передумови для появи і хвилеподібного просування світом дедалі нових штамів вірусу, позначаючись на всіх країнах і затягуючи глобальну пандемію на невизначений період [Георгиева, Гебрейесус, Малпасс, Оконджо-Ивеала, 2021].

Затяжний характер вакцинації загрожує Україні серйозними гуманітарними та соціально-економічними втратами, стагнацією економіки та громадського життя, консервацією слаборозвиненості та блокуванням можливостей для виходу з поточної кризи.

Соціально-економічні втрати України за умов пандемії у статистичних даних і суб'єктивних оцінках з боку населення

Україна належить до числа країн, на чію економіку вкрай згубно впливає пандемія. За прогнозами ООН, рецесія, з якою зіткнулася сьогодні Україна, стане найруйнівнішою за останнє десятиліття [Огляд гуманітарної ситуації, 2020].

Падіння реального ВВП України 2020 року становило 4% [Валовий внутрішній продукт, 2021]. Попри часткову адаптацію бізнесу до нових умов темпи відновлення економіки зараз надто повільні. У квітні поточного року Нацбанк країни погіршив прогноз зростання ВВП у 2021 році з 4,2% до 3,8%. Однією із ключових причин цього є низький темп вакцинації, що створює додаткові ризики майбутніх економічних втрат [Нацбанк ухудшил прогноз, 2021].

Уживані урядом карантинні обмеження найболючіше вдарили по малому і середньому бізнесу, що в умовах деіндустріалізації економіки відіграв значну роль у забезпеченні населення робочими місцями і, відповідно, засобами до існування. За даними Торгово-промислової палати України, у 2020 році закрилися близько 700 тис. малих підприємств у сфері послуг, що призвело до втрати від 3,5 до 4,0 млн робочих місць [Пандемія подталкивает Украину, 2020]. Офіційний рівень безробіття підвищився із 9,2% до 10,5% [Рівень безробіття, 2021]. За результатами дослідження ООН, 2020 року понад 80% домогосподарств України втратили доходи, а нинішня економічна криза може призвести до вибухового зростання крайньої бідності в країні [ООН, 2020].

Складність сучасної економічної ситуації в Україні визначається, першою чергою, фінансово-економічною слабкістю й відсталістю держави «допандемічного» періоду. Україна виявилася сильно ослабленою в результаті неоліберальних реформ і абсолютно не готовою до жодних форс-мажорних ситуацій, у тому числі до викликів пандемії коронавірусу. Економічна слабкість [Куди йде Україна, 2020: с. 102], суттєва зовнішня торгова залежність (валовий зовнішній борг становить 81,2% ВВП) [Зовнішній борг України, 2021: с. 1], а також перебування в затяжній військово-політичній кризі зумовили її нездатність реалізувати адекватну для боротьби з пандемією соціально-економічну політику, спрямовану на підтримання виробничого сектору і населення за умов стагнації і падіння економіки.

Крім того, підвищення вразливості широких верств населення в результаті тривалого економічного спаду формувалося такими специфічними характеристиками української економіки, як високий рівень безробіття (9,2% станом на 2019 рік за даними офіційної статистики [Рівень безробіття, 2021] і майже 15–17% за даними експертів), високий рівень неформальної зайнятості (від 30% до 50%), суттєва залежність від грошових переказів від робітників-мігрантів (10% ВВП) [UNDP, 2020a: р. 20], а також низький рівень доходів і відсутність «подушки безпеки» у більшості населення [Куди йде Україна, 2020: сс. 59–63].

Соціологічні дослідження свідчать, що більшість населення в результаті пандемії опинилася у ситуації численних втрат, крайньої невизначеності та гострого браку життєво необхідних ресурсів.

Зважаючи на результати дослідження Інституту соціології НАН України (2021, $N = 2000$), щоп'ятий житель країни (20%) у результаті пандемії був звільнений або частково чи зовсім залишився без заробітку. Приблизно стільки ж респондентів (22%) зазначили, що з таким наслідком економічної кризи в результаті пандемії зіткнувся бодай хтось із членів його сім'ї. Крім того, 17% зауважили, що у них особисто виникла заборгованість перед банками. Про наявність аналогічної проблеми у членів своєї сім'ї зізнавалася така сама частка тих, хто відповів на це запитання (17%) [Соціологічне опитування, 2021].

Корона-криза не стала для українців імпульсом до створення й реалізації позитивних механізмів її подолання; навпаки, більшість жителів обрали для себе негативні зразки адаптації, зокрема тактику тотальної економії та скорочення споживання базових товарів і послуг. В умовах масової хронічної незабезпеченості (за результатами досліджень 2019 року, середня українська сім'я витратила на продукти харчування й оплату комунальних послуг 81% сукупного місячного доходу¹), головною статтею економії українців стали витрати на продукти харчування. Так, кожен четвертий респондент (27%) зізнався, що в умовах корона-кризи 2020 року він або члени його сім'ї були змушені скорочувати споживання продуктів харчування. Крім того, багато жителів зіткнулися з такими проявами економічної кризи, як обмеження придбання одягу, взуття та інших речей (33%), а також труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету (29%) і з отриманням необхідного лікування та придбанням ліків (25%).

Пізніше опитування, проведене Research & Branding Group (4–14.03.2021, $N = 1801$), показало, що сьогодні лишень 5% жителів України живуть, не вдаючись до економії. Разом з тим багато хто продовжує заощаджувати на продуктах харчування 44%, одязі та взутті — 50%, а також на лікуванні та придбанні медикаментів — 30%.

Соціально-економічне становище багатьох жителів країни у «карантинний» період було ускладнено тим, що держава фактично кинула їх на призволяще у ситуації пандемії. Опинившись у ситуації стагнації економіки та втрати доходів, вони мусили виживати на тлі тривалого зростання цін і тарифів. Так, за даними Державної служби статистики, за пандемійний рік (від травня 2020-го до травня 2021 року) тарифи на житлово-комунальні послуги в Україні зросли на 35% [Індекси споживчих цін, 2021]. Відповідно до соціологічних вимірів, у кризовому році 9 із 10 респондентів відчули підвищення тарифів на комунальні послуги та зростання цін на основні продукти харчування (опитування КМІС, 27.05–1.06.2021, $N = 2000$) [КМІС, 2021]. Відсутність втручання держави

1 Опитування проводилося соціологічною компанією Research&Branding Group у період від 7 до 16 вересня 2019 року. Вибірка ($N = 2001$, вік — 18 років і більше) репрезентує населення України за статтю, віком, типом населеного пункту і регіоном проживання (за винятком непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей, АР Крим і Севастополя). Метод опитування — особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face).

(у вигляді запровадження мораторію на зростання цін і тарифів чи підвищення субсидування населення) за таких умов дуже ускладнила становище населення, життя якого й до корона-кризи відзначалося численними втратами. Не дивно, отже, що в результаті цієї політики й без того величезний борг населення з оплати комунальних послуг за пандемійний рік збільшився майже на 670 млн дол. і сумарно перевищив 3 млрд дол. США [Про оплату, 2020, 2021].

Хронічна малозабезпеченість і життя в умовах невизначеності та криз сприяли формуванню в населення України структури страхів, де ключові позиції посідають загрози та проблеми матеріального характеру. Хоча українське населення і переймається проблемою COVID-19, куди більші загрози для людей становлять проблеми соціально-економічного порядку. Так, якщо в глобальному вимірі проблемою коронавірусу стурбована велика кількість населення (47% у листопаді 2020 року, 63% у квітні 2020 року [What Worries, 2020]), то в Україні цю проблему відносить до числа найважливіших у країні лише кожен п'ятий житель (19%). Водночас першість у списку головних проблемних сфер належить корупції, фінансовим і політичним скандалам (62%), безробіттю та становищу на ринку праці (55%), бідності та нерівності (38%), охороні здоров'я (31%), а також злочинності та насильству (20%) [Ipsos Global Advisor, 2020: p. 7].

Певною мірою ці дані підтверджуються і результатами національного соціологічного дослідження (Інститут соціології НАН України, 2020, $N = 1802$), у рамках якого було сформовано список із п'яти найдражливіших проблем у країні. Як з'ясувалося, проблема коронавірусу до цієї п'ятірки взагалі не ввійшла, хоча 42% респондентів назвали її як головну проблему, яка їх непокоїть. Лідерські позиції посіли: високі ціни на товари та послуги (76%), високі тарифи на комунальні послуги (61%), корупція в органах влади та управління (57%), недоступність якісного медичного обслуговування (47%) і безробіття (45%).

З урахуванням характерних для пострадянської української дійсності проблем — недовіри до влади, масштабної корупції, хронічної малозабезпеченості населення тощо — не дивно, що в нинішній економічній кризі українці схильні звинувачувати не коронавірус, а чинники іншого порядку. Зокрема, головною причиною сучасної кризи респонденти вважають корумпованість (43%) і некомпетентність влади (34%). Навіть військові дії на Сході країни тільки 11% громадян вважають головною причиною кризи. А пандемію коронавірусу, зрештою, «звинувачують» у цьому тільки 8% жителів країни (опитування КМІС, 27.05–1.06.2021, $N = 2000$) [КМІС, 2021].

В оцінках українських громадян з питань ефективності держави з боротьби з пандемією також превалює негативізм¹. Політику як центральної, так і місцевої влади в цьому сенсі більшість жителів оцінюють як неефективну (61% і 58% відповідно).

1 Опитування проводилося соціологічною компанією Research&Branding Group у період від 23 до 30 квітня 2021 року. Опитано 1804 респонденти віком від 18 років. Вибірка репрезентує населення України за статтю, віком, типом населеного пункту і регіоном проживання (за винятком непідконтрольних територій Донецької та Луганської областей, АР Крим і Севастополя). Метод опитування — особисте формалізоване інтерв'ю (face-to-face). Максимальна похибка вибірки не перевищує $\pm 2,4\%$.

Соціальний песимізм і скептицизм є головними емоційними елементами української дійсності. При оцінюванні перспектив розвитку ситуації в найближче півріччя українці досить рідко бачать їх у позитивному світлі: тільки 14% певні, що впродовж цього часу стан справ у країні поліпшиться. Основний масив опитаних схиляється до думки, що ситуація буде погіршуватися (42%) чи залишиться незмінною (36%) (Research & Branding Group, 23–30.04.2021, $N = 1804$). Крім того, традиційно чимала частка дорослого населення (69%) вважає, що країна рухається в хибному напрямі¹. Це не тільки ускладнює вихід України із пандемії COVID-19, а й ускладнює реалізацію дієвих реформ і подолання хронічної системної кризи в країні.

Висновки

Пандемія COVID-19 справила конче негативний вплив на економіку і соціально-економічне становище населення України. За умов поточної корона-кризи більшість громадян зазнає численних негараздів, ризиків втрати здоров'я та гострих проблем соціально-економічного характеру. Використання більшістю населення негативних механізмів виживання в ситуації поточної кризи призводить до виснаження людського капіталу, становить серйозну загрозу сталості соціальної системи, а також є бар'єром для відновлення економіки та нормалізації громадського життя в постпандемійний період.

Становище сучасного українського суспільства є таким, що наразі державна влада, владні еліти не в змозі ефективно організовувати боротьбу з коронавірусом, соціальні інститути деформовані й демонтовані внаслідок неоліберальних реформ, а здатність населення до самоорганізації дуже низька, щоб говорити про можливість реального дієвого протистояння коронавірусній загрозі.

Затяжний характер пандемії загрожує Україні як прямими людськими й гуманітарними втратами, так і втратами економічного характеру. Це ставить державу перед ризиком довгострокової консервації слаборозвиненості, «розвитку недорозвиненості» і деградації, що ведуть її до втрати спроможності до відтворення державного суверенітету. Крім того, загострення кризової ситуації в Україні уповільнює її інтеграцію у світову спільноту на засадах рівноправного партнера і перетворює її на центр створення ризиків глобального масштабу, що сприяють затягуванню часу подолання планетарної експансії пандемії COVID-19 на невизначений період.

Джерела

Арриги, Дж. (2009). Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI век. Москва: Ин-т общественного проектирования.

1 Опитування проводилося Соціологічною групою «Рейтинг» 2–3 березня 2021 року. Усього опитано 2500 респондентів шляхом САТІ — телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Опитування проводилося серед населення України віком від 18 років у всіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму і Донбасу. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення [Рейтинг, 2021].

- Арсеенко, А.Г. (ред.) (2017). *Рабочий класс современной Украины*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Арсеенко, А.Г. (2021). Современный кризис глобального капитализма. Київ: Друкарня Бізнесполіграф.
- Арсеенко, А., Буткалюк, В., Петрушина, Т. (2020). *Куди йде Україна у XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір*. Наукова доповідь. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Арсеенко, А.Г., Толстих, Н.В. (2008). Якість життя населення України в умовах сучасного «транзиту». В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 199–135). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Арсеенко, А., Толстих, Н. (2014). Соціальні наслідки радикальних економічних трансформацій в Україні. В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 259–270). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Арсеенко, А., Малюк, А., Толстых, Н. (2011). Вызовы глобализации и Украина. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Арсеенко, А., Петрушина, Т. (2014). США та Україна: сценарії деіндустріалізації. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 23–47.
- Бек, У. (2000). Общество риска. На пути к другому модерну. Москва: Прогресс-Традиция.
- Бек, У. (2001). Что такое глобализация? Москва: Прогресс-Традиция.
- Буткалюк, В. (2012). *Качество жизни населения Украины в условиях рыночных реформ*. Диссертация. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Буткалюк, В.А. (2015). Влияние неолиберализма на положение трудящихся женщин в Украине. *Соціальні виміри суспільства*, 2(16), 149–164.
- Буткалюк, В.А. (2015). Положение и перспективы рабочего класса Украины в условиях современного кризиса неолиберализма. *Петербургская социология сегодня*, 6, 159–188.
- Буткалюк, В.А. (2016). Социальные изменения современного мира в условиях кризиса неолиберализма. *Економіка: теорія та практика*, 2(8), 29–33.
- Буткалюк, В.А. (2017). Качество жизни украинских рабочих. В: А. Арсеенко (ред.), *Рабочий класс современной Украины* (сс. 151–170). Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Буткалюк, В. (2019). Соціальні наслідки неоліберальних трансформацій в Україні: соціологічний аналіз. *Соціальні виміри суспільства*, 11 (22), 223–234.
- В Україні добовий рекорд захворюваності і смертності від ковіду з початку пандемії (2021). Отримано з: https://lb.ua/society/2021/04/02/481368_ukraini_doboviy_rekord.html
- В Украине только 37% детей вакцинированы от кори (2021). Отримано з: <https://interfax.com.ua/news/general/680356.html>
- В Україні за час пандемії COVID-19 кожна п'ята дитина не отримала повністю необхідних щеплень (2021). Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3235884-v-ukraini-kozna-pata-ditina-ne-otrimala-neobhidnih-seplen-vooz.html>
- Вайцзекер, Е., Війкман, А. (2019). *Come on! Капіталізм, недалекоглядність, населення і руйнування планети*. Київ: Саміт-Книга.
- Валовий внутрішній продукт у І–ІV кварталах 2020 року (2021). Державна служба статистики. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2021/03/31.pdf>
- Валлерстайн, И. (2003). После либерализма. Москва: Эдиториал УРСС.
- Валлерстайн, И. (2008). Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация. Москва: Т-во науч. изданий КМК.
- Ворона, В., Суименко, Е. (ред.) (2012). Качество жизни населения Украины в зеркале социологии. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Георгиева, Кр., Гебрейесус, Т., Малпасс, Д., Оконджо-Ивеала, Н. (2021). Новое обязательство по обеспечению справедливого распределения вакцин и прекращению пандемии. Получено с: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2021/06/01/a-new-commitment-for-vaccine-equity-and-defeating-the-pandemic>
- Давыдов, А.А. (2008). Системная социология. Москва: Издательство ЛКИ.

- Індекси споживчих цін на товари та послуги у 2021 році* (2021). Державна служба статистики. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Кляйн, Н. (2009). Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф. Москва: Добрая книга.
- Кляйн, Н. (2016). Змінюється все. Капіталізм проти клімату. Київ: Наш формат.
- КМІС (2021). Суспільно-політичні настрої населення України. Отримано з: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1044&page=1>
- Комісаренко, С. (2021). У найкращих лабораторіях світу були випадки, коли «тікали» патогени. Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3261903-sergij-komisarenko-direktor-institutu-biohimii-im-palladina-nan-ukraini.html?fbclid=IwAR3beAeIDMSHQ-33Eml3kBGSH2Ln4-FFguaKqXfnCEYOOiuuKTLAigz1r7g>
- Коронавірус в Україні: за время пандемии заболели более 82 тысяч медиков, 796 — умерли* (2021). Получено с: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3236956-koronavirus-v-ukraine-za-vrema-pandemii-zaboleli-bolee-82-tysac-medikov-796-umerli.html>
- Коронавірус COVID-19 в Україні: статистика по областям, последние новости* (2021). Получено с: <https://tomin.by/news/mir/26069-situacija-v-ukraine-po-koronavirusu>
- Курышко, Д. (2019). Грозит ли Украине эпидемия дифтерии? Получено с: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-49292701>
- Мартьянов, В.С. (2015). Постфордизм: научная теория или новейшая социальная утопия? В: Постфордизм: концепции, институты, практики (с. 52–78). Москва: Политическая энциклопедия.
- МОТ (2020). COVID-19 и сфера труда. Вестник МОТ, 4.
- МОТ (2021). COVID-19 и сфера труда. Вестник МОТ, 7.
- Національний банк України (2021). Зовнішній борг України на кінець 2020 року. Отримано з: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_u.pdf
- Нацбанк ухвалив прогноз роста ВВП в 2021 году до 3,8%* (2021). Получено с: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/04/15/673036/>
- Обратим вспять пандемию неравенства (2020). Речь президента Группы Всемирного банка Дэвида Малпасса. [In Russian]. Получено с: <https://www.vseмирnyjbank.org/ru/news/speech/2020/10/05/reversing-the-inequality-pandemic-speech-by-world-bank-group-president-david-malpass>
- ООН (2020). Огляд гуманітарної ситуації – жовтень 2020 р. Отримано з: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_humanitarian_snapshot_20201110-ua.pdf
- ООН (2020). Пандемия подталкивает Украину к тяжелейшей рецессии, но наихудшего сценария можно избежать. Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1386142>
- ООН (2020). Повышение налоговой ставки для богатых и на предметы роскоши – путь к преодолению вопиющего неравенства. Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1385922>
- ООН (2021). Из-за пандемии десятки миллионов людей оказались на грани голода. Получено с: <https://news.un.org/ru/story/2021/04/1401202>.
- ООН (2021). ООН призывает смягчить воздействие COVID-19 на рынок труда. Получено с: <https://www.un.org/ru/coronavirus/un-calls-measures-cushion-covid-19-shocks-labour-market>
- Оперативна інформація про поширення та профілактику COVID-19* (2021). Отримано з: <https://moz.gov.ua/article/news/operativna-informacija-pro-poshirennja-koronavirusnoi-infekcii-2019-cov19>
- Отношение украинцев к вакцинации против COVID-19* (2021). Отримано з: <http://rb.com.ua/blog/otnoshenie-ukraincev-k-vakcinacii-protiv-covid-19/>
- Почему новый «рекорд» смертности от ковида в Украине – не последний* (2021). Получено с: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3214014-posemu-novyy-rekord-smernosti-ot-kovida-v-ukraine-ne-poslednij.html>
- Про оплату населенням житлово-комунальних послуг у квітні 2020 року* (2020). Державна служба статистики. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Про оплату населенням житлово-комунальних послуг у лютому 2021 року (2021). Державна служба статистики. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Рейтинг (2021). *Суспільно-політичні настрої населення*. Отримано з: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskoe_nastroeniya_naseleniya_2-3_marta_2021.html

Рівень безробіття населення (2021). Державна служба статистики. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Смертність в Україні перевищила рекорд осенньої волни (2021). Получено с: <https://news.liga.net/society/news/koronavirus-smertnost-v-ukraine-prevysila-rekord-osenney-volny-nan>

Соціальний досвід пандемії COVID-19 в Україні: соціологічний вимір (2021). Круглий стіл. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1, 160–171.

Соціологічне опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні» Інституту соціології НАН України (липень–серпень 2021) (2021). Отримано з: <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-naslidki-covid-19-v-ukraini>

Стегній, О. (2021). Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 181–196.

Степаненко, В. (2020). COVID-19 як нова соціальна реальність. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 5–22.

Стиглиць, Дж. (2015). Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему. Москва: Эксмо.

Стиглиць, Дж. (2020a). Люди, власть и прибыль: Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства. Москва: Альпина Паблишер.

Стиглиць, Дж. (2020b). Преодоление великого разрыва. Финансы и развитие, 9, 17–19. Получено с: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2020/09/pdf/COVID19-and-global-inequality-joseph-stiglitz.pdf>

Суспільство після пандемії: світ і Україна (2021). XIV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1, 172–183.

Толстих, Н.В. (2014). Добробут і ринкові реформи в оцінках населення України. В: М. Шульга (ред.). *Вектори змін українського суспільства* (сс. 254–274). Київ: Інститут соціології НАН України.

Україна може бути вразена новою хвилею корупції (2021). Получено с: <https://for-ua.com/article/1220072>

Форсайт COVID-19: Аналіз впливу вакцинації на згасання пандемії в Україні і світі (2021). Отримано з: <http://wdc.org.ua/uk/covid19-vaccination-impact-on-attenuation>

Харви, Д. (2007). Краткая история неолиберализма. Москва: Поколение.

Хомский, Н. (2002). Прибыль на людях: Неолиберализм и мировой порядок. Москва: Практика

Хомский, Н. (2015). Создавая будущее: Оккупации, вторжения, имперское мышление и стабильность. Москва: Альпина нон-фикшн.

Чепурко, Г. (2021). Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 94–104.

Butkaliuk, V. (2020). The problems of socio-economic inequality and social justice in the modern Ukraine. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 11 (2), 19–28.

COVID-19 coronavirus pandemic (2021). Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Duménil, G., Lévy, D. (2011). *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

ILO (2019). *World Employment and Social Outlook*. Geneva: International Labour Organisation.

Ipsos (2020). *What Worries the World? COVID-19 is the biggest concern for the eighth successive month*. Retrieved from: <https://www.ipsos.com/en/what-worries-world-november-2020>

Kotz, D. (2015). *The Rise and Fall of Neoliberal Capitalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

More than 140,000 die from measles as cases surge worldwide (2019). Retrieved from: <https://www.who.int/news/item/05-12-2019-more-than-140-000-die-from-measles-as-cases-surge-worldwide>

- Oxfam (2021). *The Inequality Virus*. Report, January. Oxford: Oxfam International.
- Reported Cases and Deaths by Country or Territory* (2021). Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Statistics and Research (2021). *Coronavirus (COVID-19) Vaccinations*. Retrieved from: <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>
- Transcript of International Monetary Fund Managing Director Kristalina Georgieva's Opening Press Conference* (2021). Retrieved from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/04/07/tr040721-transcript-of-imf-md-kristalina-georgievas-opening-press-conference-2021-spring-meetings>
- UNDP (2020a). *COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery*. Report. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP (2020b). *COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses*. Analytical Report, October. New York: United Nations Development Programme.

Отримано 08.09.2021

References

- About payment by the population of housing and communal services in April 2020* (2020). State statistics Service. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [=Про оплату 2020]
- About payment by the population of housing and communal services in February 2021* (2021). State statistics Service. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [=Про оплату 2021]
- Arrighi, G. (2009). *Adam Smith in Beijing: What the XXI century inherited*. [In Russian]. Moscow: Institute of Public Design. [=Арриги 2009]
- Arseenko, A.G. (Ed.). (2017). *The working class of modern Ukraine*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine. [=Арсеєнко 2017]
- Arseenko, A.G. (2021). *The current crisis of global capitalism*. [In Russian]. Kyiv: Business Printing House. [=Арсеєнко 2021]
- Arseenko, A., Butkaliuk, V., Petrushyna, T. (2020). *Where is Ukraine going in the 21st century? Social changes in Ukrainian society in the context of economic globalization: sociological dimension*. Scientific report. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine. [=Куди йде Україна 2020]
- Arseenko, A., Malyuk, A., Tolstykh, N. (2011). *Globalization challenges and Ukraine*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine. [=Арсеєнко, Малюк, Толстых 2011]
- Arseenko, A., Petrushina, T. (2014). USA and Ukraine: industrialization outlines. [In Russian]. *Sociology: theory, methods, marketing* 2, 23–47. [=Арсеєнко, Петрушина 2014]
- Arseenko, A.G., Tolstykh, N.V. (2008). Quality of the population lives in Ukraine in the conditions of modern «transit». In: V. Vorona, M. Shulha (Eds.), *Ukrainian society 1992–2008. Sociological monitoring* (pp. 199–135). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine. [=Арсеєнко, Толстых 2008]
- Arseenko, A.G., Tolstykh, N.V. (2014). Social consequences of radical economic transformations in Ukraine. In: V. Vorona, M. Shulha (Eds.), *Ukrainian society: social changes' monitoring* (pp. 259–270). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology NAS of Ukraine. [=Арсеєнко, Толстых 2014]
- Attitude of Ukrainians to vaccination against COVID-19* (2021). [In Russian]. Retrieved from: <http://rb.com.ua/blog/otnoshenie-ukraincev-k-vakcinacii-protiv-covid-19/>. [=Отношение украинцев 2021]
- Beck, U. (2000). *Risk Society: Towards a New Modernity*. [In Russian]. Moscow: Progress-Tradition. [=Бек 2000]
- Beck, U. (2001). *What is Globalization?* [In Russian]. Moscow: Progress–Tradition. [=Бек 2001]
- Butkaliuk, V. (2012). *The quality of life of the population of Ukraine in the conditions of market reforms*. [In Russian]. PhD Thesis, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences, Ukraine. [=Буткалюк 2012]

Butkaliuk, V. (2015). The position and prospects of the working class of Ukraine in the conditions of the modern crisis of neoliberalism. [In Russian]. *Petersburg sociology today*, 6, 159–188. [=Буткалюк 2015]

Butkaliuk, V. (2016). Social changes in the modern world in the context of the crisis of neoliberalism. [In Russian]. *Economics: theory and practice*, 2 (8), 29–33. [=Буткалюк 2016]

Butkaliuk, V. (2017). The quality of life of Ukrainian workers. In: *The working class of modern Ukraine* (pp. 151–170). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Буткалюк 2017]

Butkaliuk, V. (2019). Social consequences of neoliberal transformations in Ukraine: a sociological analysis. [In Ukrainian]. *Social dimensions of society*, 11(22), 223–234. [=Буткалюк 2019]

Butkaliuk, V. (2020). The issues of socio-economic inequality and social justice in modern Ukraine. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 2, 19–28.

Butkaliuk, V. (2021). Escalation of inequality resulting from the neoliberal reforms in the Ukraine. In: *IV ISA Forum of Sociology*, Porto Alegre, Brazil, 23–27 February (pp.106–107). Madrid: International Sociological Association.

Chepurko, G. (2021). The COVID-19 pandemic: challenges and threats in the social sphere. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 94–104. [=Чепурко 2021]

Chomsky, N. (2002). *Profit Over People: Neoliberalism and Global Order*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [=Хомский 2002]

Chomsky, N. (2015). *Shaping the Future: Occupation, Invasion, Imperial Mind and Stability*. [In Russian]. Moscow: Alpina non-fiction. [=Хомский 2015]

Consumer price indices for goods and services in 2021 (2021). State Statistics Service. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [=Індекси споживчих цін 2021]

Coronavirus Vaccinations (2021). Retrieved from: <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>

Coronavirus COVID-19 in Ukraine: statistics by regions, latest news (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://tomin.by/news/mir/26069-situacija-v-ukraine-po-koronavirusu>. [=Коронавирус в Украине 2021]

Coronavirus in Ukraine: more than 82 thousand doctors fell ill, 796 died during the pandemic (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3236956-koronavirus-v-ukraine-za-vrema-pandemii-zaboleli-bolee-82-tysac-medikov-796-umerli.html>. [=Коронавирус в Украине 2021]

COVID-19 coronavirus pandemic (2021). Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>.

Davydov, A.A. (2008). *Systems sociology*. [In Russian]. Moscow: LKI Publishing House. [=Давыдов 2008]

Duménil, G., Lévy, D. (2011). *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge: Harvard University Press.

Foresight COVID-19: Analysis of the vaccination impact on the pandemic suppression in Ukraine and the world (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://wdc.org.ua/uk/covid19-vaccination-impact-on-attenuation>. [=Форсайт 2021]

Georgieva, Kr., Gebreyesus, T., Malpass, D., Okonjo-Iweala, N. (2021). *A New Commitment for Vaccine Equity and Defeating the Pandemic*. Retrieved from: <https://www.imf.org/ru/News/Articles/2021/06/01/a-new-commitment-for-vaccine-equity-and-defeating-the-pandemic>

Gross domestic product in the I-IV quarters of 2020 and in 2020 (2021). State Statistics Service. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2021/03/31.pdf>. [=Валовий внутрішній продукт 2021]

Harvey, D. (2007). *A Brief History of Neoliberalism*. [In Russian]. Moscow: Pokoleniye. [=Харви 2007]

ILO (2019). *World Employment and Social Outlook*. Geneva: International Labour Organisation.

ILO (2020). COVID-19 and the world of work. [In Russian]. *ILO Bulletin*, 4. [=MOT 2020]

ILO (2021). COVID-19 and the world of work. [In Russian]. *ILO Bulletin*, 7. [=MOT 2021]

In Ukraine during the COVID-19 pandemic, every fifth child did not receive the necessary vaccinations (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3235884-v-ukraini-kozna-pata-ditina-ne-otrimala-neobhidnih-seplen-vooz.html>. [=В Україні 2021]

In Ukraine only 37% of children are vaccinated against measles (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://interfax.com.ua/news/general/680356.html>. [=В Украине только 2021]

In Ukraine the daily record of morbidity and mortality from Covid since the beginning of the pandemic (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://lb.ua/society/2021/04/02/481368_ukraini-doboviy_rekord.html. [=В Україні добовий 2021]

Ipsos (2020). *What Worries the World?: COVID-19 is the biggest concern for the eighth successive month*. Retrieved from: <https://www.ipsos.com/en/what-worries-world-november-2020>

KIIS (2021). *Socio-political preferences of the population of Ukraine*. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1044&page=1>. [=KMIC 2021]

Klein, N. (2009). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. [In Russian]. Moscow: Dobraya kniga. [=Кляйн 2009]

Klein, N. (2016). *Everything changes. Capitalism against climate*. Kyiv: Nash format.

Komissarenko, S. (2021). *There have been cases when pathogens «have run away,» even in the best laboratories in the world*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3261903-sergij-komisarenko-direktor-institutu-biohimii-im-palladina-nan-ukraini.html?fbclid=IwAR3beAelDMSHQ-33Eml3kBGSH2Ln4-FFguaKqXfnCEYO0iuuKTLAigz1r7g>. [=Комісаренко 2021]

Kotz, D. (2015). *The Rise and Fall of Neoliberal Capitalism*. Cambridge: Harvard University Press.

Kuryshko, D. (2019). *Is there a diphtheria epidemic in Ukraine?* [In Russian]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-49292701>. [=Курьшко 2019]

Let's reverse the inequality pandemic (2020). Speech by World Bank Group President David Malpass. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/speech/2020/10/05/reversing-the-inequality-pandemic-speech-by-world-bank-group-president-david-malpass>. [=Обратим вспять 2020]

Martyanov, V.S. (2015). *Postfordism: Scientific Theory or the Latest Social Utopia?* In: V. Martyanov (Ed.), *Postfordism: concepts, institutions, practices* (pp. 52–78). [In Russian]. Moscow: Political encyclopedia. [=Мартьянов 2021]

More than 140,000 die from measles as cases surge worldwide (2019). Retrieved from: <https://www.who.int/news/item/05-12-2019-more-than-140-000-die-from-measles-as-cases-surge-worldwide>

Mortality in Ukraine has exceeded the record of the autumn wave (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://news.liga.net/society/news/koronavirus-smertnost-v-ukraine-prevysila-rekord-oseney-volny-nan>. [=Смертность в Украине 2021]

Operational information on the spread and prevention of COVID-19 (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://moz.gov.ua/article/news/operativna-informacija-pro-poshirennja-koronavirusnoi-infekcii-2019-cov19>. [=Оперативна інформація 2021]

Oxfam (2021). *The Inequality Virus*. Report, January. Oxford: Oxfam International.

Rating (2021). *Socio-political preferences of Ukrainians* (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_2-3_marta_2021.html. [=Рейтинг 2021]

Reported Cases and Deaths by Country or Territory (2021). Retrieved from: <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler. Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton, Oxford: Princeton University Press

Sociological survey “Social consequences of COVID-19 in Ukraine” of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (July-August 2021) (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-naslidki-covid-19-v-ukraini>. [=Соціологічне опитування 2021]

Society after the pandemic: the world and Ukraine (2021). XIV International sociological readings in memory of Natalia Panina. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 172–183. [=Суспільство після пандемії 2021]

Social experience of the COVID-19 pandemic in Ukraine: a sociological dimension (2021). [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 160–171. [=Соціальний досвід 2021]

Stegniy, O. (2021). Biopolitics during the COVID-19 pandemic: dilemmas of public safety and freedom. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 181–196. [=Стегній 2021]

Stepanenko, V. (2020). COVID-19 as a new social reality. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–22. [=Степаненко 2020]

Stiglitz, J. (2015). The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future. [In Russian]. Moscow: Eksmo. [=Стиглиц 2015]

Stiglitz, J. (2020a). *People, Power, and Profit: Progressive Capitalism in an Age of Mass Discontent*. [In Russian]. Moscow: Alpina Publisher. [=Стиглиц 2020a]

Stiglitz, J. (2020b). Bridging the Great Divide. [In Russian]. *Finance & Development*, 9, 17–19. Retrieved from: <https://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2020/09/pdf/COVID19-and-global-inequality-joseph-stiglitz.pdf>. [=Стиглиц 2020b]

The National Bank has downgraded the forecast for GDP growth in 2021 to 3.8% (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/04/15/673036/> [=Нацбанк ухудшил 2021]

The pandemic is pushing Ukraine into a severe recession, but the worst-case scenario can be avoided (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1386142> [=Пандемия подталкивает 2020]

Tolstykh, N.V. (2014). Welfare and market reforms in the estimates of the population of Ukraine. [In Russian]. In: M. Shulha (Ed.), *Vectors of changes in Ukrainian society* (pp. 254–274). Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine. [=Толстых 2014]

Transcript of International Monetary Fund Managing Director Kristalina Georgieva's Opening Press Conference (2021). Spring Meetings. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2021/04/07/tr040721-transcript-of-imf-md-kristalina-georgievas-opening-press-conference-2021-spring-meetings>.

Ukraine's foreign debt at the end of 2020 (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_y.pdf. [=Зовнішній борг 2021]

UN (2020). *Inspection of the humanitarian situation – October 2020*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_humanitarian_snapshot_20201110-ua.pdf. [=OOH 2020]

UN (2020). *The pandemic is pushing Ukraine into a severe recession, but the worst-case scenario can be avoided*. [=In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1386142>. [=OOH 2020]

UN (2020). Raising the tax rate for the rich and on luxury goods is a way to overcome glaring inequalities. [In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2020/09/1385922>. [=OOH 2020]

UN (2021). *Because of the pandemic, tens of millions of people are on the verge of starvation*. [=In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2021/04/1401202>. [=OOH 2021]

UN (2021). *The UN calls for mitigating the impact of COVID-19 on the labor market*. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.un.org/en/coronavirus/un-calls-measures-cushion-covid-19-shocks-labour-market>. [=OOH 2021]

UNDP (2020a). COVID-19 and Human Development: Assessing the Crisis, Envisioning the Recovery. Report. New York: United Nations Development Programme.

UNDP (2020b). *COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses*. Analytical Report, October. New York: United Nations Development Programme.

Unemployment rate (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. [=Рівень безробіття 2021]

Von Weizsäcker, U., Wijkman, A. (2019) *Come on! Capitalism, short-sightedness, population and the destruction of the planet*. [In Ukrainian]. Kyiv: Summit Book. [= Вайцзекер, Війкман 2019]

Vorona V., Siumenko, E. (Eds.). *The quality of life of the population of Ukraine in the mirror of sociology*. (2012). [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of NAS of Ukraine. [=Качество жизни 2012]

Wallerstein, I. (2003). *After Liberalism*. [In Russian]. Moscow: Editorial URSS. [=Валлерстайн 2003]

Wallerstein, I. (2008). *Historical capitalism. Capitalist civilization*. [In Russian]. Moscow: Scientific partnership editions of KMK. [=Валлерстайн 2008]

Why is the new mortality "record" from Covid in Ukraine not the last one? (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ru/rubric-society/3214014-pocemu-novyy-rekord-smertnosti-ot-kovida-v-ukraine-ne-poslednij.html> [=Почему новый 2021]

Received 08.09.2021

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК

Соціально-економічні наслідки пандемії COVID-19 для України

У статті викладено комплексний аналіз причин і наслідків гуманітарних і соціально-економічних втрат України в результаті пандемії COVID-19 і карантинних обмежень, вжитих у країні з метою запобігання поширенню вірусу. Ключова увага автора зосереджена на вивченні соціального самопочуття населення і змін якості життя українців в умовах пандемії. Дослідження названих питань доповнюється соціологічним дослідженням думок громадян щодо проблеми коронавірусу, ефективності дій влади із боротьби з ним, перспектив кампанії вакцинації, а також сутності та реальної дієвості соціально-економічної політики держави в умовах пандемії COVID-19.

На підставі системного аналізу автор доводить, що ключові причини нинішньої важкої соціально-економічної кризи, а також кризи вакцинації в Україні вкорінені в неоліберальній політиці української держави, що реалізується упродовж останніх десятиліть. У статті аргументовано тезу про трансформацію кризи довіри, фіксовану впродовж тривалого часу, в кризу вакцинації, котра несе в собі загрози великих гуманітарних, економічних, а також геополітичних втрат для України. В результаті проведеного дослідження автор робить висновок, що пандемія COVID-19 відіграла роль додаткового тригера соціальної кризи, посиливши і загостривши вже наявні проблеми української економіки, а вихід з неї вимагає кардинальної зміни соціально-економічної політики держави.

У своєму дослідженні автор базується на великому масиві даних вітчизняної та зарубіжної соціальної статистики, а також на результатах соціологічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України (1994–2020), компанією Research & Branding Group (2020–2021) та іншими українськими соціологічними центрами.

Ключові слова: COVID-19, неолібералізм, добробут, нерівність, Україна

ВИТАЛИНА БУТКАЛЮК

Социально-экономические последствия пандемии COVID-19 для Украины

В статье представлен комплексный анализ причин и последствий гуманитарных и социально-экономических потерь Украины в результате пандемии COVID-19 и карантинных ограничений, принятых в стране с целью ее предотвращения. Ключевое внимание автора сосредоточено на изучении социального самочувствия населения и изменения качества жизни украинцев в условиях пандемии. Исследование названных вопросов дополняется социологическим выяснением мнения граждан относительно проблемы коронавируса, эффективности действий власти по борьбе с ним, перспектив кампании вакцинации, а также сущности и реальной ответственности социально-экономической политики государства в условиях пандемии COVID-19. На основе системного анализа автор доказывает, что ключевые причины нынешнего тяжелого социально-экономического кризиса, а также кризиса вакцинации в Украине коренятся в реализуемой на протяжении последних десятилетий неоліберальной политике украинского

государства. В статье аргументируется тезис о трансформации кризиса доверия, фиксируемого в течение длительного времени в Украине, в кризис вакцинации, угрожающий сегодня большими гуманитарными, экономическими и геополитическими потерями. В результате проведенного исследования сделано заключение, что пандемия COVID-19 сыграла роль дополнительного триггера социального кризиса, усилив и заострив существующие и ранее проблемы украинской экономики, а выход из него требует кардинального изменения социально-экономической политики государства.

В своем исследовании автор базируется на большом массиве данных отечественной и зарубежной социальной статистики, а также на результатах социологических опросов, проведенных Институтом социологии НАН Украины (1994–2021 гг.), компанией Research & Branding Group (2020–2021 гг.) и другими украинскими социологическими центрами.

Ключевые слова: COVID-19, неолиберализм, благосостояние, неравенство, Украина

VITALINA BUTKALIUK

Socio-economic outcomes of the COVID-19 pandemic for Ukraine

The article presents a comprehensive analysis of the causes and consequences of both human and socio-economic losses incurred by Ukraine as a result of the COVID-19 pandemic and restrictions introduced by the government in order to prevent its spread.

The author's attention is primarily focused on exploring the population's social well-being, as well as examining changes in the quality of Ukrainians' lives during the pandemic. The study of the above-mentioned issues is complemented by a sociological inquiry into public views on the coronavirus problem, efficacy of the authorities' actions aimed at combating the pandemic, as well as the essence and real effectiveness of socio-economic policy pursued by the Ukrainian government in present-day conditions. Drawing upon a systemic analysis, the author argues that the ongoing socio-economic crisis in Ukraine, along with vaccine crunch, stems mainly from neoliberal policies implemented by the national government over the past three decades. The article argues the thesis about the transformation of the crisis of confidence, which has been fixed for a long time in Ukraine, into a crisis of vaccination, which today threatens with large humanitarian, economic and geopolitical losses. The research findings allow concluding that the COVID-19 pandemic acted as another trigger for the crisis, thereby intensifying and exacerbating the problems that had already existed in the national economy.

The author's arguments are bolstered by a vast array of domestic and foreign statistical data, along with the results of surveys conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine (1994–2020), «Research & Branding Group» (2020–2021), as well as other Ukrainian sociological centers.

Keywords: COVID-19, neoliberalism, welfare, inequality, Ukraine

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLENA IVANENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olenaivanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3635-1078>

Українська гігономіка: трансформація зайнятості, ризики та перспективи

Пандемія Covid-19 та карантин через неї виступили каталізатором змін в економіці, а також причиною активних трансформацій на ринку праці, у тому числі і в Україні. І хоча останній ще задовго до того почав зазнавати структурних змін у зв'язку із глобальною цифровізацією, процес неабияк прискорився саме за часів жорстких обмежувальних заходів минулого 2020 року.

Дистанційні режими, перехід від традиційної постійної зайнятості в одного роботодавця до тимчасових проєктів від різних компаній, надання переваги короткостроковим контрактам та неформальним домовленостям, контакти онлайн, через інтернет-мережі та цифрові платформи стали домінуючою опцією вибору. Нову соціально-економічну модель відносять до нестандартної зайнятості, називають гіг-економікою або гігономікою¹, вона розвивається високими темпами, є привабливою та зручною для обох сторін трудового процесу (роботодавців і працівників) і дедалі більше завойовує світ.

Цю модель та її принципи — вільний вибір зайнятості (фриланс), гнучкість режиму, коротку тривалість терміну (краудсорсинг) — було окреслено ще у середині минулого століття, і її елементи вже тоді поступово з'являлися у процесі організації праці та трудових відносин. Автори концепції «постіндустріального суспільства» та «інтелектуальної технології» писали у 60–80-х роках ХХ ст., що інформаційна революція заступить місце революції постіндустріальної,

---

1 Гіг-економіка (від англ. Gig Economy), або гігономіка (gigonomy), — модель трудових відносин, що ґрунтується на короткострокових контрактах або неформальних домовленостях. До її робочої сили відносять незалежних та тимчасових робітників різноманітних цифрових платформ, проєктних спеціалістів, самозайнятих, фрилансерів.

Цитування: Іваненко, О. (2021). Українська гігономіка: трансформація зайнятості, ризики та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 43–72, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.043>.

докорінно змінить трудові відносини, з'явиться низка нових професій, зайнятість набуде нових форм, наука стане основною виробничою силою, а розвиток комп'ютерної техніки та засобів зв'язку приведе до інноваційного прориву в усіх сферах. Вектор економічної діяльності у багатьох галузях зміститься зі сфери виробництва товарів до сфери виробництва послуг, промислове виробництво скорочуватиметься, люди більше працюватимуть «на себе», а не «на інших», відбудеться розмивання ієрархічного характеру економічних відносин («начальник-підлеглий»), настануть часи малого та середнього бізнесу тощо [Белл, 1999; Тоффлер, 2000].

Трохи згодом до них підтягнуться і європейські дослідники. Іспанський соціолог М. Кастельс та француз Р. Кастель, вивчаючи у 1980–90-х роках зміни характеру праці та зайнятості серед країн «великої сімки», виокремили ті самі спільні риси економіки інформаційного суспільства — дестабілізацію зайнятості та найманої праці, диверсифікацію сфери послуг як джерела зайнятості та збільшення управлінських та технічних робочих місць, формування пролетаріату «білих комірців» з числа офісного «планктону» та працівників торгівлі, модернізацію професійної структури зі збільшенням частки висококваліфікованих працівників відносно категорій робітників нижчого рівня тощо. Йшлося про домінування мережевого бізнесу та трансформацію природи праці і організації виробництва під його впливом: праця індивідуалізується, фрагментується, диверсифікується, режими гнучкості стануть характерною рисою структури зайнятості, зросте частка самозайнятих, відбудеться перехід на неповну або тимчасову зайнятість з тенденцією перетворення її на нову та популярну форму організації трудового процесу [Кастельс, 2000; Кастель, 2009].

«У Сполучених Штатах самозайняті у 1990 році становили 10,8% робочої сили, робітники з неповним робочим днем — 16,9% і на договірній або тимчасовій роботі — близько 2%. Хоча всі ці категорії до певної міри перетинаються, в сумі вони становлять 27,9% робочої сили. Згідно з іншою оцінкою, контингент робочої сили, яка не має пільг, гарантій збереження роботи та перспектив кар'єри, у США в 1992 році становив близько 25% порівняно із 20% у 1982-му» [Кастельс, 2000].

Сьогодні у Сполучених Штатах, за даними дослідження DaVinci Payments, у сегменті гігономіки зайнято майже дві третини працездатного населення і прогнозується, що до 2027 року їхня кількість зросте ще більше (з 57 до 86 млн), а у Великій Британії — навіть більш ніж удвічі порівняно із періодом 2016–2019 років, сягнувши майже 5 млн осіб [Gig Economy Study, 2021].

Характерні риси, притаманні традиційним трудовим відносинам (зайняті vs незайняті або напівзайняті, яких треба було б або виключити з ринку праці, або якимось чином у нього інтегрувати; закріплення робітника за його робочим місцем у рамках чітко регламентованого відрізка часу; стабільний прибуток; трудове право та соціальний статус за межами контракту), розмиваються, на зміну заступають безробіття, «нестабільність зайнятості», з'являються «атипові» її форми, і їхня чисельність становить понад дві третини від загального числа нових робочих місць [Кастель, 2009]. Постає суперечність — переважаюча незайнятість vs імператив працювати, і відтак нагальна потреба у таких робо-

чих місцях, які мали б забезпечити зайнятість «за будь-яку ціну і за будь-яких умов». 2004 року уряд Франції змушений легітимізувати кілька нетипових форм зайнятості, що відрізняються від традиційних [Кастель, 2015].

Дослідження проблеми

Аналіз вітчизняної наукової літератури показує певний брак послідовних соціологічних досліджень у царині сучасної гігієніки в Україні, якщо не брати до уваги тих вчених, які вивчають проблематику ринку праці чи нестандартну зайнятість загалом, економічні або юридичні її аспекти, розглядають загальні принципи організації трудового процесу, здійснюють узагальнення, наводять класифікації, характеризують окремі форми зайнятості (аутсорсинг, аутстафінг, лізинг персоналу, коворкінг тощо) (А.Г. Арсеєнко, О.М. Балакірева, А.О. Василенко, О.О. Герасименко, І.Ф. Гнибіденко, Л.П. Гук, Т.М. Кір'ян, А.М. Колот, Е.М. Лібанова, Т.О. Петрушина, М.В. Туленков, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева, Л.С. Шевченко та ін.).

Проте здебільше серед них спостерігається відсутність одноставного трактування понять, застосовуваних щодо сфери зайнятості, зокрема визначення нестандартної зайнятості. І саму цю зайнятість різні дослідники називають по-різному (нетрадиційна, атипова, нетипова, неформальна, нестабільна, гнучка тощо), хоча мають на увазі те саме. Всі вони говорять про відмінність нових форм від традиційних за організацією, гнучкістю, застосуванням інформаційних технологій, збільшенням вагомості творчої компоненти тощо, застосовуючи визначення «від протилежного» (те, що не є стандартним, традиційним), беруть одну із структурних її складових за узагальнену базову характеристику або отожднюють нестандартну зайнятість з неформальною та нестабільною, прекарною, оцінюючи різноманіття наявних заняттєвих практик за різними критеріями, хоча методологічно поняття нестандартної зайнятості є «парасольковим» терміном, що покриває всі названі аспекти та критерії. Завдання полягає у розкритті змінюваної структури зайнятості, природи трудових відносин, способу взаємодії суб'єктів цих відносин (акторів), які посідають певні соціальні позиції та виконують певні соціальні ролі. У цьому сенсі варто звернути увагу на роботи дослідників ІС НАН України А.Г. Арсеєнка та Т.О. Петрушиної, які давно займаються проблемами зайнятості, зокрема нестандартної, й досліджують різноманітні її режими [Арсеєнко, Петрушина, 2020; Петрушина, 2019]. Ми також погоджуємося з тими авторами, які вважають нестандартну зайнятість комплексом соціально-економічних відносин щодо «відтворення робочої сили в умовах працевикористання, які відрізняються від стандартних та забезпечують гнучкість ринку праці, підвищують мобільність та адаптаційні можливості його суб'єктів до змін у економічному, соціальному та інституційному середовищах» [Український ринок праці, 2018: с. 49].

Трохи статистики

Світова криза, пов'язана з пандемією COVID-19, негативно позначилася на ринку праці. 2020 року за часів карантину, за даними МОП, загальносвітовий

обсяг робочого часу скоротився приблизно на 8,8% порівняно з останнім кварталом 2019 року, що еквівалентно 255 млн робочих місць. Для порівняння наводилися у четверо менші цифри безробітних у 2008–2009 роках, коли люди втратили роботу внаслідок світової фінансової кризи. МОП прогнозувала зростання світового безробіття через пандемію приблизно на 25 млрд робочих місць [ILO Monitor, 2021; Пандемія COVID-19, 2021]. ООН передбачала, що у 2022 році число безробітних сягне 205 млн, а глобальний рівень безробіття становитиме 5,7%. Останнього разу такий показник спостерігався 2013 року, коли на ринку праці далось взнаки відлуння світової економічної кризи. Загалом в ООН прогнозують, що повернутися до попередніх показників зайнятості вдасться не раніше 2023 року [На Международной конференции, 2021].

В Україні за часів карантинних обмежень, за даними Торговельно-промислової палати та Держстату (станом на липень 2020 року), налічувалося 2,2 млн безробітних, 5,1–5,5 млн робітників відправили у примусову відпустку, 600–700 тис. підприємств зупинили роботу. Йшлося також про невтішні прогнози щодо бізнесу, про невідворотну кризу на ринку праці, про поширення практики систематичних порушень законодавства, коли компанії, чиї товари та послуги на той період мали користуватися найбільшим попитом (доставка, виробництво та реалізація продуктів харчування та інших товарів), примушували свій персонал працювати понаднормово, не забезпечуючи його відповідною оплатою або необхідним соціальним захистом. На кінець 2020 року Укрдержстат України назвав цифру майже в 10% безробітних. Тоді ж прес-служба Пенсійного Фонду України повідомила, що у 2020 році українські підприємства офіційно працевлаштували на 101,5 тис. осіб менше, ніж звільнили [Звіт, 2020].

Інтернет-ресурс «Ліга.Фінанси.Net» повідомив, що у грудні 2020 року, зокрема кількість звільнених перевищувала число працевлаштованих на 236 тис. осіб (511 тис. осіб проти 275 тис.). Порівняно із листопадом 2020 року, кількість офіційно зайнятих, у сільському господарстві скоротилася на 43 тис. осіб, у сфері охорони здоров'я — на 36 тис., у будівництві — на 23 тис. осіб [Пандемія COVID-19, 2021].

За даними Держслужби зайнятості України, на 1 січня 2021 року загальна кількість зареєстрованих безробітних становила 459 тис. осіб, що на 121 тис. (36%) більше, ніж у січні 2020-го і 49% із них мали диплом про вищу освіту. Тоді ж українські роботодавці надали центрам зайнятості інформацію про наявність 154 тис. вакансій. Найбільш актуальними професіями на ринку праці називали працівників громадського транспорту та сімейних лікарів. Далі до десятки найбільш запитуваних професій увійшли: робітники із комплексного прибирання та утримання домогосподарств (тобто двірники), контролери пасажирського транспорту, водії трамваїв і тролейбусів, лікарі загальної та сімейної практики, електрики, поліцейські, провізори, інспектори пенітенціарної служби [Официальная занятость, 2021].

Нестандартну зайнятість часто плутують з неформальною. На нашу думку, неформальною можна вважати таку, що не передбачає офіційної реєстрації, сплати податків тощо, нелегальну або випадкову/тимчасову чи додаткову роботу, оплачувану неофіційно (в конверті). За даними Держстату України, кількість

таких робітників віком 15–70 років (станом на перший квартал 2020 року) становила 3 275,5 тис. осіб (20,5%) від загальної кількості зайнятих українців цього віку. Фактично, кожен п'ятий громадянин України надавав перевагу неофіційній роботі. У лідерах перебували працівники сільського господарства (45,2%), будівельники (16,8%) та працівники торговельної сфери (15,7%). У промисловості частка неформально зайнятих становила 5,5% [Демографічна та соціальна статистика, 2020]. Проте, за оцінками експертів, до неформального сектору економіки на різних умовах залучено практично все населення України. У світі до неформальної економіки, за даними МОП, належать понад 2 млрд осіб (62% від усіх зайнятих) та вісім з десяти підприємств [Коронавірус, 2020].

Результати опитування Центру Разумкова, проведеного у червні 2020 року¹ серед зайнятих українців, показали, що кожен п'ятий громадянин (20%) працював на підставі усної домовленості з роботодавцем. І хоча переважна більшість усіх зайнятих (63,7%) мали офіційну роботу та отримували лише «білу зарплату», 16,4% працюючих всю зарплату або її частину отримували в конверті, тобто неофіційно (табл.) [Більше третини українців, 2020].

Таблиця

Розподіл відповідей на запитання щодо формату зайнятості, %

Формати зайнятості	Вересень 2019	Червень 2020
Працюю на підставі запису в трудовій книжці або письмового договору та отримую лише офіційну заробітну плату	62,2	63,7
Працюю на підставі запису у трудовій книжці або письмового договору, але частину зарплати отримую неофіційно (в конверті)	16,6	16,4
Працюю на підставі усної домовленості (без офіційного оформлення)	20,7	19,8
Не відповіли	0,4	0,1

Кроки назустріч

Наприкінці лютого 2021 року у зв'язку з переходом на карантинні умови та дистанційний режим роботи, було терміново ухвалено Закон України № 1213-ІХ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу», згідно з яким працівникові надається право самостійно визначати своє робоче місце, працювати віддалено, використовуючи сучасні інформаційно-комунікаційні технології та відеозв'язок, поєднувати віддалену роботу із роботою у звичайному режимі на території роботодавця. Певні категорії працівників отримали переважне право на таку роботу (вагітні жінки, матері з малолітніми дітьми, дітьми-інвалідами, пенсіонери, інваліди тощо).

1 Дослідження було проведене Центром Разумкова 17–24 червня 2020 року серед дорослого населення України за винятком АР Крим і непідконтрольних Україні територій Донецької та Луганської областей. Опитування проводилося методом особистого інтерв'ю за місцем проживання. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

У Законі розрізняється надомна робота та дистанційна, однак обидва ці різновиди передбачають обов'язкове укладення письмового трудового договору і не впливають на норми та оплату праці, так само як і на права працівника.

Дистанційна робота — більш вільний варіант виконання трудових обов'язків поза межами території роботодавця, аніж надомна. У цьому випадку робоче місце не фіксується документально і не передбачає жорсткого перебування на власній території. Так само і робочий час не є фіксованим, і працівник може ним розпоряджатися на власний розсуд. Водночас загальна тривалість робочого дня не може перевищувати норми, передбачені КЗпП. І в тому, і в тому разі працівники нічим не відрізняються від тих, хто працює у приміщенні роботодавця, вони мають ті самі права та оплату праці і тривалість робочого часу не може перевищувати норм, передбачуваних ст.50 і 51 Кодексу (ст. 60 КЗпП) [Закон України № 1213-IX, 2021]. Тобто згідно із Законом дистанційна та надомна робота практично не відрізняється від тієї, що закріплена у КЗпП, і прирівнюється до неї (насправді ці різновиди мають свої вразливі моменти, проте їх обговорення не є метою цієї статті).

Загалом до пандемії у світі відносно незначна частина населення працювала дистанційно. За оцінками МОП, лише 8% світової робочої сили (приблизно 260 млн осіб) працювали вдома на постійних засадах. В ЄС (за даними на 2009 рік) частка дистанційних працівників віком 15–64 роки становила трохи більше як 5% і залишалася такою впродовж останніх десяти років, сягнувши у 2019 році 9%. За даними Євростату, серед країн ЄС найбільшу частку віддалених працівників мали Нідерланди та Фінляндія (14% зайнятих людей, які працювали з дому у 2019 році), Люксембург та Австрія (12% та 10% відповідно). Найнижчі показники були зареєстровані в Болгарії (менше за 1%), Румунії, Угорщині та Кіпрі (по 1%), Хорватії та Греції (по 2% відповідно) [Коронавірус, 2020].

Під час карантину 62% зайнятих у США працювали віддалено з дому, і за даними дослідження Гелапа, лише за два тижні локдауну (з середини березня до початку квітня 2020 року) їхнє число подвоїлося [U.S. Workers, 2020].

У серпні 2021 року набув чинності Закон України № 1667-IX від 15.07.2021 «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», в якому заговорили про гіґономіку, зокрема про спеціалістів ІТ-бізнесу, які працюють поза стандартним форматом працевлаштування, на принципах фрилансу та аутсорсингу з використанням цифрових технологій та смарт-пристроїв. У цьому Законі вперше впроваджено терміни гіґ-контракту та гіґ-спеціаліста. Згідно із Законом, з таким працівником укладається гіґ-контракт, де визначаються умови праці (робочий час, час відпочинку, робоче місце), оплата роботи залежно від показників, додаткові винагороди та компенсації, соціальні гарантії (страхування, допомога в разі тимчасової непрацездатності, пенсійне забезпечення тощо). При укладанні такого контракту має бути чітко вказано, що укладається саме гіґ-контракт, чітко визначено технічні завдання (створення об'єктів права інтелектуальної власності) та порядок обміну інформацією, зазначено умови виплати авторської винагороди за продукт, порядок та умови передання завершених об'єктів, створених на замовлення у межах гіґ-контракту. У разі використання гіґ-спеціалістом особистого обладнання для виконання робіт (надання послуг) передбачені

відповідні компенсаційні виплати. Загалом цей Закон визначає засади (організаційні, правові та фінансові) функціонування правового режиму резидентів Дія Сіті¹, що запроваджується з метою стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій, а також талановитих спеціалістів. Загальними засадами Закону є свобода діяльності, невтручання держави, її органів та органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб у діяльність резидентів Дія Сіті, гарантована державою стабільність збереження правового режиму тощо [Закон України № 1667-IX, 2021].

Фриланс

Гігієноміка ґрунтується на фрилансі, він сьогодні є однією із найпоширеніших форм нестандартної організації трудового процесу, і зростання частки працівників-фрилансерів свідчить про зміни характеру зайнятості на ринку праці [Фриланс або смерть, 2020].

Зайнятість фрилансера має низку переваг: з одного боку, свобода вибору, відсутність просторово-часового регламенту, гнучкі умови праці тощо. І найголовніше, — вона може забезпечити непоганий дохід, ба більше — розв'язати питання зайнятості у віддалених регіонах, спонукаючи приєднуватися до наявних робочих місць або розпочати власний бізнес, і може слугувати гідною альтернативою переїзду до великих міст чи навіть за кордон.

З іншого боку, така робота не запобігає можливим негативним наслідкам — не завжди гарантує отримання грошей за виконану роботу (практика звільнення без оплати після випробувального періоду), прибутки/заробітки не є регулярними та стабільними, відсутнє кар'єрне зростання, у більшості випадків не забезпечено соціальний пакет послуг та гарантій, відсутні професійні об'єднання для захисту прав у випадку їх порушення.

Ухвалення закону щодо гіг-контрактів можна вважати позитивним кроком у цьому напрямі, проте це стосується обмеженого кола працівників, і поки що зарано говорити, чи будуть такі контракти ефективними на практиці та наскільки.

Українські фрилансери популярні на світовому ринку і на них є попит. За даними сервісу Freelancehunt, Україна у період 2013–2017 років очолила ринок фрилансу в Європі й посіла четверте місце в світі за обсягами зайнятості на цифрових платформах. Для порівняння: 2011 року кількість фрилансерів в Україні становила приблизно 9 тис. осіб, а вже 2016-го — 60 тис. [Ринок фрилансу, 2020]. Загалом ще задовго до коронакризи та карантину ринок фрилансу щорічно зростав щонайменше на 30%. У 2018 році нових працівників у такому режимі побільшало на 45%, а у 2019 році — на 58%. У 2020 році кількість фрилансерів теж зростала, проте пандемія уповільнила динаміку, знизивши її до рівня 2017 року (36% на рік) [Більше третини, 2020]. У 2019-му чисельність фрилансерів в Україні сягала вже 340 тис. фахівців. Однак, враховуючи, що багато українських фахів-

1 Дія Сіті — спеціальний правовий режим для IT-індустрії, що вможливить створення в Україні найпотужнішого IT-хабу в Центральній та Східній Європі, який не матиме меж для інвестицій, створення робочих місць чи розроблення новітніх технологій.

ців зареєстровані на іноземних майданчиках (тільки за 2019–2021 їхня кількість зросла на третину, а середній дохід — на 18%)¹, а позаяк за одним фрилансером може стояти ще кілька людей (розробник сайта може залучити дизайнера або рекламіста для початкового контенту, а програміст — кілька помічників), їхнє число може сягати 500 тис. [Как развивался, 2019; За 2 роки, 2021].

Успіх вітчизняних фрилансерів експерти пояснюють як високою кваліфікацією, так і тим, що закордонним замовникам послуги українських фахівців обходяться на 30–40 % дешевше, ніж робота фрилансерів зі своїх країн [Український ринок, 2018].

За статистикою, половина всіх фрилансерів в Україні — це веб-дизайнери та програмісти. І якщо графічні спеціальності були популярні ще десять років тому, кількість ІТ-розробників за цей час зросла втричі. Також серед найбільш популярних напрямів — маркетологи, копірайтери, перекладачі.

«Половина виконавців в Україні заробляють щомісяця від \$400 до \$600, а більше третини можуть похвалитися гонорарами від \$1000 та вище. При цьому ще більше можуть заробляти вузькопрофільні фахівці й ті, хто має високий рейтинг, а деякі й загалом наважуються на відкриття своїх агентств», — зазначають аналітики найбільшого в Україні фриланс-сервісу *Freelancehunt*.

За їхніми даними, частіше за інших фрилансерів наймають ІТ-компанії, маркетингові агентства, дизайнерські студії, сфера послуг. Більшість працівників на фрилансі (61%) — це фізичні особи-підприємці. Кожен третій — представник малого та середнього бізнесу.

«За останні 15 років найбільш популярні напрями практично не змінилися. Клієнтам, як і раніше, потрібні тексти, ілюстрації, переклади, логотипи та верстка буклетів. У 2007 році не було такого попиту на SMM і розробку мобільних додатків, але базові запити бізнесу в основному залишилися тими самими», — зазначається у дослідженні [Ринок фрилансу, 2020].

Відчутний стрибок відбувся у березні 2020-го під час карантину. За даними *Freelancehunt*, тільки за перший тиждень березневих обмежень кількість фрилансерів зросла на 43,8%. «Нові фрилансери — це переважно штатні спеціалісти, у яких на карантині з'явився вільний час. За результатами нашого опитування, 62% нових користувачів мають досвід роботи в офісі. Вони вирішили використати вимушені канікули для додаткового заробітку», — зазначив засновник сервісу *Freelancehunt* О.Топчий. З одного боку, підприємці почали більше звертатися до аутсорсу, а з іншого — звільнені спеціалісти активно шукали можливі шляхи заробітку» [Ринок фрилансу, 2020].

Оптимістичні прогнози Кабміну (наприкінці 2020 року) визначали поступове зниження рівня безробіття до 9,2% у 2021 році проти 9,5% у третьому кварталі 2020 року. Ще більш оптимістичний Національний банк загалом прогнозував на 2021 рік безробіття на рівні 8,6%. Натомість, за даними Мінфіну України, вже у першому кварталі 2021 року безробіття наблизилося до позначки в 11% [Уровень безработицы, 2021]. Проте за підсумками першого кварталу НБУ пом'якшив прогноз до 9,1% та 8,5% у 2022 р. із збереженням такого рівня до кінця 2023 року [НБУ поліпшив, 2021].

1 За даними міжнародної платіжної платформи «Payoneer».

Однак, хоч би як зростали попит та пропозиція на фриланс, ці перспективи стосуються лише трохи більш як третини зайнятих в економіці. Близько 60–65% людей в Україні працюють у таких сферах, де виконання роботи на дистанції ускладнене або зовсім неможливе. Виходить, з одного боку, карантин пришвидшив перехід на нові форми організації трудового процесу, а з іншого, — є такі галузі (й таких чимало), які не можуть функціонувати без фізичної участі людини та виконувати свої функції онлайн і передбачають стандартну форму зайнятості, зокрема виробництво товарів або продуктів харчування, забезпечення електроенергією, видобування вугілля, прибирання сміття тощо. У цьому сенсі так чи інакше нерівність як соціальне явище залишається нездоланною проблемою.

Прискорення та певне впорядкування розвитку українського ринку фрилансу було стимульоване ще й ухваленням Закону № 4496 від 01.11.2016 року про усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг та спрощення процедури ведення бізнесу для фриланс-підприємців. Дослідження серед українських фрилансерів, проведене на замовлення МОП 2017 року, показало, що кожен четвертий з опитаних (25%) назвав свою роботу головним джерелом доходу. Переважна більшість фрилансерів — високоосвічена молодь (55% респондентів мають вищу освіту, у 2% є кандидатський ступінь). Третина респондентів (33,8%) працюють на українського замовника, решта — повністю або частково на закордонних замовників. Усі вони здебільшого задоволені своєю роботою. Серед переваг фрилансу опитані називали доступ до більшого ринку замовлень, кращу, порівняно з офісною роботою, оплату праці, гнучкий робочий графік [Український ринок, 2018]. З початком карантину кількість нових реєстрацій фрилансерів зросла на 40%.

За даними дослідження, проведеного аналітиками платформи онлайн-оголошень OLX, у період з другого по третій квартал 2020 року (квітень—вересень) на третину (32%) побільшало пропозицій для офісної роботи, більш ніж на чверть (22%) — пропозицій для віддаленої роботи, і цим цікавилися втричі частіше, аніж стандартною роботою в офісі. Водночас рівень зарплати для роботи на відстані в цей самий період був на 9% вищим (у середньому 12 000 грн/міс. проти 11 тис./міс. у разі офісної роботи).

До п'ятірки найпопулярніших серед роботодавців сфер дистанційної роботи потрапили сфери торгівлі та продажу, маркетингу та реклами, транспортної логістики, IT-технологій та телекомунікації. Найчастіше пропонували роботу офіс-менеджерів, менеджерів Instagram-сторінки, менеджерів з продажу, операторів кол-центрів, адміністраторів [Удаленная работа, 2020].

Опитування серед більш ніж 10 тис. користувачів платформи OLX показало, що під час карантину 54% роботодавців перевели свій бізнес на дистанційну або частково дистанційну зайнятість, і що 58% працівників і надалі не відмовились би продовжувати свою роботу на відстані. 48% малого і 42% середнього бізнесу від самого початку карантину залишили без змін організацію своєї роботи, натомість серед великого бізнесу цей відсоток становив 37%. Деякі роботодавці (23%) визнали роботу поза офісом як більш ефективну, і не відмовились би й надалі працювати у такому режимі. Третина опитаних хотіла б поєднувати дистанційну та звичайну офісну роботу, а майже половина (45%) прагнули повернутися до звичного режиму праці.

Що ж до оплати праці, то за результатами того самого дослідження, карантинні обмеження не вплинули на зарплати 57% роботодавців, і лише 7% зізналися, що змушені були скоротити її своїм працівникам більш ніж на 50% [58% работников, 2020].

Результати іншого опитування, проведеного 2021 року порталом з пошуку роботи *Jooble*¹, показали, що 71,3% українських роботодавців заради експерименту згодні у своїй організації перейти на чотириденний робочий тиждень, оскільки практика минулорічного локдауну показала переваги та ефективність дистанційної роботи (зменшення витрат електроенергії, паперу, оптимізація виробничого процесу тощо). Проте майже третина (28,7%) роботодавців не погодилися б змінювати режим роботи своїх співробітників. При цьому абсолютна більшість опитаних роботодавців (87,8%) згодні залишити оплату своїх співробітників у тому самому обсязі, незважаючи на те, що кількість робочих годин буде зменшена. Решта опитаних вважають логічним і доцільним відповідне зменшення зарплати [70% украинских работодателей, 2021].

За словами піар-менеджера *Work.ua* К. Макіяна, станом на кінець літа 2021 року загальна кількість вакансій на віддалену роботу відчутно зменшилася. Так, близько 8% українських громадян шукають роботу тільки офлайн, а близько 25% відзначають, що хотіли б працювати тільки на «дистанційці», щоб мінімізувати контакти [Віддалена робота, 2021].

Робота на цифрових платформах

Попри те, що гігономіка стрімко завойовує український ринок, в країні бракує серйозних досліджень ситуації серед працівників цифрових платформ, зокрема у сфері автоперевезень або послуг доставки, попит на які значно виріс під час карантину та загострив приховані, але серйозні проблеми української економіки. Йдеться про такі служби як *Uber*, *Bolt*, *Uklon*, *Takci 571*, *Glovo*, *Rocket* та ін., які працюють на віртуальних цифрових платформах, і працівників у них стає дедалі більше. Гарним прикладом дослідження може слугувати американський досвід опитування, що його здійснила журналістка-етнограф А. Розенблат, яка опитала понад сотню водіїв служби *Uber* у США і Канаді і оприлюднила ці інтерв'ю, видавши книгу «Країна Убер»: як алгоритми переписують правила роботи» [Rosenblat, 2018]. Цікаво, що після того її запросили в компанію очолити відділ маркетингу та досліджень.

Сьогоднішні дослідження в Україні зосереджуються головним чином на технологічних принципах та механізмах організації цифрових платформ, блокчейн-технологіях, глобальній монополізації їх, перспективах розвитку та ризиках тощо, оминаючи такі актуальні соціальні аспекти, як визначеність/невизначеність статусу робочої сили, наявність/відсутність соціальних гарантій та захисту, а також кар'єрного росту, слабкість відповідної законодавчої бази [Ляшенко, 2018; Щеглюк, 2020; Цифрова економіка, 2020].

---

¹ Дослідження проведено аналітичним центром портала *Jooble* шляхом експертного опитування 345 українських роботодавців 8.06–8.07 2021 року.

Цифрові платформи — базова бізнес-модель глобальної економіки, що використовує «технології об'єднання людей, організацій та ресурсів в інтерактивну екосистему, в якій створюються і поширюються неймовірні обсяги цінності для користувачів». Зайнятість через цифрові платформи забезпечує легкодоступний і простий спосіб отримання доходу на тимчасовій або регулярній основі. Розвиток платформенної інфраструктури збільшує гнучкість ринку праці, розширює можливості пошуку додаткового заробітку, що, своєю чергою, дозволяє розв'язати проблему власного матеріального забезпечення. Платформи є новою формою координації економічної діяльності, надаючи «відкриту інфраструктуру для учасників взаємодії і встановлюють для них інституційні «правила гри», певні «регуляторні режими» та алгоритми. Головне завдання платформи — створити зв'язок між користувачами, забезпечити обмін товарами або соціальною валютою, сприяючи створенню цінності всіма учасниками» [Паркер, 2017]. Поза сумнівом, сьогодні практично будь-яка сфера чи галузь, в якій важливою складовою є інформація, може працювати на цифровій платформі, тобто перевести свої виробничі процеси у режим застосування та використання автоматизованих програмних алгоритмів (активація/деактивація замовлення, відстежування, контроль та регуляція ціни тощо) [Rosenblat, 2018].

У червні 2021 року ООН оприлюднила доповідь «Нові форми зайнятості та якість зайнятості: наслідки для офіційної статистики», в якій йдеться про цифрову платформенну економіку. МОП розрізняє два головні види зайнятості на цифрових платформах: таку, що передбачає роботу в інтернеті, надання широкого спектра послуг, є транснаціональною і не представлена у вигляді приміщень зі штатом співробітників тощо (*TripAdvisor.com, Airbnb.com, Alibaba.com, Etsy, BlaBlaCar.com, Booking.com, Facebook, Twitter, Wikipedia*), й таку, що передбачає виконання роботи «на місцях»: таксі (*Uber, Uklon, Bolt*), доставка їжі або інші кур'єрські послуги (*Glovo, Rocket*), виконання дрібних ремонтних послуг (*Kabanchik*). І якщо на перший погляд здається, що між тими й тими нема нічого спільного, насправді їх поєднує «фундаментальний генетичний код», який об'єднує користувачів та полегшує взаємодію між виробниками та споживачами. Сьогодні вже і популярний, і академічний дискурс сходяться в єдиному розумінні гігієністики як оплачуваної праці через посередництво цифрових платформ, які поєднують через веб-сайти чи мобільні додатки виробників, продавців, організації, склади тощо та споживачів із робітниками за запитом [Rosenblat, 2018].

Мережева економіка, про яку говорить Кастель, та мережевий бізнес здійснюють монополізацію галузей, сфер та окремих ніш за рахунок мобільності, швидкості, якнайширшого покриття, нарощування темпів та цінових переваг, здатних долати конкуренцію на ринку та витіснити звичні схеми розподілу та управління трудовими ресурсами. Ефективність соціальних мереж стимулює попит, а прогрес та розширення ІТ-технологій, розвиток мобільних додатків спрощують процес споживання на платформеному ринку, ускладнюючи водночас конкурентоспроможність суб'єктів аналогічного спектру послуг. Спрацьовує макроекономічний мережевий ефект: попит приваблює пропозицію, а пропозиція породжує попит. Так було з *Microsoft* у 1990-х роках і з *Apple, Facebook, Uber* та іншими сервісами зараз [Паркер, 2017].

Зайнятість на цифрових платформах

Для отримання інформації автором статті особисто було здійснено понад 40 поїздок на таксі у м. Києві та у радіусі 30 км за його межами. Під час поїздок було проведено понад два десятки бесід із водіями таксі. Крім того, було проведено одинадцять бесід із кур'єрами служб з доставки їжі у м. Києві у період з квітня 2020 і до жовтня 2021 року.

А. Водії таксі

Український ринок таксі сьогодні спирається на три домінантні сервіси: американську службу *Uber*, яка охоплює більш ніж 60 країн, вже понад 10 років на світовому ринку і половину з них — на українському; естонську *Bolt* та українську *Uklon*. Поряд з ними працює ще низка інших служб-агрегаторів, які співпрацюють як із спільними парками машин, так і з окремими водіями. Всі разом вони радикально змінили ринок перевезень, спростивши процес пошуку, виклику та оплати послуги через додаток на смартфоні. За різними оцінками, онлайн-замовлення через додатки становлять 60–80% від всіх замовлень у столиці.

Експерти вважають, що ринок таксі в Україні сьогодні на 90–98% є тіньовим, і щорічний його оборот тільки в Києві становить близько 192 млн доларів, і що за кількістю поїздок понад половину замовлень (51%) припадає на *Uber* (за даними 2019 року). У більшості випадків водії використовують власні автомобілі, рідше — машини автокомпаній або партнерів. Водії отримують 80% оплати, решту — компанія-роботодавець. Керівник з розвитку *Uber* в країнах Центральної та Східної Європи Г. Соколянський розповів, що із суми, яку клієнт сплачує за поїздку, чверть вартості становить комісія, яку отримує компанія-посередник (у цьому випадку вона знаходиться у Нідерландах), яка володіє додатком і правами на інтелектуальну власність і в якій відбувається софтверне розроблення. Податки у країні сплачують не з виручки, а з чистого прибутку, який розподіляється на всіх ринках ЄС, у тому числі в Україні. Популярність *Uber* серед водіїв пояснюється тим, що тут можна заробити значно більше, ніж на інших платформах. «Чистий заробіток може бути 25–30 тис. грн. Це після комісії, сплати всіх податків і витрат» [*Uber Україна*, 2019].

Загалом у службах таксі в Україні працюють близько 220 тис. осіб. Саму чисельність цих служб визначити нелегко, оскільки вони з'являються і зникають, у більшості своїй є невизначеними і не є компаніями як такими, працюючи разом з іншими на спільних цифрових платформах. Більш-менш виразно можна говорити про ті, які мають на своїх машинах відповідний логотип-назву та/або символічний знак (телефонну слухавку або жовтий ліхтар-шашку). Звичайний запит через *Гугл* про служби таксі показує, що в одному лише Києві зареєстровано понад 250 служб (в Одесі більш ніж 90, у Харкові за 80, у Львові — 49 тощо), і ці цифри коливаються що не щомісяця.

Служба *Таксі 571* — також один з провідних агрегаторів таксомоторних перевезень у столиці, і до неї входять інші (Таксі Доміно, Таксі 24, Таксі Корпоративне). Власних машин у них немає, вони надають лише інформаційно-диспетчерські послуги — отримують замовлення та передають їх виконавцям. Будь-яка інша служба таксі може приєднатися до неї на партнерських засадах зі

своїм парком машин, як і будь-який водій зі своїм автомобілем. При замовленні, за відсутності машини самої служби, пріоритет надають водіям корпоративних служб, вони першими бачать замовлення, для них застосовується мінімальна комісія тощо. Для клієнта служба надає широкий вибір щодо цінового сегменту, має бонусну програму для користувачів та пільгову для водіїв (наприклад, знижки за брендування власного автомобіля), є забезпеченою страхуванням перевезень. Схожі умови пропонують і деякі інші (*Таксі 838, 292, 579, ECT-Kiev*).

Популярне інтернет-видання «Економічна Правда» разом із порталом «Опендатабот» з'ясовували, як у п'ятірці найбільш відомих в Україні служб таксі (*Uber, Bolt, Uklon, Elim таксі та White cab*) здійснюється набір водіїв. Виявилося, що окрім реєстрації на інтернет-сторінці, подання низки документів, перевірки через деякі обов'язкові реєстри та служби (зокрема, транспортне страхове бюро тощо), навіть не всі служби проводять співбесіди, вимагають медичну довідку чи перевіряють водіїв на наявність правопорушень у минулому тощо. За самооцінкою, чи не найбільші вимоги в «*Elim таксі*». Крім стандартного пакета документів, там вимагають виписку про державну реєстрацію водія як фізособи-підприємця із зазначенням типів діяльності за класифікатором (так званих КВЕДів), витяг з реєстру платників податків, повідомлення про відкриття розрахункового рахунку приватного підприємця тощо. До того ж в службі наче вимагають знання української мови та вулиць міста, документ про актуальність медичного обстеження. Їх також перевіряють на наявність/відсутність адміністративних правопорушень, правил безпеки дорожнього руху. Аналогічні вимоги висувують і в разі прийому на роботу до сервісу *White cab*. Решта служб не такі прискіпливі, грішать певними порушеннями та наданням неякісних послуг [Поїздки, 2021].

Естонський сервіс *Bolt* («Блискавка» у пер. з естонської), створений студентом Тартуського університету, з'явився в нашій країні одночасно з *Uber*, проте не витримав конкуренції й пішов з українського ринку, повернувшись знову влітку 2018-го з більш привабливою маркетинговою стратегією, знижками, промокодами та акціями для водіїв: зниженням комісійних відрахувань з 20% до 8–10%, доплатою новим користувачам за поїздки, страхуванням пасажирів на 1 млн грн. Оплата послуги відбувається за тією самою схемою, що і в інших західних компаніях-посередниках: гроші конвертуються, надходять до країни реєстрації (у цьому разі до Естонії), знімається комісія, і раз на тиждень оплата надходить водієві на його банківський рахунок як фізичній особі, чия діяльність не підлягає ліцензуванню. Станом на 2019 рік, на сервіс *Bolt* припадало 13% усіх таксоперевезень, 25% — на український сервіс *Uklon* [Таксі Bolt, 2019].

Служба *Uklon* — вітчизняний продукт, створений студентом Києво-Могилянської Академії наприкінці 2009 року, на ринку вже майже 10 років і є однією з найперших і найпопулярніших служб онлайн-замовлення таксі в Україні, працює також через додаток зі смартфона та на інтернет-сайті, є агрегатором замовлень, тобто розподіляє виклики між диспетчерськими службами, а ті — між водіями-таксистами, що працюють на брендovаних автівках. На відміну від інших *Uklon* має штат власних водіїв, дозволяє розраховуватись не лише готівкою, а й карткою, і з 2017 року запровадив обов'язкове страхування пасажирів на випадок ДТП.

Що ж до вартості поїздок, то порівняння її у вересні 2021 року із тією, що була у квітні 2020-го, показало, що за цей час вона виросла в середньому на 20–30 грн. Найдешевшим агрегатором виявився *Uklon*, а найбільша динаміка зміни ціни у бік підвищення — у компанії *Bolt* [Сравнение цен, 2021].

Приклади з особистих розмов

Михайло, 54 р., водій служби таксі Uklon: «...працюю вже не перший рік... нормально... найгірше було в карантин... замовлень майже не було... всі по хатах... та ті, що на власному транспорті по своїх справах... я на пенсії... чорнобильць... головна проблема для мене? — дороги та пробки... своєї машини немає... працюю на машині компанії... домовився, щоб була закріплена за мною...звук до цієї...ставлю на сусідній стоянці... так надійніше, ніж у дворі під вікнами... 30грн і я спокійний... можна біля їхнього офісу, тут теж недалеко... та то дурне... я так не люблю... от завтра не виходиш [на роботу], хтось інший з водіїв візьме твою машину, покористується й кине як є — брудну або щось ще ... чи скло розіб'є... а я ж її сам чищу-мию-доглядаю, ремонтую, якщо треба... за свої гроші... гарантії?... та які там гарантії... хоча не... є знижки на ремонт, запчастини дрібні, навіть паливо... а ще бонуси... от у мене машина з написом... та якщо б я прикрасив свою власну машину таким написом і за місяць набрав би скількись замовлень — отримав би премію... 3 тис. грн... хоча премію можу мати і на цій [машині]... тільки не хочу, щоб до виснаження... нащо?... і машину вбити, і себе загнати... і так здоров'я не те що раніше... та й всіх грошей не заробиш... і так непогано... тихіше їдеш — далі будеш... згадав...ще компенсації за шкоду... від клієнта... всяке буває...зіпсував щось... нервовий чи не в адекваті... або зле стало в салоні... було в мене таке... з ресторану забирав одного дятла...(сміється)... так вони [компанія] відшкодували мені хімчистку... або ще... от клієнт викликав машину, а сам не вийшов... ждеш його, ждеш... чекав якось 20 хвилин... може ви не в курсі, а за кожну хвилину довше п'яти додаткова плата за очікування...за кожну хвилину... так вони теж компенсацію за неявку дають... класно...(посміхається)... адже я втрачаю час не тільки свій, а й іншої людини, яку міг би взяти ... на сусідній вулиці, наприклад...».

Микола, 42 р., водій служби таксі 571: «працюю років з п'ять... додатковий заробіток... час від часу... ввечері... тільки не вночі... всяке буває...така робота влаштовує... автівка власна... ніяких гарантій від компанії... а навіщо? (дивується)...Я підприємець... в мене ФОП... податок плачу... а тут я сам по собі... коли хочу, тоді й виходжу... поки працюю... а як довго? Хто зна... буде видно...».

Олег, 47 р., водій служби Bolt: «водієм вже 8 років... зараз на машині з автопарку... раніше на своїй... то був додатковий заробіток... працював на виробництві... виїжджав після роботи ...чи у вихідні... потім приятель умовив на Bolt напарником... тут краще...чому? По-перше, по зарплаті... потім, ми з ним на пару на одній машині... домовляємось, як нам зручно... машина нова... якщо якийсь ремонт... з цією машиною не було... маю на увазі взагалі... то це у них [в автопарку] і за їхній рахунок... раз на тиждень на базу обов'язково [для техогляду машини в парку]... які плюси?... от парк, наприклад, оплачує квартиру приятелю... він спочатку житло знімав...він з Казахстану приїхав ... сину операцію робити... там не бралися... сюди порадили...останній шанс... сина врятували... вони вже три роки тут... їм подобається... ще плюс, що можна

свої справи робити на цьому авто... звісно, в розумних межах... бонуси? от друг мене привів, отримав за це гроші... йому якраз дуже треба було...для сина... дуже задоволений...і він, і я (сміється)... каже, вдома так не заробив би...і за сина вдячний... бо там не бралися...плюси? Не знаю... є рейтинг водіїв... хто більше зробить рейсів і якісніше обслужить...я за цим не женусь... як відомо? по відгуках пасажирів... по зарплаті непогано... страхування автомобіля і пасажирів... а що ще треба? у нас же все за гроші... і хворіти, і лікуватися... яка там пенсія...ніякої надії на державу немає... тільки на себе... поки можу, на себе зароблю».

Опитування серед водіїв показало, що для переважної більшості вітчизняних перевізників головним і найважливішим питанням є і залишається питання заробітку та робочого місця, яке дає можливість заробити. Питання щодо ризиків, які можуть приховуватися за платформенним бізнесом, не постають, і водії не замислюються над тим, чим може бути небезпечна така робота в перспективі. Серед опитаних частина водіїв мали державну соціальну підтримку у вигляді пенсії (мінімальної за віком або чорнобильської), інші — мали ще й другу роботу із зарплатою, тому робота на таксі була їхнім додатковим джерелом доходу. Навіть ті, у кого така робота була єдиним і головним джерелом заробітку, вважали її набагато кращою за традиційну (за кермом самоскиду на заводі чи в офісі будівельної організації), насамперед через свободу у виборі робочого графіка.

Натомість більшість їхніх американських колег вважають *Uber* найбільш невідомим брендом у США (а також у Великій Британії) [*Uber — наиболее неизвестный бренд, 2021*] руйнівником традиційної схеми пересування та звичного способу організації трудового процесу, оскільки умови праці, на їхню думку, не відповідають бажаним стандартам і уявленням, зокрема щодо трудових норм, особистих можливостей і перспектив, а також загального економічного розвитку суспільства. А. Розенблат у своєму спостереженні звернула увагу на суперечність між риторикою компанії *Uber*, яка застосовується для легітимації залучення, заохочення, лояльності робітників тощо і реальністю, з якою водії безпосередньо стикаються у процесі роботи. Вони говорять про відсутність нормальних трудових відносин, коли водіїв визначають як незалежних підрядників та вважають споживачами технологічного продукту, майже не відрізняючи водія від надавача послуги. Ця відмінність, хоч вона й технічного характеру, проте, зважаючи на вразливість працівників щодо скарг клієнтів та непрозорість оплати праці, може мати відчутні матеріальні наслідки. Останнє разом із відсутністю постійного робочого місця, економічною нестабільністю та вразливістю робітників гігієністики становить сьогодні проблему і є постійною темою активних дискусій у США, де доступ до деяких банківських послуг або медичних, наприклад, прямо пов'язаний із зайнятістю, ба навіть прив'язаний до неї [Rosenblat, 2018].

Попри те, що дослідження проводилося у США та Канаді, авторка вважає, що корпоративна стратегія *Uber* є глобально актуальною для всіх країн, де він працює.

На думку професора Вартонської бізнес-школи Гіда Елона (Gad Allon), одного з авторів дослідження, проведеного серед водіїв іншої американської транспортної фірми, до 2025-го року обсяги робіт, що виконуватимуться в рамках гігієністики, зростуть приблизно до 2,7 трлн дол. [Гіг-економіка, 2019].

Українські водії, на відміну від своїх заокеанських колег (незалежно від віку та стажу водійської роботи), говорять переважно про позитиви, не бачать потенційних ризиків та не переймаються тим, що така робота не забезпечує повноцінним соціальним пакетом, а у деяких випадках має навіть напівлегальний статус (залежно від служби таксі), що відсутній корпоративний захист прав в цій галузі тощо. Загалом всі водії задоволені своєю роботою, і чи не найбільше — її режимом, зізнаючись, що вона надає більше можливостей для заробітку, незалежно від того, є вона єдиним чи додатковим джерелом доходу, а відтак і більше впевненості у найближчому майбутньому. Загалом майже всі опитані вважають, що такого роду зайнятість — одна із позитивних рис сучасної ринкової економіки, і крім заробітку вони чи не найбільше переймаються хіба що незадовільним станом доріг у столиці.

Б. Кур'єри

Сьогодні найпопулярнішими в Україні службами з доставки їжі та інших товарів є три: міжнародні *Glovo*, *Bolt Food* та вітчизняна *Rocket*.

Іспанська компанія *Glovo* заснована у 2015 році; 2017 року отримала нагороду за найкращі цифрові ідеї в інноваційних бізнес-моделях та увійшла до переліку найуспішніших компаній світу; з 2018-го активно працює на ринку України у 15 містах, швидко розширюючи географію охоплення. Тоді ж з'явилася і вітчизняна служба *Rocket*. Всі вони є тристоронніми сервісами, які поєднують клієнтів, кур'єрів та заклади харчування/магазини та конкурують між собою. З 2020 року *Rocket* вийшла на міжнародний рівень і активно просувається на ринки Західної Європи. Про її успішність свідчить той факт, що сервіс отримав відзнаку ООН у категорії «Подолання пандемії COVID-19».

Кур'єри всіх цих сервісів працюють на умовах фрилансу, тут страхують життя та здоров'я кур'єрів, навчають, як поводитись на дорогах та етиці поведінки із замовниками, транспортними засобами не забезпечують.

Вартість замовлення майже повністю складається з вартості послуг кур'єра. Найвищий показник собівартості — у Києві та в холодну пору року. Влітку собівартість нижча і становить 45–55 грн, взимку — 60–65 грн. Більша частина її покривається коштами споживачів, які сплачують 40 грн за доставку, інша частина — коштами ресторанів, які віддають від вартості кожного замовлення в середньому 30%, що фактично є заробітком платформи, плюс ПДВ. За словами одного з засновників служби О. Юхимчука, за повний робочий день п'ять-шість днів на тиждень кур'єр в Києві може заробити за місяць 25–30 тис. грн. «Це не супержорсткий режим, — продовжує він. — Є хлопці, які роблять дуже багато доставок. У них можуть бути вищі цифри — під 50 тисяч гривень» [Українська «ракета», 2021].

Приклади з особистих розмов

Андрій, 23 р., студент КНУ, кур'єр Bolt: «...працюю поки що три дні (сміється)... чи надовго? — не знаю... може тиждень, може місяць... дуже зручно... я студент, працюю після занять або коли на дистанції... як знайшов? — друзі порадили, що можна непогано заробити... зайшов на сайт, «зарегався» [зареєструвався], потім приніс документи... щоб побачили, що я не нарик [наркоман]...

сумка була... друг віддав... пропонували страховку, я відмовився... не потрібна... в мене є своя... навіть декілька... від усього... батьки робили собі і я теж... скільки зароблю? Поки не знаю... все залежить від обставин... якщо не поїду на навчання до Британії... питання вирішується... подобається... весь час в русі... заробляю на чужих лінощах... (сміється)».

Денис, 25 р., кур'єр Bolt: «...працюю другий рік... основна робота... почав під час карантину влітку минулого [року]... заробітком задоволений... всім задоволений... надають страховку... велик [велосипед] власний... купив минулої осені за перший заробіток... тут важлива швидкість... чим швидше, тим краще... велоспорт свого роду... тренуєшся типу ще й гроші за це..(сміється) як надовго — не знаю... як вийде...».

Тарас, 18 р., студент КНУТД, кур'єр Glovo: «працюю півроку... подобається... навіть дуже... як надовго?... поки вчуся — буду працювати...запропонують більше — піду звідси... тут можна добре заробити, все залежить від бажання і власної кмітливості...за місяць приблизно 20 — 25 тис. грн... якщо п'ять днів на тиждень... можна і більше...30 –35 тис... якщо сім днів ... залежить від сезону... влітку більше бажаних, тому й заробіток менший... взимку і в погану погоду, в дощ чи коли холодно нас стимулюють вищим тарифом... є інші стимули... щоб утримати персонал... наприклад, розіграші призів... можна виграти мопед, скутер, смартфон... свого транспорту [в Glovo] немає... цей мопед я орендую за власні гроші... все одно вигідно... я не в накладі... однозначно, ця компанія краща за Ракету (я починав там, два тижні, потім пішов сюди)... чому? вони негнучкі... не хочуть йти назустріч... наприклад, якщо погано себе почуваю або не дуже хочу кудись їхати (незручний маршрут), за відмову відразу блокують на кілька годин... тут такого немає... співчують і розуміють... таким чином не карають ... плюси? Найперше — гарний заробіток і задоволення... обожаю їздити на мопеді... ДТП? вони ж страхують... так я не ганяю... я обережний... Мінуси? Практично немає... хіба що влітку, коли багато таких як я...».

Отже, дослідження працівників з доставки їжі показало, що у цій царині працюють переважно молоді люди віком до 35 років, чоловічої статі, у більшості своїй студенти, а також тимчасово безробітні або звільнені через скорочення кадрів, на меті у яких мати гарний заробіток чи заробити певну суму цільового призначення. Всі опитані задоволені своєю роботою, відчувають себе незалежними та самостійними. Питання соціального захисту та можливих ризиків їх, як і водіїв, не цікавлять, оскільки цілей на далеку перспективу вони не ставлять і розглядають такого роду роботу в будь-якому разі як короткострокову та тимчасову. Деякі служби забезпечують страховкою від нещасного випадку, проте це не є першочерговим і важливим для працівника. На запитання про те, що у їхній роботі їх хвилює найбільше, найчастіше називають високу конкуренцію під час студентських канікул, сезонну нестабільність замовлень та непередбачувані зміни погодних умов, за яких неможливо відмовитись від виконання замовлення, хоча деякі служби (наприклад, Glovo) у таких ситуаціях більш лояльні, мають спеціальні заохочення та винагороди, страхують своїх робітників. Майже всі, без винятку, опитані були задоволені своєю роботою. Проте стало відомо, що у вересні 70 працівників служби Bolt Food організували страйк, протестуючи проти зниження виплат на початку осені 2021 року, що сталося через скасу-

вання бонусних заохочень, застосованих під час жорсткого локдауну у 2020-му. Серед вимог, які вони висували, лунали такі: повернення зазначених бонусів, оплата часу очікування замовлення, скасування переадресації замовлення, полегшення процедури реєстрації мопедів тощо.

Законодавство і права працівників

Економічна діяльність здійснювана через провайдера та цифрові платформи, що працюють в онлайн-системах через мобільні додатки та поєднують користувачів, партнерів і виконавців, які, своєю чергою, працюють на засадах фрилансу, без взаємозв'язку з провайдером, стає дедалі більше поширеною та популярною. Таку організаційну парадигму навіть назвали «уберизацією», маючи на увазі заміщення посередницької людської активності цифровими платформами, і її часто критикують за негативний вплив на ринок зайнятості. Технології перетворюють платформенну модель на домінуючу. Проте головне інше. Індустрія високих технологій не стільки орієнтована технологічно, скільки соціально, і успіх ґрунтується на здатності залучати, приваблювати та утримувати натовп [Bloomberg Reviews, 2019].

Низькі вхідні бар'єри, свобода вибору робочого графіку, можливість дисциплінованої участі роблять цифрову зайнятість привабливою для таких категорій осіб, як студенти, молодь без досвіду роботи, люди пенсійного та передпенсійного віку, особи з фізичними вадами тощо. У платформенній зайнятості розмиваються межі між аматорською діяльністю та професійною. Коли якась діяльність або майстерність з безоплатного захоплення перетворюється на професійну (наприклад, на платформі *YouTube*), працівники частіше за все використовують статус самозайнятих [Viossat, 2019].

У Сполучених Штатах 2019 року фрилансерів-водіїв було визнано самозайнятими особами. Навіть був прецедент, коли *Microsoft* погодився виплатити 97 млн дол. компенсації працівникам, яким він не надавав медичну страховку, пенсії та інші бонуси, оскільки вважав їх тимчасовими співробітниками. Крім того, американське законодавство у випадку, якщо людина працює у двох компаніях, передбачає подвійне нарахування заробітку на єдиний рахунок. При звільненні рахунок зберігається. Є також пропозиції щодо впровадження податку на роботу фрилансерів, завдяки якому компанії, які їх наймають, повинні виплачувати цим працівникам бонуси на окремий рахунок. До того ж, законодавчі зміни останніх років в Америці були спрямовані на те, щоб прирівняти гіг-контракторів (незалежних підрядників) до працівників із забезпеченням мінімальних трудових гарантій.

У Великій Британії фрилансерів прирівняли до тих, хто працює на засадах стандартної зайнятості; і в лютому 2021 року, після багаторічного судового розгляду справи *Uber BV v Aslam*, за водіями *Uber* було визнано певні трудові права: право на пільги, оплачувану відпустку, мінімальну заробітну плату і пенсію. Також у Нідерландах у результаті судового позову, поданого профспілкою таксистів FNV через незгоду щодо оплати роботи водіїв, їх визнано підприємцями [Суд у Нідерландах, 2021]. У Колумбії, попри те, що національне законодавство не вважає працівників платформенної економіки найманими працівниками, у

вересні 2020 року суд Боготи вперше у своїй практиці визнав відносини між платформою та водієм-кур'єром трудовими [Partenio, 2021]. В Іспанії — країні з найбільшою кількістю судових розглядів справ щодо класифікації працівників платформ і водночас із найбільш соціально орієнтованим урядом — останнім часом було прийнято безліч судових рішень, за якими таких працівників визнавали або найманими працівниками, або прирівнювалися до самозайнятих. У березні 2021 року після важких та тривалих дискусій уряд Іспанії узгодив ухвалення поправок до чинного Статуту працівників про визнання осіб, які займаються доставкою їжі та інших товарів через цифрові платформи, найманими працівниками, надавши їм повні права, включно з доступом до соціальних послуг [Aranguiz, 2021; Не нравится, 2021].

В інших країнах (наприклад, у Південній Кореї, деяких країнах ЄС) питання правової визначеності статусу гіг-робітників допоки залишається відкритим. Так само як і в Україні, хоча є нещодавно ухвалений Закон про гіг-контракти, проте він є вибіркоким і стосується лише працівників ІТ-царини та об'єктів інтелектуальної власності і оминає решту сфер гігієністики.

За даними ОЕСР, на ринку зайнятості частка тих, хто працює на платформах, невелика — від 1% до 3% від загального числа зайнятих, проте вона швидко зростає і, згідно зі звітом MasterCard, глобальні трансакції в гігієністиці, зростаючи щорічно на 17%, до 2023 року можуть сягнути приблизно 455 млрд дол. [What is the gig economy, 2021].

В Україні водії та кур'єри теоретично є фізичними особами-підприємцями, які реалізують своє право на працю шляхом самостійної діяльності з метою отримання доходу, а практично вони є отримувачами інформаційних послуг від компаній гігієністики.

За даними Державної податкової служби, на початок 2020 року кількість зареєстрованих ФОПів у країні становила 1,886 млн, що майже на 20 тисяч перевищило показник 2019 року. Натомість за даними Держслужби статистики на кінець 2019 року в Україні було 1,561 млн ФОПів, що становило 80% від усіх суб'єктів господарювання [Хто такі ФОПи, 2021].

Через маркетинг, рекламу і широкі можливості мобільних додатків користувачі схильні вважати кур'єрів та водіїв співробітниками тієї компанії-провайдерів, чийм додатком вони користуються і чийм логотипом позначені працівники, до того ж постійний повторюваний характер виконуваної ними роботи підтверджує таку думку і свідчить про певні трудові відносини. Однак в Україні, на відміну від Європи або США, ці відносини не врегульовані, хоча про реформу ринку автоперевезень, наприклад, йдеться з 2010 року. Міністерство інфраструктури, Всеукраїнська асоціація автоперевізників (БААП), Офіс ефективного регулювання (BRDO) неодноразово висували ініціативи, розробляли концепції, пропонували та готували відповідні законопроекти (у 2012, 2015, 2019 роках). Проте всі пропозиції щодо змін виявлялися застарілими і не враховували сьогоденних реалій. Нещодавно експерти BRDO розробили чергові рекомендації і запропонували самі здійснити заходи із врегулювання цього питання, наприклад, запровадити всім сервісам обов'язкове страхування від перевізника, що дасть змогу здійснювати ринковий контроль за аварійністю перевізника, полегшити процедуру отримання дозволу (так званого патенту) на перевезення без реєстрації

ФОПу, скласти державний реєстр перевізників, який був би відкритим і доступним для всіх громадян тощо [Держава взялася, 2020]. Однак жодних позитивних зрушень так і не відбулося і пропозиції залишилися на папері.

Вчені Глобального Інституту McKinsey, який займається дослідженнями у сфері економіки та бізнесу, ще 2016 року провели опитування серед 8 тис. фрилансерів країн Європи та США (Україна не увійшла до їх числа), в результаті чого було з'ясовано мотивацію респондентів до обрання такого роду зайнятості. Відповідно їх було об'єднано у чотири основні групи: 1. «Добровольці», які свідомо обрали опцію незалежної роботи, яка є джерелом їхнього основного доходу. 2. Тимчасові працівники, які працюють, як є охота, й використовують таку роботу як джерело додаткового доходу. 3. «Вимушені» працівники, яким доводиться заробляти на життя саме таким чином, хоча вони віддали б перевагу традиційній роботі. 4. Працівники з обмеженими фінансовими можливостями, що виконують цю роботу додатково через необхідність.

Результати показали, що третина всіх опитаних (30%) добровільно обрали незалежну форму роботи. Трохи більше (40%) погодилися на неї через можливість додаткового заробітку, так би мовити, «за нагоди», 14% — через вимушеність ситуації та відсутність альтернативи і 16% — через жорстку необхідність. За даними 2021 року, для 44 % працівників гігономіки у Сполучених Штатах така робота є основним джерелом заробітку, а 60% звертаються до неї принаймні раз на тиждень [Gig Economy, 2021].

У доповіді ОЕСР «Майбутнє праці після COVID-19», представленої на Всесвітньому економічному форумі у червні 2021 року, зазначалося, що майже 80% гіг-працівників задоволені своєю роботою, оскільки вона є їх добровільним вибором, а не обрана через відсутність інших варіантів. Проте 20% працівників звернулися до платформ через неможливість знайти роботу у традиційній її формі.

Ризики та перспективи

Попри всі переваги та плюси перед гігономікою постає і низка серйозних проблем, якими занепокоєні експерти ООН, які є спільними для всіх країн і які оминають самі робітники, у тому числі й українські. Передусім ідеться про недосконалість та слабкість законодавчої бази, неврегульованість трудових відносин у сфері сервісів, що працюють на цифрових платформах. Зокрема, не розрізняються наймані працівники і самозайняті, не регламентовано часи роботи, не диференційовано нічні або понаднормові робочі години, не передбачено компенсацій за це, відсутній соціальний захист, немає професійних об'єднань фрилансерів тощо.

У більшості випадків працівники (надавачі послуг) на платформах є незалежними виконавцями, фрилансерами, а не співробітниками тієї служби, чий логотип позначений на його атрибутиці, хоча на запитання щодо статусу зайнятості із майже 76% опитаних робітників, зайнятих на цифрових платформах в країнах ЄС, 68,1% назвали себе співробітниками, а 7,6% — самозайнятими. [Platform Workers, 2018].

Також постає питання, ким вважати блогерів або так званих «інфлуенсерів» — людей впливової для певної аудиторії думки, до яких через соціальні мережі

Facebook, Instagram або *YouTube* долучено велике число прихильників, і які заробляють гроші на своїх публікаціях або виступах — самозайнятими чи співробітниками компанії, чию продукцію вони пропонують. Чи вважається робочим той час, який вони витрачають на запис відео, тестування продуктів або пов'язані з цим поїздки, задаються питанням експерти.

Крім того, за даними МОП, приблизно половина людей, що працюють на цифрових платформах, отримують мінімальний заробіток (менш як 2 дол. на годину) [Цифровые трудовые платформы, 2021].

Дослідження Геда Елона показує, що застосовувані принципи гігієністики є певною мірою обмеженими і приховують в собі небезпеки, здатні негативно впливати, наприклад, на приватне життя працівника, його вільний час, психічний та психологічний стан тощо. Досягнення бажаного рівня доходів уповільнює подальшу мотивацію та вагомість фінансових стимулів. До того ж така робота не передбачає розвитку та кар'єрного росту в перспективі, як не передбачає і того, що таких працівників треба вважати штатними співробітниками та надавати їм відповідні права: забезпечувати медичним страхуванням, оплачувати понаднормові години, страхувати у випадку безробіття тощо. Тому, наприклад, *Uber* стежить за тим, щоб трудові відносини ґрунтувалися на дуже простій угоді суто фінансового, транзакційного характеру [«Uber Україна», 2019].

Водночас експансія нестандартної зайнятості викликає серед деяких дослідників тривогу через те, що її структура близька до тієї, яку називають прекарною (або прекаріальною), тобто несталою та ненадійною, а людей, залучених до неї, — прекаріатом, класом соціально невлаштованих, позбавлених повноцінної гарантованої роботи, що є наслідком негативного впливу глобалізації. Вони вважають, що за гнучкістю криється ризик «дерегулювання ринку праці, що призводить до безробіття» [Хабермас, 2005; с. 307], дестабілізація трудових відносин, мінімізація регульованих правових режимів [Бауман, 2008; Бек, 2007], порушення стабільності зайнятості та суспільства в цілому, зменшення зобов'язань роботодавців перед робітниками, зростання числа змушено часткової, неповної та тимчасової зайнятості, невідворотність чергової фінансової кризи [Крауч, 2019], а також що головна ціль полягає у зниженні соціальних витрат на працівників з боку капіталу, перекладанні тягаря ринкових ризиків на найманих працівників, отриманні ще більших прибутків і т.ін., що мало місце в організації праці при капіталізмі початку ХХ століття [Болтански, Кьяпелло, 2011].

Не виключено, що сучасні форми зайнятості обтяжені психосоціальними ризиками та стресами, пов'язаними з ізолюваністю, неконтрольованою інтенсивністю праці, стиранням кордонів між роботою та відпочинком, вимогами блискавичного реагування на цифрові алгоритми у додатках смартфонів, мінімізацією людських контактів, відсутністю повноцінної інституційної та законодавчої підтримки тощо. Так, опитування, проведене у Бангалорі (Індія), серед таких самих робітників служби доставки, показало, що робота на платформі, особливо така, що має індивідуалізований та ізоляційний характер виконання, здатна призвести до непередбачуваних психологічних наслідків у робітників, зокрема, викликати відчуття соціальної ізоляції, відірваності від сім'ї, друзів, суспільства в цілому. Для протидії цьому робітники об'єдналися і створили се-

ред колег соціальну мережу для спілкування та надання екстреної допомоги [Delivery Work, 2021].

Водночас інший дослідник, професор французької бізнес-школи INSEAD Жан-П'єро Петрил'єрі, разом зі своїми колегами зі США, опитав 65 спеціалістів, які працюють за нових умов праці, і дійшов висновку, що як не дивно, але у гігієнічності люди відчують себе успішнішими, аніж за умов традиційної зайнятості, і, хоча цей успіх іншого штибу, він надихає та стимулює. Тут не йшлося ні про якісь майбутні накопичення, вигоди або соціальні переваги. Успіх полягав у знаходженні рівноваги та балансу «між передбачуваністю і можливістю, між життєздатністю (перспективою тривалої роботи) і життєвою силою (відчуттям себе справжнім, автентичним і живим в роботі)» [What is the gig economy, 2021; Platform Workers, 2018].

Однак, на нашу думку, важко не погодитися із тими вченими, котрі вважають, що не варто розглядати сучасну зайнятість в душі кейнсіансько-фордистської економіки та вбачати в ній шлях до спускання на дно, а в сучасних цифрових технологіях — лише маніпулятивні задуми великого капіталу. Є оптимістичний сценарій, причини для якого полягають в об'єктивному характері глобальних змін, що відбуваються на ринку праці. Пришвидшення цифровізації та дедалі більша популярність і поширення мобільних додатків роблять ці зміни невідворотними, неминучими. Не треба забувати, що майбутнє належить іншим генераціям, і тому треба дивитися на зайнятість їхніми очима, розглядати її з позицій самих працівників, зацікавлених у своїх заробітках, збільшенні доходів, поліпшенні добробуту, свободі вибору, гнучкості організаційних режимів трудової діяльності та психологічно-емоційної компоненти. У цьому сенсі накопичувальна система пенсійного забезпечення може виявитись не гіршим варіантом за патерналістську солідарну, а гнучкість фрилансу — кращим режимом за стандартну «від 9 до 18» п'ять із семи. Водночас чим більше зростатиме зайнятість на цифрових платформах та збільшуватиметься кількість людей, що шукають роботу, тим більше актуалізуватиметься необхідність розв'язання питань, що відіграють вагому роль у стандартній зайнятості. Проблеми стабільної зайнятості, постійного робочого місця, соціальної захищеності робітників в гігієнічності поки що не розв'язані і є частими темами дискусій, як у США чи Європі, так і в Україні. До того ж у світі є серйозне занепокоєння, чи не зведуть нанівець традиційну систему найманої праці сучасні можливості платформенної зайнятості. На думку президента французького Центру розроблення наукової інформації *Inffo* Л. Біосі (L. Viossat), такий висновок є передчасним і безпідставним, оскільки у будь-якому випадку залишається низка робіт, які неможливо перевести у платформенний режим, до того ж такого роду зайнятість становить невеликий відсоток (0,5–3% на 2019 рік) від числа всіх зайнятих, і багато хто з таких робітників поєднує роботу на цифровій платформі з іншою, як правило стандартною, зайнятістю (роботою за наймом або у статусі самозайнятого) або ж із навчанням [Viossat, 2019].

На жаль, досі немає єдиної точки зору на те, як таких робітників залучити до системи соціальних гарантій та захисту. Багато країн перебувають у пошуку балансу між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Як

вказано у Доповіді ВШЕ та ЦМДЛП¹ «Платформенна зайнятість: визначення та регулювання», в розвинених європейських країнах спостерігається тенденція «надання мінімальних гарантій за мінімального втручання в механіку платформенної економіки», тобто забезпечення захисту базових прав працівників і водночас збереження простору для інноваційного економічного розвитку [Доклад, 2021: с. 6].

Ринок зайнятості змінюється дуже швидко — з одного боку, є реальна «можливість працювати у будь-якій точці світу, будь-якій організації, яка готова за-платити тут і зараз за конкретну роботу, а не укладати багаторічні трудові угоди на перспективу [Тощенко, 2021: с. 17], а з іншого — постає загроза прекаризації зайнятості, принаймні певної її частки.

Американський журналіст Д. Пінк вважає, наприклад, що фрилансери сьогодні перебувають на «вищому щаблі еволюції», тоді як «людина організації» поступово відходить у минуле [Пінк, 2005], і звернення до гігієністики не завжди означає «гірше» або обов'язкове поповнення лав прекаріату (у найгіршому його розумінні). Відмова від вигід стандартної зайнятості компенсується позитивами нестандартної, і їхні масштаби можуть бути достатньо великими, щоб не тільки компенсувати вади, а й акцентувати переваги, і ті можуть виявитися набагато вагомішими та однаково привабливими для обох сторін трудового процесу. Перші кроки назустріч вже зроблені і в Україні. Тому, як мінімум, залишається прийняти всі ці зміни як неминучий результат та наслідок технологічного прогресу, а як максимум — намагатися вбудовуватися у цей гнучкий та багато у чому зручний новий світ.

Джерела

Арсенко, А., Петрушина, Т. (2020). Особливості стандартної та нестандартної зайнятості найманих працівників в Україні. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ, ІС НАН України.

Бауман, З. (2008). *Текущая современность*. Санкт-Петербург: Питер.

Бек, У. (2007). *Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая*. Москва: Прогресс-Традиция; ИД «Территория будущего».

Белл, Д. (1999). *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования*. Москва: Academia.

Більше третини українців отримують зарплату «в конверті» (2020). Отримано з: <https://www.rbc.ua/ukr/news/treti-ukraintsev-poluchayut-zarplatu-v-konverte-1603815506.html>

Болтански, Л., Кьяпелло, Э. (2011). *Новый дух капитализма*. Москва: Новое литературное обозрение.

Віддалена робота «не зайшла»: працівників повертають до офісів (2021). Отримано з: <https://opendatabot.ua/analytics/remote-work>

Гіг-економіка: ризики і переваги (2019). Інтерв'ю. Отримано з: <http://www.management.com.ua/interview/int562.html>

Демографічна та соціальна статистика. Ринок праці. Зайнятість та безробіття (2020). Укрдержстат. Отримано з: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm

Держава взялася за тіньових автоперевізників... Як може змінитися ринок таксі? (2020). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/11/19/668157/>

1 Національний дослідницький університет «Вища Школа Економіки» та Центр міждисциплінарних досліджень людського потенціалу.

Доклад «Платформенная занятость: определение и регулирование» (2021). Москва: ВШЭ, ЦМИЧП.

За 2 роки кількість українських фрилансерів, які працюють з іноземними клієнтами, зросла на 31% — дослідження (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/06/17/675126/>

Закон України № 1213-IX від 04.02.2021 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання дистанційної, надомної роботи та роботи із застосуванням гнучкого режиму робочого часу». Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text>

Закон України № 1667-IX від 15.07.2021 «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні». Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text>

Звіт про роботу та виконання бюджету Пенсійного Фонду України за 2020 рік (2020). Отримано з: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civil-2018/zvit2020/pfu-2zvrit-2020.pdf>

Как COVID-19 изменил рынок труда: зарплат, вакансии, фрилансеры и прогнозы на 2021 год (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2021/01/4/669724/>

Как развивался украинский фриланс в 2019 году (2019). Отримано з: <https://news.finance.ua/ru/news/-/462239/kak-razvivalsya-ukrainskij-frilans-v-2019-godu>

Кастель, Р. (2015). Знак времени: систематизация атипичной занятости. Отримано з: <http://left.by/archives/7434>

Кастель, Р. (2009). Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда. Санкт-Петербург: Алтейя,

Кастель, М. (2000). Трансформация труда и занятости: сетевые работники, безработные и работники с гибким рабочим днем. В: Информационная эпоха: экономика, общество и культура. Москва: ГУ ВШЭ. Отримано з: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/04.php

Коронавірус і дистанційна робота: що зробила держава (2020). Отримано з: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/>

Ляшенко, В.І. (2018). Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку. Київ.: НАН України, Ін-т економіки пром-сті. Отримано з: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2017/Lyashenko_Vishnevsky_2018.pdf

На Международной конференции труда обсуждают последствия пандемии для сферы занятости (2021). Отримано з: <https://news.un.org/ru/story/2021/06/1404182>

НБУ полінишив прогноз зростання рівня безробіття у 2021 році до 9,1% (2021). Отримано з: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/739632.html>

Не нравится? Сваливай! Или почему карантин обнажил уязвимость гиг-экономики (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2020/04/3/658901/>

Официальная занятость. В 2020 бизнес уволил на 100 000 больше сотрудников, чем оформил (2021). Отримано з: <https://finance.liga.net/pension/novosti/ofitsialnaya-zanyatost-biznes-uvolil-na-100-000-bolshe-sotrudnikov-chem-oformil-v-2020>

Пандемія COVID-19 спричинила втрату мільярда робочих місць – звіт МОП (2021). Отримано з: <https://www.dw.com/uk/pandemiiia-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-robochykh-mists-zvit-mop/a-56340090>

Паркер, Дж. (2017). Революция платформ. Как сетевые рынки меняют экономику — и как заставит их работать на вас. Москва: Манн, Иванов и Фербер.

Петрушина, Т. (2019). Особливості стандартної та нестандартної зайнятості українських громадян. В: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін, Київ: ІС НАН України.

Пинк, Д. (2005). Нация свободных агентов. Как новые независимые работники меняют жизнь Америки. Москва: ИД «Секрет фирмы».

Поїздки з присмаком небезпеки: як служби таксі перевіряють водіїв (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/02/25/671380/>

58% работников не против продолжать работу удаленно — исследование (2020). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2020/09/3/664656>

Ринок фрилансу в Україні: Зміни за останні 15 років (2020). Отримано з: <https://investory.news/rinok-frilansu-v-ukraini-zmini-za-ostanni-15-rokiv/>

70%украинскихработодателейготовыпопробоватьперейтина4-дневнуюрабочуюнеделю — исследование (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/07/20/676097/>

- Сравнение цен: сколько сегодня стоит поездка на такси в Киеве (2021). Отримано з: <https://taxiservice.com.ua/kiev/2777-sravnienie-tsen-skolko-segodnya-stoit-poezdka-na-taksi-v-kieve>
- Суд у Нідерландах визнає таксистів Uber найманими працівниками (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/09/13/677745/>
- Таксі Bolt в Україні: як заробити 80 тисяч на місяць, куди йдуть гроші і який середній чек (2019). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/9/649477/>
- Тоффлер, Е. (2000). *Третя хвиля*. Київ: Всесвіт.
- Тощенко, Ж. (2021). *Прекарная занятость*. Москва: Весь мир.
- Uber – наиболее ненавистный бренд в США и Великобритании (2021). Отримано з: <https://taxiservice.com.ua/mir/2778-uber-naibolee-nenavistnyj-brend-v-ssha-i-velikobritanii>
- «Uber Україна»: про ціни, заробіток водіїв, «нелегалів» Uber Shuttle і доходи, які потрапляють в Голландію (2019). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/11/7/653426/>
- Удаленная работа второе популярнее «классической» — аналитика (2020). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2020/10/15/666291/>
- Українська «ракета», у яку ніхто не вірив: історія сервісу доставки їжі Rocket (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/04/1/672523/>
- Український ринок праці: імперативи та можливості змін (2018). Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАН України. Отримано з: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf>
- Український ринок фрилансу завоює світ (2018). Отримано з: <https://business.ua/uk/ukrainskyi-gynok-frilansu-zavoiovue-svit>
- Уровень безработицы в Украине. Мінфін України. Отримано з: <https://index.minfin.com.ua/labour/unemploy/>
- Фриланс або смерть: як виживати в умовах пандемії, п'ять історій (2020). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/04/11/658542/>
- Хабермас, Ю. (2005). *Политические работы*. Москва: Праксис.
- Хто такі ФОПи і чому вони проти РРО. Пояснюємо загадки слів з трьох літер (2021). Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55618735>
- Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Доповідь (2020). Київ: Разумков-центр. Отримано з: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf
- Цифровые трудовые платформы: новые возможности и новые проблемы (2021). Отримано з: <https://news.un.org/ru/story/2021/02/1397302>
- Щеглюк, С. (2020). *Морфологія цифрової економіки: особливості розвитку та регулювання цифрових технологічних платформ (науково-аналітична записка)*. Отримано з: <http://ird.gov.ua/irdp/e20190301.pdf>
- Aranguiz, A. (2021). *Spain's platform workers win algorithm transparency*. Отримано з: <https://www.socialeurope.eu/spains-platform-workers-win-algorithm-transparency>
- Bloomberg Reviews Applico's Modern Monopolies (2019) . Отримано з: <https://www.applicoinc.com/blog/applicos-modern-monopolies-reviewed-bloomberg>
- Crouch, C. (2019). Will the Gig Economy Prevail? *Polity*. Отримано з: <https://vpered.wordpress.com/2020/03/23/forrester-work/>
- Delivery Work and the Experience of Social Isolation / ACM (2021). Отримано з: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3449138>
- Gig Economy Study-2021. Отримано з: <https://brodmin.com/case-studies/gig-economy-case-study/>
- ILO Monitor: COVID-19 and the world of work (2021). Seventh edition Updated estimates and analysis. Отримано з: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf
- Platform Workers in Europe (2018). Technical Report by the Joint Research Centre (JRC), the European Commission's science and knowledge service. Отримано з: jrc112157_pubsy_platform_workers_in_europe_science_for_policy.pdf
- Rosenblat, A. (2018). *Uberland: How Algorithms Are Rewriting the Rules of Work*. Berkeley, CA: University of California Press.
- U.S. Workers Discovering Affinity for Remote Work (2020). Отримано з: <https://news.gallup.com/poll/306695/workers-discovering-affinity-remote-work.aspx>

What is the gig economy and what's the deal for gig workers? (2021). Отримано з: <https://www.weforum.org/agenda/2021/05/what-gig-economy-workers/>

Отримано 29.10.2021

References

- Aranguiz, A. (2021). *Spain's platform workers win algorithm transparency*. Retrieved from: <https://www.socialeurope.eu/spains-platform-workers-win-algorithm-transparency>
- Arsenenko, A., Petrushyna, T. (2020). Features of standard and precarious employment of employees in Ukraine. In: *Ukrainian Society: Monitoring Social Change*. [In Ukrainian]. Kyiv: IS NAS of Ukraine. [=Арсеєнко, Петрушина 2020]
- Bauman, Z. (2008). *Fluid modernity*. [In Russian]. St. Petersburg: Piter. [=Байман 2008]
- Beck, U. (2007). *Power and its opponents in the age of globalism. New world political economy*. [In Russian]. Moscow: Progress-Traditsia, Publishing House «Territory of the Future». [=Бек 2007]
- Bell, D. (1999). *The coming post-industrial society. Experience of social forecasting*. Moscow: Academia. [=Белл 1999]
- Bloomberg Reviews Applico's Modern Monopolies* (2019). Retrieved from: <https://www.applico-inc.com/blog/applicos-modern-monopolies-reviewed-bloomberg>
- Boltanski, L., Chiapello, E. (2011) *The new spirit of capitalism*. [In Russian]. Moscow: New Literary Review. [=Болтански, Кьяпелло 2011]
- Castel, R. (2009). *Metamorphoses of the social question*. Chronicle of wage labor. [In Russian]. St. Petersburg: Aletheia [=Кастель 2009]
- Castel, R. (2015). *Sign of the Times: Systematizing of Atypical Employment*. [In Russian]. Retrieved from: <http://left.by/archives/7434> [=Кастель 2015]
- Castells, M. (2000) Transformation of Labor and Employment: networkers, unemployed and flexible workers. [In Russian]. In: *Information Age: Economy, Society and Culture*. Moscow: SU HSE. Retrieved from: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/04.php [=Кастельс 2000]
- Coronavirus and telecommuting: what the state has done* (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/> [=Коронавірус 2020]
- COVID-19 pandemic kills a quarter of a billion jobs — ILO Report* (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/pandemiia-covid-19-sprychynyla-vtratu-chverti-miliarda-robochykh-mists-zvit-mop/a-56340090> [=Пандемія COVID-19 2021]
- Crouch, C. (2019). Will the Gig Economy Prevail? *Polity*. Retrieved from: <https://vpered.wordpress.com/2020/03/23/forrester-work/>
- Delivery Work and the Experience of Social Isolation/* ACM (2021). Retrieved from: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/3449138>
- Demographic and social statistics. Labor market. Employment and unemployment* (2020). Ukrderzhstat. [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/rp.htm [=Демографічна та соціальна статистика 2020]
- Digital economy: trends, risks and social determinants. Report* (2020). Kyiv: Rozumkov Center. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf [=Цифрова економіка 2020]
- Digital Labor Platforms: New Opportunities and New Challenges* (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2021/02/1397302> [=Цифровые трудовые платформы 2021].
- Don't like it? Get down! Or why quarantine has exposed the vulnerability of the gig economy* (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/columns/2020/04/3/658901/> [=Не нравится 2021]
- ILO Monitor: COVID-19 and the world of work* (2021). Seventh edition Updated estimates and analysis. Retrieved from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf

In 2 years the number of Ukrainian freelancers working with foreign clients has increased by 31% — study (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/06/17/675126/> [=3а 2 роки 2021]

International Labor Conference debates employment implications of pandemic (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://news.un.org/ru/story/2021/06/1404182> [=На Международной конференции 2021]

58% of employees do not mind continuing to work remotely — the study (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2020/09/3/664656> [=58% работников 2020]

Formal employment. In 2020, the business laid off 100,000 more employees than it registered (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://finance.liga.net/pension/novosti/ofitsialnaya-zanyatost-biznes-uvolil-na-100-000-bolshe-sotrudnikov-chem-oformil-v-2020> [=Официальная занятость 2021]

Freelance market in Ukraine: Changes over the last 15 years (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://investory.news/rinok-frilansu-v-ukraini-zmini-za-ostanni-15-rokiv/> [=Ринок фрилансу 2020]

Freelance or death: how to survive a pandemic, five stories (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/04/11/658542/> [=Фриланс або смерть 2020]

Gig economy: risks and benefits (2019). Interview. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.management.com.ua/interview/int562.html> [=Гіг-економіка 2019]

Gig Economy Study-2021. Retrieved from: <https://brodmin.com/case-studies/gig-economy-case-study/>

Habermas, J. (2005). *Political works*. [In Russian]. Moscow : Praxis . [=Хабермас 2005]

How COVID-19 changed the labor market: salaries, vacancies, freelancers and forecasts for 2021 (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2021/01/4/669724/> [=Как COVID-19 2021]

How did Ukrainian freelance develop in 2019 (2019). [In Russian]. Retrieved from: <https://news.finance.ua/ru/news/-/462239/kak-razvivalsya-ukrainskij-frilans-v-2019-godu> [=Как развивался 2019]

Law of Ukraine № 1213-IX from 04.02.2021 «On amendments to certain legislative acts of Ukraine concerning the improvement of legal regulation of teleworking, homeworking and flexible working». [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-20#Text> [=Закон України № 1213-IX 2021]

Law of Ukraine № 1667-IX from 15.07.2021 «On stimulating the development of the digital economy in Ukraine». [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text> [=Закон України № 1667 2021]

Lyashenko, V. (2018). *Digital modernization of Ukraine's economy as an opportunity for breakthrough development*. [In Ukrainian]. Kyiv: NAS of Ukraine, IIEI. Retrieved from: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiyi/2017/Lyashenko_Vishnevsky_2018.pdf [=Ляшенко 2018]

More than a third of Ukrainians will receive their salaries «in an envelope» (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.rbc.ua/ukr/news/treti-ukraintsev-poluchayut-zarplatu-v-konverte-1603815506.html> [=Більше третини 2020]

NBU has improved the forecast of unemployment growth in 2021 to 9.1% (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/739632.html> [=НБУ поліпшив 2021]

Parker, G. (2017). *Platform Revolution: How Networked Markets Are Transforming the Economy and How to Make Them Work for You*. [In Russian]. Moscow : Mann, Ivanov and Ferber. [=Паркер 2017]

Petrushyna, T. (2019). Features of standard and non-standard employment of Ukrainian citizens. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society: monitoring of social changes*. Kyiv: IS of NAS of Ukraine. [=Петрушина 2019]

Pink, D. (2005). *Free Agent Nation: How New Independent Workers Are Changing America's Life*. [In Russian]. Moscow: Publishing House «Secret Firm». [=Пинк 2005]

Platform Employment: Definition and Regulation Report (2021). [In Russian]. Moscow: HSE, СМІСНР. [=Платформа 2021]

Platform Workers in Europe (2018). Retrieved from: jrc112157-pubsys-platform-workers_in_europe_science_for_policy.pdf

Price comparison: how much is a taxi ride in Kiev today (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://taxiservice.com.ua/kiev/2777-sravnenie-tsen-skolko-segodnya-stoit-poezdka-na-taksi-v-kieve> [=Сравнение цен 2021]

Remote work is three times more popular than «classic» — analytics (2020). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2020/10/15/666291/> [=Удаленная работа 2020]

Report on the work and execution of the budget of the Pension Fund of Ukraine for 2020. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2020/pfu-2zvut-2020.pdf> [=Звіт 2020]

Rosenblat, A. (2018). *Uberland: How Algorithms Are Rewriting the Rules of Work*. Berkeley, CA: University of California Press.

70% of Ukrainian employers are ready to try to switch to a 4-day work week - study (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2021/07/20/676097/> [=70% українських роботодавців 2021]

Scheglyuk, S. (2020) *Morphology of digital economy: features of development and regulation of digital technological platforms (scientific-analytical report)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ird.gov.ua/irdp/e20190301.pdf> [Щеглюк 2020].

Taxi Bolt in Ukraine: how to earn 80 thousand a month, where the money goes and what is the average check (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/07/9/649477/> [=Таксі Bolt 2019]

Teleworking «did not enter»: employees are returned to offices (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://opendatabot.ua/analytics/remote-work> [=Віддалена робота 2021]

The court in the Netherlands has recognized Uber taxi drivers as employees (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/09/13/677745/> [=Суд у Нідерландах 2021]

The state has taken on the shadow car-drivers. How can the taxi market change? (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/11/19/668157/> [=Держава взялася 2020]

The Ukrainian freelance market is conquering the world (2018). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://business.ua/uk/ukrainskyi-rynok-frilansu-zavoiovuie-svit>. [=Український ринок 2018]

Toffler, E. (2000). *The third wave*. [In Ukrainian]. Kyiv : "Vsesvit". [=Тоффлер 2000]

Toshchenko, J. (2021). *Precarious employment*. [In Russian]. Moscow: Ves' Mir. [=Тощенко 2001]

Traveling with a taste of danger: how taxi services check drivers (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/02/25/671380/> [=Поїздки 2021]

Uber is the most hated brand in the United States and the United Kingdom (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://taxiservice.com.ua/mir/2778-uber-naibolee-nenavistnyj-brend-v-ssha-i-velikobritanii> [=Uber — наиболее ненавистный бренд 2021]

«Uber Ukraine»: about prices, earnings of drivers, Uber Shuttle «illegals» and income that goes to the Netherlands (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/11/7/653426/> [=«Uber Україна» 2019]

Ukrainian labor market: imperatives and opportunities for change (2018). Kyiv, Institute of Economics and Prognostication of the NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ief.org.ua/docs/mg/306.pdf> [=Український ринок праці 2018]

Ukrainian «rocket» that no one believed in: the history of the Rocket food delivery service (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/04/1/672523/> [=Українська «ракета» 2021]

Unemployment rate in Ukraine. Ministry of Finance of Ukraine. [In Russian]. Retrieved from: <https://index.minfin.com.ua/labour/unemploy/> [=Уровень безработицы 2021]

U.S. Workers Discovering Affinity for Remote Work (2020). Retrieved from: <https://news.gallup.com/poll/306695/workers-discovering-affinity-remote-work.aspx>

Viossat, L.-Ch. (2019). *Quel travail à l'ère des plates-formes numériques? Les défis d'un nouveau contrat social. Futuribles*, 6. Отримано з: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=rm&ogbl#inbox-projector=1>

What is the gig economy and what's the deal for gig workers? (2021). Retrieved from: <https://www.weforum.org/agenda/2021/05/what-gig-economy-workers/>

Who are FOPs and why are they against RRO. We explain the riddles of three-letter words (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55618735> [=Хто такі ФОПи 2021]

Received 29.10.2021

ОЛЕНА ІВАНЕНКО

Українська гігономіка: трансформація зайнятості, ризики та перспективи

У статті йдеться про трансформації структури зайнятості та гігономіку — економічну модель, яка сьогодні стає домінуючою опцією вибору, здатна працювати майже в усіх сферах і галузях економіки й дедалі активніше завойовує світ.

Зайнятість населення відображає загальну структуру економіки, змінюється разом з нею, віддзеркалюючи стан розвитку країни. Структурні економічні зміни привели до трансформації традиційних форм і видів зайнятості населення. Ринкова економіка слугувала поштовхом до зміни структури зайнятості колишнього радянського суспільства, а глобальні економічні процеси ці зміни уніфікували. Сьогодні домінуючими є глобальні тенденції зміцнення головного вектора економічної діяльності зі сфери виробництва до сфери послуг (у різноманітних галузях), малого та середнього бізнесу, застосування принципів фрилансу та аутсорсингу, відбувається скорочення зайнятості в науці, освіті, медицині, наука втрачає свій престиж та самоцінність, наукове знання девальвується, а інтелектуальна праця дедалі більше зосереджується у сфері комп'ютерних технологій, створюючи величезну кількість новітніх спеціальностей і професій, які потребують іншої фундаментальної підготовки, високої кваліфікації та великої кількості робочих місць. Стандартні принципи організації трудового процесу поступаються місцем нестандартним, перевага надається свободі вибору, гнучкості робочого режиму, самостійності у визначенні доходу тощо. Цифрова економіка і зайнятість на цифрових платформах є актуальними, сучасними та перспективними, проте не позбавлені певних ризиків та небезпек. Зайнятість, зокрема, є нестійкою, нестабільною, соціально та законодавчо вразливою, хоча у розвинених країнах у гігономіці сьогодні зайнято майже третину працездатного населення. У статті на матеріалах авторського опитування, проведеного серед гіг-працівників м. Києва — водіїв таксі онлайн-сервісів (Uber, Uklon, Bolt) та кур'єрів з доставки їжі (Glovo, Bolt Food, Rocket), досліджено особливості української гігономіки, з'ясовано переваги та вади такої роботи, окреслено її загрози та перспективи.

Ключові слова: гігономіка, зайнятість, фриланс, платформенна економіка, цифрові технології, «уберизація»

ЕЛЕНА ІВАНЕНКО

Украинская гигономика: трансформация занятости, риски и перспективы

В статье речь идет о трансформации структуры занятости и гигономике — экономической модели, которая сегодня становится доминирующей опцией выбора, способна работать почти во всех сферах и отраслях экономики и все активнее завоевывает мир.

Занятость населения отражает общую структуру экономики, меняется вместе с ней, отражая состояние развития страны. Структурные экономические изменения привели к изменению обычных форм и видов занятости населения. Рыночная экономика послужила толчком к изменению структуры занятости бывшего советского общества, а глобальные экономиче-

ские процессы унифицировали эти изменения. Сегодня доминирующими являются глобальные тенденции смещения основного вектора экономической деятельности из сферы производства в сферу услуг (в различных отраслях), малого и среднего бизнеса, применения принципов фриланса и аутсорсинга; наблюдается сокращение занятости в науке, образовании, медицине, наука теряет свой престиж и самооценку, научное знание девальвируется, а интеллектуальный труд все больше сосредотачивается в сфере компьютерных технологий, создавая огромное количество новых специальностей и профессий, требующих иной фундаментальной подготовки, высокой квалификации и большого количества рабочих мест. Стандартные принципы организации трудового процесса уступают место нестандартным, предпочтение отдается свободе выбора, гибкости рабочего режима, самостоятельности в определении своего дохода и т.п. Цифровая экономика и работа на цифровых платформах актуальны, современны и перспективны, однако не лишены определенных рисков и опасностей. Такая занятость является неустойчивой, нестабильной, социально и законодательно уязвимой, хотя в развитых странах сегодня в гигаэкономике занята почти треть трудоспособного населения. В статье на материалах опроса, проведенного автором среди гига-работников г. Киева — водителей такси онлайн-сервисов (Uber, Uklon, Bolt) и курьеров по доставке еды (Glovo, Bolt Food, Rocket), исследуются особенности украинской гигаэкономике, выясняются преимущества и недостатки такой работы, описываются ее угрозы и перспективы.

Ключевые слова: гигаэкономика, занятость, фриланс, платформенная экономика, цифровые технологии, «уберизация»

OLENA IVANENKO

Ukrainian Gigonomy: Transformation of Employment, Risks and Prospects

The article deals with the transformation of the employment structure and gigonomics. Today, such economic model is becoming the dominant option of choice, which is working in almost all the spheres and sectors of the economy and is increasingly conquering the world.

The employment of the population represents the general structure of the economy and changes with it, reflecting the state of development of the country. Structural economic changes have led to a change in the usual forms and types of employment of the population. The market economy served as an impetus for a change in the structure of employment in the former Soviet society, and global economic processes have unified these changes. Today, the dominant trend is the shift of the main vector of economic activity from the sphere of production to the sphere of service (in various industries), small and medium-sized businesses, the applying of the principles of freelancing and outsourcing. There is also a decrease in employment in the fields of science, education, medicine; the science loses its prestige and intrinsic value, scientific knowledge is devalued, and intellectual work is increasingly concentrating in the field of computer technology, creating a huge number of new specialties and professions that require different fundamental training, high qualifications and a large number of work places. The standard principles of organizing the work process are giving way to non-standard ones; preference is given to freedom of choice, flexibility and independence etc. The digital economy and work on digital platforms are relevant, modern and promising, but they are not devoid of certain risks and dangers. Platform employment is precarious, unstable, socially and legally vulnerable, although in developed countries almost a third of the working-age population is employed in the gig economy today. In the article, there are investigated the peculiarities of Ukrainian gigonomics based on the materials of a survey conducted by the author among gig workers in Kiev — taxi drivers of online services (Uber, Uklon, Bolt) and food delivers (Glovo, Bolt Food, Rocket). Besides, there are clarified main advantages and disadvantages of such work and there are described its threats and prospects.

Keywords: gigonomics, employment, freelancing, platform economy, digital technologies, «uberization»

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса

28 листопада 2020 року виповнилося 200 років від дня народження Фридриха Енгельса. Марксистський часопис «Critical Sociology» ніяк не відгукнувся на цю подію, а в російській «Свободной мысли» з'явилася стаття ««Друга скрипка» Маркса (з нагоди 200-ліття від дня народження Фридриха Енгельса)». На схилі років «другою скрипкою» в одному листі назвав себе він сам. Проте з'явилося кілька книжок російською і, переважно, англійською мовою; з переліком їх легко ознайомитися, вдрукувавши в рядок пошуковика «engels 200». За свіжим слідом події (відзначалася в Москві та Вупперталі різними заходами) пропоную досвід експлікації концепції класового аналізу в праці Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Під такою концепцією слід розуміти не більш як мінімальний набір понять, який більш-менш задовільно описує те, що мають на увазі, коли говорять «клас».

Ніким не доведено, буцімто класичні тексти прочитано вичерпним чином, інакше вони б утратили свій високий статус. До того ж і сучасність подає безліч сигналів, що спонукають звертатися до цих праць. Таких, як, скажімо, остання книга Майка Севіджа, який очолює Міжнародний інститут досліджень нерівності в Лондонській школі економіки, «Повернення нерівності: соціальні зміни та значущість минулого» [Savage, 2021]. Після здійсненого Оленою Симончук ґрунтовного аналітичного розгляду сучасної літератури про класовий аналіз та узагальненого зведення отриманих фрагментів у переконливу й цілісну фреску понять і термінів ніхто, напевно, в українській спільноті дослідників соціально-гуманітарної проблематики не вправі нарікати на відсутність соціологічної концепції класів [Симончук, 2018]. Але у відповідних публікаціях не заведено відволікатися на книжку, видану за досоціологічних часів. Як це, наприклад,

---

Цитування: Макеев, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–86, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.073>.

увянюється в нещодавно виданій у перекладі англійською монографії французьких дослідників про соціальні класи в Європі [Hugree, Penissat, Spire, 2020].

Тим часом книга про робітничий клас Англії 1845 року підлягає, безумовно, соціологічній інтерпретації з одночасним запобіганням можливих нарікань, бо всі Енгельсові твердження про ті граничні генералізації, котрі нині іменуються «класами», слід без належного обговорення віднести до архаїчних і остаточно вилучених з ужитку. Однак мета пропонованої статті полягає аж ніяк не в експлікації пророцтва, яке міститься в тексті позаминулого століття, ототожнюваному з критичною традицією в суспільствознавстві, так само як і не у тім, щоби викликати у сьогодення та закорінити в ньому застарілих «привидів минулого», таких собі соціологічних зомбі. Бо справді доречною є розмова про тяглість вітальної традиції класового аналізу, традиції бачити, думати і пояснювати, використовуючи певний словниковий запас і вводячи в обіг, утверджуючи конкретний науковий діалект.

У першій частині нашого огляду буде подано біографічний контекст написання Енгельсом своєї першої великої праці, а також окремі постбіографічні факти пам'яті про його перебування в Манчестері у їхньому зв'язку з умовами життя англійських робітників. У другій частині — перелічено ті поняттєві конструкції, що їх припустимо вважати за концепцію класів.

Манчестер: між сімейними протипоказаннями та інтелектуальними устремліннями¹

На свій 22-й рік народження, у листопаді 1842-го, Енгельс прибуває до Манчестера, на спільну з іншим німецьким підприємцем ткацьку фабрику свого батька. Він автор близько чотирьох десятків статей, підписаних псевдонімом, майже забуто романтизм юнацьких віршів і поем, а також залишено в минулому мрії про суто літературне поприще. Повною мірою атеїст (пише пародії на релігійні теми), прихильник справедливості, всіляких емансипацій і свобод, раціоналіст, адепт Просвітництва, прогресивний німецький націоналіст, який усвідомлює історичне значення, а також політико-економічні наслідки та суперечності індустріалізації й формованого нею класового суспільства. Одне слово, публічний інтелектуал — так ми говоримо сьогодні. Крім цього, знавець латини, майже без помилок пише і розмовляє англійською, французькою, італійською, шанувальник музики (серед улюблених 3-тя бетховенська симфонія — «Героїчна»). Під час проходження військової служби в Берліні відвідував лекції в університеті як вільний слухач. Познайомився з молодогегельяncями, відчув інтелектуальну атмосферу («дух часу») все ще розділеного політично народу, долучився до комуністичних ідеалів і практики в тодішній їхній версії — перейнявся «соціальним питанням» і завагався стосовно легітимності приватної власності.

---

¹ Відомості взято з книжок Терела Карвера [Carver, 1990; Carver, 2020] і Тристрама Ганта [Hunt, 2009], що видавалася також під трохи зміненою назвою і з невеликими авторськими/редакторськими поправками [Hunt, 2010].

Старший син у великій сім'ї (три брати і чотири сестри), котрий має згодом очолити бізнес, політичними і життєвими установками і преференціями засмучує та печалить батьків. Якщо не словами, то неприхованим стражданням, що відбивається на обличчях (так він пише одному своєму кореспондентові), вони показують, наскільки далекий їхній первісток від пієтизму, властивого традиціям і поглядам жителів провінційного Бармена, наскільки непристойними є його захоплення політикою, як і неприйняття наявних економічних відносин у країні та світі. Але не тільки бунт проти сімейних підвалин і розрив, а й навіть сварка з батьком і мамою (особливо з мамою) є те останнє, на що дозволив би собі наважитися Фридрих. Тому він не протестує, коли в 17 років йому завадили закінчити «середню школу» й відрядили на підприємницьку практику до космополітичного Бремена, хоча без диплома про закінчення гімназії йому назавжди було перекрито шлях в університет.

У листах до найближчої сестри Мері (їй 13 років) розповідає, мовляв, у конторі переважно байдкує, супроводжуючи розповіді кумедними малюнками. У вільний час відвідує танцювальний клас, їздить верхи, фехтує (відомі дві дуелі), ходить на концерти, бере уроки співу, складає музику, пише статті. Але всі публікації в газетах і часописах анонімні — аби не нашкодити репутації сім'ї (своім ім'ям підписує тільки суто «наукову» статтю у лютому 1844 року, присвячену критиці англійської політичної економії). Без заперечень 1842 року вирушає до Манчестера вдосконалюватися у справі комерції та виробництва. З боку батьків (переважно батька) — це спроба повернути сина інтелектуально й емоційно до лона релігії, традиційного способу життя, до освячених часом правил і норм поведінки, закріпити у статусі представника середнього класу¹.

Утім, Енгельс своє бізнес-відрядження вважає ще й зручною нагодою здобути новий — дослідницький — досвід. Про що свідчить підзаголовок виданої праці: «За власними спостереженнями і достовірними джерелами». Уважно розглядати і помічати, тобто достеменно знати, для того щоб теоретизувати, висновувати практичні наслідки, завбачити, написати про це — такою є латентна (для себе) програма присутності в Англії. У ній легко — після прочитання книги, ясна річ, — розгледіти не менш як три етапи. По-перше, зрозуміти зміст та опанувати мову політичної економії, новітнього теоретичного інструменту аналізу індустріальної цивілізації. По-друге, зібрати й вивчити офіційні та неофіційні документи, що свідчать про ситуацію промислових робітників. Підраховано і перелічено статті, опубліковані ним у різних виданнях упродовж 21

1 Перекладачі книжки з німецької російською та українською перекладали «mittelklasse» як «буржуазія». Тоді як в англійському перекладі збережено однину і множину — «middle class» і «middle classes». Перекладом у творах, виданих в СРСР, вуалюється присутній в оригіналі стратифікований вимір суспільства, його поділ на вищий, середній і робітничий клас. Причому така структура, схоже, не новація Енгельса і не одкровення для аудиторії, до якої він звертається, але дещо усталене і звичайне в тодішніх наративах про сучасність. Перехід до поняття «буржуазія» і відмова від поняття «середній клас» відбулися в текстах класиків марксизму пізніше, сам Енгельс пояснював його необхідність, що й було враховано перекладачами. Дотримуючись «букви» оригіналу, скрізь замість «буржуазія» читаємо «середній клас», тоді перед нами — текст місцями про соціальну структуру суспільства загалом, а докладніше про один з її елементів.

місяця бізнес-відрядження, переважна частина роботи перших двох етапів дослідження. Частину їхнього змісту було включено до тексту книжки, написаної вже після повернення до рідного Бармена впродовж півроку — від середини вересня 1844-го до березня 1845-го. По-третє, здійснити «включене спостереження», зануритися в інше соціальне середовище, фіксуючи власні враження про устрій і стан житла, санітарні умови в будинках і на прилеглих територіях, про потреби та претензії робітників, їхні реакції на умови та перспективи щоденного існування. Заирнути в «темні оселі злиденності ... та... вежу голоду Уголіно» (Артур Шопенгауер із посиланням на 9-те коло Пекла у Данте Аліґ'єрі), докладно їх розглянути й описати всю їхню відразливу непривабливість.

Саме такого роду «власні враження» наявні на сторінках «Становища робітничого класу в Англії» — враження, що вимагали відмови від партикулярної точки зору, властивої представникові середнього класу, яким і був за своїм становищем Енгельс, як, утім, і переважна більшість його однодумців. А також — зобов'язували до радикального відмежування від способів бачити, сприймати й оцінювати, а також від зумовлених ними політично забарвлених тверджень, пиписуваних точкою зору і соціальним статусом. Лише погляд з глобальної перспективи світової історії та імпульсів, що генерують її рух, вільний від неприйнятних, а тому, як він собі тоді та й згодом уявляв, тимчасових соціальних відмінностей, здатен був забезпечити адекватне бачення тогочасного стану справ, а також окреслити невідворотні орієнтири та віхи еволюції людства.

Це еволюція в напрямі всезагальної рівності. Причому прагнення ошчасливити все людство разом було, здається, у «дусі часу», воно властиве працям Оґюста Конта, особливо його «системі позитивної політики». Не індивідуальні чесноти та вади, не життєві обставини конкретних робітників, а те спільне, що їм усім властиве, їхня класова ситуація, «тінь класу», що падає на них усіх, — от що належить бачити і про що небезсторонньо говорити. Пізнішими працями «основоположників» така позиція і водночасно спосіб сприйняття та розуміння зводились у доктрину.

Як повідомлено на першій сторінці його праці, спостереження Енгельс проводив «у свої години дозвілля» [Енгельс, 1955: с. 235]. У тексті численні посилання на ці спостереження про умови життя пролетарів, облаштування житла — «я бачив, я знаходив». Відомо, що ірландка Мері Бьорнс (Mary Burns, «фабричне дівчисько», провідник по «іншому» світу) знайомила високопоставленого конторського службовця фабрики, на якій вона працювала, зі способом життя манчестерських пролетарів, з їхніми практиками дозвілля. Але про неї саму практично нічого не можа сказати. Вже у столітті нинішньому газета «Salford Star» у № 6 за 2007 рік (Селфорд — місто/район великого Манчестера, на правому березі річки Ірвел, де й була розташована фабрика «Ermen & Engels») інтригувала читачів статтю «Мері Бьорнс — таємнича суперзірка Селфорда». У тому ж числі ще три матеріали про Енгельса: що той розповідав про Селфорд у своїй книжці (редакція і не вагалася — напевно чи у двадцять першому столітті хтось той опус читає). Респектабельний «Смітсонівський часопис» (Smithsonian Magazine) 1 серпня 2013 року в статті «Як радикальна подружка Енгельса зміцнювала його в соціалістичному світогляді» визнає її заслуги в організації «влас-

них спостережень» молодого політика, філософа і підприємця, але про неї саму практично нічого не повідомляє.

Зрештою ніхто не знає, як багато «годин дозвілля» присвятив Фридрих (він каже, що «чимало» [Енгельс, 1955: с. 235]) вивченню побуту англійських робітників у компанії з Мері або самотужки, про що запитував і чим цікавився у пабах, куди неодмінно заходили ці двоє. Але він повідомляє читачеві, що знає виходжений уздовж і поперек Манчестер як своє рідне місто і краще за більшість його жителів [Енгельс, 1955: с. 280], рідко розповідаючи про свої бесіди з робітниками або представниками середнього класу [Енгельс, 1955: сс. 496–497]. Сам він нічого не повідомив про те, як представлявся, відвідуючи будинки та помешкання пролетарів, як записував свої враження — одразу чи повернувшись додому. Не записував, найімовірніше, адже відповідні техніки запитування і фіксації у «включеному спостереженні» були «винайдені» лише століття по тому, тож метод був, слід вважати, простий — не заплющувати очі та не відвертатися. У такі «години дозвілля» (адже були й інші — читання газет і книжок, виписки, написання статей) він залишає звички та манери вищої верстви середнього класу вікторіанської Англії, дистанціюється від них і позиціює себе як ангажованого дослідника.

Ангажованість була нетривіальною. Передовсім послідовно гуманітарною: в Енгельса немає розбіжностей із сучасниками у визначенні ситуації, в якій перебуває робітничий клас, коли на багатьох сторінках відтворює опис умов його праці та побуту, що прирівнюють людей до тварин [Енгельс, 1955: сс. 280, 289–290, 347]. Але він, слідом за соціалістично зорієнтованими представниками освіченого стану, наполягає на можливості та праві цього класу емансипуватися від різних форм гноблення та бути вартим кращої долі. Та, на відміну від них, політичною дією, що повертає пролетарям «людську сутність» (Енгельс о тій порі ще читає і шанує Людвіга Фюєрбаха) і глобально перебудовує світоустрій, він вважає суто радикальну форму соціального звільнення — революцію. Це супроводжується ангажованістю епістемологічного характеру, що відкриває перспективу нового способу сприймати, розрізняти, викладати: він куди уважніше за сучасників придивляється до того, що являє собою робітничий клас і яким є той словник, що дасть змогу відтворити клас загалом і в подробицях у тексті, який претендує на достовірність.

Не називаючи категорії класового аналізу так, як їх іменують сьогодні практики цього підходу, Енгельс фактично їх вигадує, хай навіть ім'я виникне значно пізніше. А вчитуючись у давній текст, є шанс уявити собі такого Енгельса, яким його ще не знали.

Деякі категорії класового аналізу

Хіба негоже пристати до Макса Вебера, котрий обережно назвав одну зі своїх праць так: «Про деякі категорії розуміючої соціології»? Так і належить робити з огляду на відсутність переконливих критеріїв достатності та необхідності бодай скільки-небудь повного переліку таких категорій. У багатьох випадках слід задовольнитися тими, без яких зовсім не обійтися і які дадуть змогу аргументовано говорити про предмет. Такий список не утворює природної ієрархії, але

цілком уявлюється певний співвідносний схематизм у вигляді зв'язку, позначеного стрілками. Утім, умовність такої схеми зіставна, мабуть, з умовністю списку за абеткою, але поступається йому в невибагливості, тому скласти список помітно простіше. Наведені далі описи не підтверджуються цитатами; зацікавленому читачеві пропонується самостійно переконатися у їхній обґрунтованості, звернувшись до спорадичних посилань на сторінки і повного тексту книги.

Здоров'я класу — вітальний ресурс/благо, яким є здоров'я, нерівномірно розподілене між різними класами суспільства. Одні більшою мірою здорові чи схильні до хвороб, інші — меншою, відрізняються рівні смертності, зокрема дитяча, та очікувана тривалість життя. Зріст, вага, анатомічна будова, психічні розлади (стреси, наркоманія, алкоголізм) — те, що іменують фенотипом, який складається/деформується/трансформується під впливом професійної діяльності і середовища проживання, різняться від класу до класу. Але різним класам також властивий диференційований доступ до послуг і засобів підтримання здоров'я чи лікування. Лікарі виступають на сторінках книжки свідками, що заслуговують на довіру, та авторитетними експертами, чимало тверджень ґрунтовані на «власних спостереженнях» [Енгельс, 1955: сс. 272, 330–343, 359]. У наш час соціологічними бестселерами стають монографії епідеміологів про нерівність [Wilkinson, Pickett, 2010], а запитання про здоров'я включають до національних і міжнародних опитувань, що використовують класові схеми інтерпретації даних.

Ієрархічний вимір класового суспільства — ієрархії відносно слабкий лейтмотив книги. Пішов у минуле соціальний порядок зі знаттю/владою, нечисленними середніми міськими верствами (купці, ремісники, представники вільних професій) та голотою. Нині на першому плані новий порядок, в якому все визначає інститут економіки, головним дієвцем виявляється середній клас, а головною суперечністю — антагонізм, непримиренність інтересів середніх класів і робітничих класів. Енгельс не часто, але дотримується звичайного у публікаціях його часу поділу суспільства за вертикаллю. Він згадується не менш як у трьох контекстах. По-перше, в економічному, коли констатується асиметрія багатства (заможних) і бідності (незаможних). По-друге, в контексті культури, у протиставленні освічених класів тим класам, що виключені з доступу до культури, знань, освіти. По-третє, коли оглядається вся соціальна структура, в якій поряд із середніми класами і робітничими класами присутні класи «старої», минулої, структури — аристократія родова, земельна, грошова [Енгельс, 1955: сс. 240, 248, 325–326, 343–344, 353, 487, 496]. У вертикалі влади найвище місце посідає середній клас, йому належить «політичне і соціальне панування» [Енгельс, 1955: сс. 329, 355].

Клас — головний/генералізований елемент як економічної структури суспільства, так і структури нерівності. Класи — активні, дієві утворення; середні класи діють у конкурентному середовищі і змагаються між собою і з робітничими класами за найбільшу вигоду. Робітничі класи всілякими способами обстоюють своє право на елементарно гідне існування [Енгельс, 1955: сс. 317, 401, 442, 449, 451, 454, 479, 481, 500]. Сукупність індивідів, котрі посідають аналогічне місце в системі соціально-економічного виробництва, з численними спільни-

ми рисами способу життя, культури, уявлень про життя і своє місце в ньому (класова свідомість). І це становище нездоланне, класи, відповідно до «власних спостережень» Енгельса, є жорсткими, закритими структурами, вихід за їхній обрій практично неможливий: діти робітників неодмінно стають робітниками вже в найранішому віці. Крім того, говорити про класи означає розмірковувати про багатоманітні нерівності, більшою чи меншою мірою похідні від суто економічної нерівності. На клас схожі й численні категорії, що виявляються побічним продуктом системи соціального відтворення, її надлишкові, не необхідні, але непозбутні елементи. Такими є злидарі, безробітні, роздрібні торговці, зайняті випадковою і мало оплачуваною працею, шахраї, злодії, повії — у термінології Енгельса «жертви буржуазного режиму» [Энгельс, 1955: сс. 284, 307, 323, 356, 359, 506–508]. У 80-ті роки минулого століття категорії нерегулярно зайнятих і безробітних відносили до нижчих верств суспільства, найнижчого класу (underclass) [Wilson, 1987]. У другому десятилітті поточного століття частину зайнятих некваліфікованою розумовою і фізичною працею називають «прекаріат» [Standing, 2011; Kalleberg, 2018]. Нестале становище внаслідок перманентних криз і непевнись у завтрашньому дні — от що властиве позиції робітничого класу в конкурентній і схильній до депресій капіталістичній економіці [Энгельс, 1955: сс. 252, 295, 318, 320, 352, 361].

Класова динаміка — XIX століття проходить під знаком руху від «старого» порядку речей і справ до «нового». Два соціальні інститути, за Енгельсом, конституують (породжують і формують) основні класи сучасного йому суспільства: приватна власність та індустріалізм з його швидко оновлюваними технологіями. Інститут держави (влада) підтримує класовий поділ. Нові класи формуються із продуктів розпаду старих і на новому місці — у містах. Важливо відстежувати процес класоутворення в його головних рисах. Успадковується також частина колишньої класової структури, її елементи, хоча й без колишнього впливу на темпи і напрям історичного розвитку, продовжують залишатися частиною політичного і культурного сегмента нації у певних територіальних кордонах. Складовою динаміки є поляризація основної класової структури, локалізація класів на максимальній дистанції за низкою параметрів: добробутом, способом життя, умовами побуту, звичками, інтересами, домаганнями, мірою долучення до культури, доступністю освіти та медичних послуг, умовами соціалізації дітей. Проміжні «класи» хитливі, тенденція розпаду їх переважає над тенденцією кристалізації [Энгельс, 1955: сс. 243–262, 501–504, 515].

Класовий конфлікт — переважно міжкласовий; конфронтація, протистояння, боротьба, політичні перевороти, повстання, революції супроводжують розвиток індустріальної цивілізації та підприємницького капіталізму. Громадянське суспільство перетворилося на бойовище із супутніми для будь-якої війни ілюзіями, щирими очікуваннями, непривабливими та огидними рисами. Це війна не тільки за елементарне право жити, а й за більш гідне життя. Умиротворенню і злагоді не знаходиться жодного місця у просторі спільного існування класів як унаслідок динаміки промислового виробництва і вкрай асиметричного розподілу його продуктів, так і внаслідок періодичних криз економічної активності, що позбавляють величезні маси населення засобів існування. Теза

Томаса Гобса про «війну всіх проти всіх» як конститутивний елемент становлення суспільства із умоглядної (латентної) конструкції перетворилася на неспростовний факт буття, на «соціальну війну» як онтологічну універсалію. Для відстоювання інтересів при класах створюються відповідні організації — ліги, профспілки, фонди допомоги [Енгельс, 1955: сс. 363–364, 437, 440, 447, 458, 487, 502–504, 516]. Але також має місце *внутрішньокласовий* конфлікт як наслідок конкуренції між верствами середнього класу, конкуренції між робітниками [Енгельс, 1955: сс. 311–324, 328].

Класова сегментація міського простору — соціальна структура міста і досі становить предмет урбаністики, географії та соціології. У Манчестері середини XIX століття вона дістає втілення й ілюстрацію в урбаністських формах зонування простору спільного існування на центр і периферію, у відособленні робочого і вільного часу. У відокремленні зони благополуччя, статку, спокою від зони занепаду, невдач, нужди, злочинів, тож шанс зустрітися поглядом або заговорити з представниками іншого класу зводиться до мінімуму. Локалізація у просторі міста стає важливою ознакою класової ситуації. Що не було, ясна річ, реалізацією чітихось намірів або реалізацією якогось ясно й завчасно сформульованого задуму, але склалося стихійно, за не простежуваними ретроспективно лекалами чи контурами. Вже тоді уявлення про «дві нації, два народи» у межах однієї нації та одного народу, що живуть у великих містах за відособленими правилами та звичками, було загальником у публіцистиці, журналістиці, парламентських дебатах [Енгельс, 1955: сс. 266–310, 356, 364].

Класова свідомість — сукупність ідей, образів, метафор, що дають визначення ситуації, в якій перебуває клас, що репрезентують його справжні й довгострокові інтереси, а також причини виникнення ситуації, реальні й доступні способи її рішучої модифікації. У момент написання книги Енгельс вважає носіями цілковито розвиненої класової свідомості пролетаріату його союзників, за своїм статусом належних до середнього класу. Окремі представники освіченого класу приймають сторону справедливості та протесту проти принизливих для людської гідності обставин повсякденного існування, транслюють свої уявлення на суспільство і привносять у робітничий рух, тим самим виконуючи свою просвітницьку функцію, але емансипативну місію приписують при цьому пролетаріатові. Це ті, кому ще тільки доведеться створювати свій маніфест і згуртуватися в партію, носії подвійної ідентичності: середнього класу за походженням і статусом, пролетаріату за розумінням цілей і перспектив модернізації економічних відносин і соціальної структури. Самі ж робітники повільно пробуджуються від інтелектуального незнання своїх інтересів, ідей, почуттів, вимог. Деморалізація — от що характеризує середній і робітничий клас у їхній тодішній спроможності сприймати світ і реагувати на події. У цьому Енгельс солідарний із журналістами, лікарями, поліцейськими, священиками [Енгельс, 1955: сс. 248, 274, 347–348, 355, 359, 361–363, 405, 413, 460, 463, 480–481, 496–499, 513].

Класові емоції — емоції вмонтовані у класову ситуацію, незмінно супроводжують класовий конфлікт. Гнів є домінуючою емоцією. Середній клас стає дуже роздратованим вимогами пролетаріату щодо поліпшення умов праці та оплати. Робітники обурені/розлючені нечулістю середнього класу до обста-

вин їхнього життя, невтримною експлуатацією їх самих, їхніх дружин і дітей. Клас, що протистоїть, кваліфікується як ворог, об'єкт палкого обурення, що підлягає викриттю та примусу до дотримання більш адекватних норм і правил спільного існування. Неприязняття, підозрілість, недовіра — чутливі імпульси, що супроводжують і підтримують усвідомлену дію з перетворення дійсності, з утвердження нового соціального порядку. Але також підкреслюють непереборну соціальну відмінність, нескорочувану дистанцію [Енгельс, 1955: сс. 347–351, 354, 364, 398, 437, 460, 481].

Неоднорідність класу — два виміри в неоднорідності будь-якого класу: диференціація і стратифікація. У тексті характеризуються галузеві фракції робітничого класу, серед яких «ядром» є робітники промисловості. Проте середній клас стратифікований і поділяється на класи вищий, середній і нижній середній. Неоднорідність середнього класу цим не вичерпується. Енгельс розрізняє становище (статус) в економічній системі і становище (позицію) у світоглядних координатах. Він сам належав до середнього класу, але посідав позицію класу позбавлених власності. Цю обставину використовувала Гант у його біографії, так і назвавши книжку — «Комуніст у сюртуці». Інша редакція назви («Генерал Маркса») була, схоже, поступкою рекламним компетенціям книгопродавців. Міра гетерогенності будь-якого класу є такою, що дозволено говорити у множині — робітничі класи, середні класи. Іменування класом внутрішньокласових розрізень прийняте й у сучасному соціологічному дискурсі про великі групи населення. Робітників поділяють за галузями економіки та за професіями [Енгельс, 1955: сс. 247, 253–254, 260, 284, 464–481, 482–495, 496, 512–513]. Доглядачів та майстрів кваліфікують як «напівбуржуа» [Енгельс, 1955: с. 357]. Окремий розділ присвячено національній фракції англійського пролетаріату — «Ірландська імміграція» [Енгельс, 1955: сс. 325–328].

Новий тип сім'ї — стадії переходу, що її спостерігає і документує Енгельс, відповідає новий тип сім'ї робітника. На контрасті (порівняння, що має мізерний стосунок до реальності, радше літературний прийом, практично штамп) із буколічним та ідилічним описом сімейного життя індивідуалізованого оброблювача сировини у сільській місцевості наведені непривабливі картини багатогодинної праці на фабриках і побуту в перенаселених оселях чоловіка, дружини та дітей. Необхідність подовгу працювати, віддаючи у найм і дітей, перетворює поділ праці в сім'ї, призводить до деградації її традиційних функцій, розриву емоційних зв'язків, обертається ранньою відчуженістю від освіти та сімейних обов'язків нового покоління [Енгельс, 1955: сс. 246, 268, 301, 342–346, 361, 377, 415–417, 433, 483, 513].

Спосіб життя класу — у літературі можна зустріти твердження про те, що Енгельс одним із перших систематично описує «культуру бідності». Ту матеріальну і ціннісну культуру, що існує та концентрується в різних частинах Манчестера, що розростається тоді й відрізнявся і хаотичною забудовою, і брудом, і перенаселеністю, а також злочинністю, пияцтвом, низьким рівнем освіти та неписьменністю, відсутністю елементарних зручностей і дедалі більшою деградацією моральних настанов, життєвих устремлінь, бажань і домагань. Тут домінує тенденція універсалізації, коли культура бідності властива дедалі більший

кількості людей [Енгельс, 1955: сс. 235, 272, 326–327, 336–337, 348–349, 358–360, 381, 404].

Смисл класового аналізу — пошук відповідей на три відносно відособлені питання. 1. Які сили/умови формують класи? 2. Якими є внутрішня будова класу і міра його неоднорідності? 3. З якими соціальними проблемами класи мають достеменно встановлену причинну залежність або статистичний зв'язок, через що клас виявляє імманентно властиву йому пояснювальну функцію? Завдання полягає в тому, щоб уявити становище класу (чинники, що зумовлюють становище), виявити наслідки з нього для індивідів і суспільства, визначити перспективи суспільного розвитку й подати класи як пояснювальний принцип руху історії. В Енгельса, як і в усьому марксизмі, претензія не стільки епістемологічна, скільки політико-ідеологічна. Дві сили визначають напрям і темпи прогресу людства. Комбінація (1) економіки/ринку на основі приватної власності й технологічних змін (індустріалізація). А також (2) класова боротьба. Дія обох сил має зумовити перехід до суспільства загальної рівності та справедливості [Енгельс, 1955: с. 235]. У сучасній соціології місце такого смислу класового аналізу заступило більш прагматичне: оскільки класово розділене суспільство є суспільством нерівних, остільки доцільно запитувати про те, які суперечності старого зразка і нового кшталту перешкоджають/блокують рух до більш ліберального і рівноправного соціального порядку.

Підсумок

«Становище робітничого класу в Англії» — вочевидь, зовсім не історико-соціологічне дослідження в сучасному його розумінні. За залученим матеріалом, манерою цитування, увагою до достовірності фактів книга дотримується (або намагається дотримуватися) найкращих політико-економічних взірців тих часів. Сам Енгельс, уважно їх читаючи, пізніше бачив у цій праці надлишок слідів своїх молодогегельянських захоплень, переважно в мові описів та інтерпретаціях. Його сучасні біографи залежно від набутої компетенції й політичних орієнтацій відносять твір до жанру якісних журналістських розслідувань, до ангажованої політичної журналістики, до перших публікацій із проблем урбанізації, до найкращих прикладів белетристики про побут і звичаї вікторіанської доби. Та чи належить він до соціально-гуманітарної науки за сучасними критеріями й вимогами?

У відповіді на питання обмежимося лишень найзагальнішими міркуваннями. Передусім у книжці достатньо вказівок на те, якого роду і якого епістемологічного рівня предмет пізнання вимальовується в уяві автора. Для Енгельса, як і для всього суспільствознавства XIX століття, цей макропредмет і макрорівень — людське суспільство і чинники його прогресу. Тому і класи є граничними генералізаціями, макроструктурами. Визначення рівня аналізу і зосередженість на ньому одночасно є спрощенням вихідного завдання, про наслідки чого доводиться пам'ятати дослідникові, а критикам — зважати на це. Спрощення означає, що рішення завжди залишається не більш як *наближенням*, але не абсолютною точністю. Наука завжди, без винятків, про те, що будемо враховувати і на що станемо зважати, а що враховувати не будемо і зважати на нього не

станемо. Хто ж не знає після Альберта Айнштейна, що позицією спостерігача визначається видиме і засвідчуване, що «об'єктивність» відносна, що вона неодмінно «суб'єктивна». Літературний критик та есеїст Стефен Маркус у книжці, що викликала суперечливі відгуки, зіставляє сприйняття реальностей Манчестера та індустріальної цивілізації з боку Енгельса і його старших сучасників Томаса Карляйля, Алексиса де Токвіля і Чарльза Дикенса, виявляючи неабияку між ними злагоду [Marcus, 1974: pp. 30–65; 102–112; 149–153]¹.

Світ загалом, і світ людей зокрема, такий неперервний у всіх своїх подробицях (складний), що без уведення/прийняття спрощень загалом неможливо почати говорити ані про світ загалом, ані про його частини. І, до речі, властива суспільствознавству XIX століття декларація про універсальність епістемологічної позиції або точки зору є не перебільшенням, але власне і завжди спрощенням. Неодмінно те саме притаманно і спробі скласти список «деяких категорій» класового аналізу в книжці про ситуацію, в якій перебував англійський робітничий клас, адже у фокусі уваги автора саме обставини життя і праці. Експлікація списку виявляється нічим іншим, як абстрагуванням від, можливо, найсуттєвішого у творі. Але, одночасно, є правомірною спрощувальною адаптацією. І якщо список «висновується» з тексту або ж волюнтаристськи приписується йому, то, виходить, наявні головні елементи класового аналізу, того, що обіцяє бути і насправді стає методом вивчення суспільства.

От Гант нарікає, що буцімто Енгельс байдужий до відмінностей у політичних орієнтаціях усередині робітничого класу, до розбіжностей між протестантизмом і католицизмом [Hunt, 2010: pp. 109–110]. Закид правильний, як можна судити, якщо існують виразні знаки, прикмети, прийоми, що дають змогу оцінити вплив розбіжностей у політичних орієнтаціях робітників на прогрес людства. Але в середині позаминулого століття навіть і питання таке нікому не спадало на думку. Натомість відомо, що 60 років по тому Вебер подасть читачам та експертам досягнуте ним у результаті історико-соціологічних розвідок розуміння того, як повпливала протестантська етика на «дух капіталізму» (на економіку). Відтак, для «правильного» запитування і справедливого докору варто брати до уваги рівень аналізу, часовий контекст, явні та латентні редукації, що знижують рівень складності спостережуваних об'єктів. Перед дослідником, котрий практикує сьогодні класовий аналіз, завжди проблема: за яких умов і в яких контекстах доречно чи недоречно абстрагуватися від неоднорідності класу.

Незручність, утім, полягає ще й в тому, що в соціальних та гуманітарних науках важко, а часто й не можна розгледіти ту межу, за якою спрощення обертається міфологією, а в граничному випадку — демонізацією і карикатурою. Виручає лише ретельне відтворення часу мультидисциплінарної розмови про стан суспільства, яка тривала суто в конкретний період. Маркус не без підстав констатує міфологічність (крайність, маргінальність) Енгельсових описів, скажімо, міри деморалізації середнього класу і пролетарів, де він залишає робіт-

1 У книзі переконливо відтворено інтелектуальний контекст написання «Становища робітничого класу Англії» — белетристики, памфлетів, економічних, філософських і політичних трактатів.

никам шанс якось впоратися із цим і натомість відмовляє в цьому середньому класові. Але така міфологія, переконаний критик, аж ніяк не вихоплюється із шерегу, вона близька до тих замальовок порядку речей, що присутні в газетних статтях, звітах лікарів, поліцейських, інспекторів, у політичній публіцистиці різних спектрів, у новелах та романах. А ще вона пом'якшена раціональним планом збирання і викладу матеріалу, зверненням до різноманітних свідчень та описів, що утворюють бібліографію та архіви газет. Тим самим міфологічність зображуваного виправдується, а ціннісно забарвленим твердженням і радикальним констатаціям повертається, можливо, лишень частково, статус припустимого спрощення, такого наближення, що зберегло прикмети та ознаки релевантності.

Інтелектуали середини позаминулого століття були захоплені новим відчуттям: зненацька пришвидшеним перебігом історії. А в Енгельса присутня непозбуття упевненість: надрукована в Лейпцизі книжка про становище англійських робітників попереджає німецьких співвітчизників про те, що не встигнуть вони озирнутися, як опиняться у схожих умовах і відчують нездоланну силу схожих обставин. Утім, і на світ загалом очікує та сама доля, нікому не до снаги пручатися експансії індустріалізму, технологій, урбанізації та своєкорисливого інтересу. Усіх повідомлено, що швидкість руху історії порівнянна зі швидкістю перебігу людського життя, соціальні порядки перетворюються на очах, а зсуви можуть бути ініційовані та форсовані енергійною і вольовою дією великих мас людей. Світ сприймається як гнучкий і поступливий — такий, яким його сприймають, мабуть, тільки в молодості, котра від середини XIX століття стає найпомітнішим носієм такого бачення в публічній сфері. Не випадково організації молодих літераторів і політиків «Молода Англія» і «Молода Німеччина» є ровесниками книжки Енгельса.

Вже сама вимога змін, взаємне нерозуміння «батьків» і «дітей» мимоволі повідомляє молоді прикмети «нового небезпечного класу». Про що, до слова, людство давно здогадувалося, волночас побоюючись найгіршого (частіше) і сподіваючись на краще (рідше). У суспільствознавстві XX століття такого штибу здогадки, побоювання і надії оформилися в соціологічні концепції поколінь.

Джерела

- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Энгельс, Ф. (1955). *Положение рабочего класса в Англии*. В: К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения* (т. 2). Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Carver, T. (1990). *Friedrich Engels. His Life and Thought*. New York: Palgrave Macmillan.
- Carver, T. (2020). *Engels before Marks*. Springer: Palgrave Macmillan.
- Hunt, T. (2009). *The Frock-Coated Communist. The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. Penguin Books: Allen Lane.
- Hugree, C., Penissat, E., Spire, A. (2020). *Social Class in Europe. New Inequalities in the Old World*. London, New York: Verso.
- Hunt, T. (2010). *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. New York: Metropolitan Books.
- Kalleberg, A. (2018). *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. S.I.: John Wiley & Sons.
- Marcus, S. (1974). *Engels, Manchester, and the Working Class*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Savage, M. (2021). *The Return of Inequality: Social Change and the Weight of the Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. S.l.: Bloomsbury Academic.

Wilkinson, R., Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.

Wilson, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Отримано 16.09.2021

References

Carver, T. (1990). *Friedrich Engels. His Life and Thought*. New York: Palgrave Macmillan.

Carver, T. (2020). *Engels before Marks*. Springer: Palgrave Macmillan.

Engels, F. (1955). *The Condition of the Working Class in England*. [In Russian]. In: K. Marx, F. Engels, *Collected Works* (vol. 2). Moscow: State Publision Publision House.

Hunt, T. (2009). *The Frock-Coated Communist. The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. Penguin Books: Allen Lane.

Hugree, C., Penissat, E., Spire, A. (2020). *Social Class in Europe. New Inequalities in the Old World*. London, New York: Verso.

Hunt, T. (2010). *Marx's General: The Revolutionary Life of Friedrich Engels*. New York: Metropolitan Books.

Kalleberg, A. (2018). *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies*. S.l.: John Wiley & Sons.

Marcus, S. (1974). *Engels, Manchester, and the Working Class*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Savage, M. (2021). *The Return of Inequality: Social Change and the Weight of the Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Simonchuk, O. (2018). *Social Classes in Contemporary Society: Heuristic Potential of Class Analyses*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of sociology NAS of Ukraine. [= Симончук 2018].

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. S.l.: Bloomsbury Academic.

Wilkinson, R., Pickett, K. (2010). *The spirit level. Why greater equality makes society stronger*. New York: Bloomsbury Press.

Wilson, W.J. (1987). *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Received 16.09.2021

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса

У 2020 році вчена громадськість відзначила 200-річчя від дня народження Фридриха Енгельса численними публікаціями, конференціями, зборами. Та начебто за традицією представники різних соціально-гуманітарних дисциплін, в тому числі соціологи, були раніше й залишаються досі на подив неуважними (або байдужими) до тих уявлень про класи та класовий аналіз, які основоположник марксизму виклав у своїй першій, опублікованій 1845 року книзі «Становище робітничого класу в Англії». Сучасні життєписи Ф. Енгельса зазвичай залічують твір до жанру якісних журналістських розслідувань, до ангажованої політичної журналістики, до перших публікацій з проблем урбанізації, до найкращих прикладів белетристики про побут і звичай вікторіанської доби. Натомість у цій статті обґрунтовується належність Енгельсового твору до соціально-гуманітарної науки відповідно до сьогодинішніх уявлень щодо релевантності наукового дослідження. У статті пропонувано соціологічну експлікацію та інтерпретацію викладених у творі поглядів на формування, еволюцію та перспективи участі великих груп людей у процесі перетворення соціальних порядків. У першій частині подано

біографічний контекст написання Енгельсової першої великої праці, а також окремі постбіографічні факти пам'яті про його перебування в Манчестері, пов'язані з умовами життя англійських робочих. У другій частині перелічено ті поняттєві конструкти, які припустимо вважати за концепцію класів.

Ключові слова: Фридрих Енгельс, клас, класовий аналіз, становище класу, класова свідомість

СЕРГЕЙ МАКЕЕВ

Концепция классов в ранней работе Ф. Энгельса

В 2020 году ученая общественность отметила 200-летие со дня рождения Фридриха Энгельса многочисленными публикациями, конференциями, собраниями. Но будто по традиции представители различных социально-гуманитарных дисциплин, в том числе социологи, были ранее и остаются поныне на удивление невнимательными (или равнодушными) к тем представлениям о классах и классовом анализе, которые основоположник марксизма представил в своей первой, опубликованной в 1845 году книге «Положение рабочего класса в Англии». Современные журналистские расследования, к ангажированной политической журналистике, к первым публикациям по проблемам урбанизации, к лучшим примерам беллетристики о быте и нравах викторианской эпохи. Однако в данной статье обосновывается его принадлежность к социально-гуманитарной науке в соответствии с сегодняшними представлениями о релевантности научного исследования. Предлагается социологическая экспликация и интерпретация содержащихся там взглядов на формирование, эволюцию и перспективы участия больших групп людей в процессе преобразования социальных порядков. В первой части представлен биографический контекст написания Энгельсом своей первой большой работы, а также отдельные постбиографические факты памяти о его пребывании в Манчестере, связанные с условиями жизни английских рабочих. Во второй части перечисляются те понятийные конструкты, которые позволительно принять за концепцию классов.

Ключевые слова: Фридрих Энгельс, класс, классовый анализ, положение класса, классовое сознание

SERHII MAKEIEV

The concept of classes in early work of F. Engels

In 2020 the scientific community celebrated the 200th anniversary of the birth of Friedrich Engels with numerous publications, conferences, and meetings. But as if by tradition representatives of various social and humanitarian disciplines, including sociologists, were and remain to this day, surprisingly inattentive (or indifferent) to the concepts of classes and class analysis presented by the founder of Marxism in his first book «The Condition of the Working Class in England», published in 1845. Modern life writers of F. Engels usually rank the work as a genre of high-quality journalistic investigations, as an engaged political journalism, as the first publications on the problem of urbanization, and as one of the best examples of a fiction book about the life and customs of the Victorian era. The article substantiates its belonging to the social and humanitarian science in accordance with today's ideas about the relevance of scientific research. A sociological explication and interpretation of the views on the formation, evolution and prospects for the participation of large groups of people in the process of transforming social orders are proposed. The first part presents the biographical context of Engels' writing of his first major work, as well as some post-biographical facts about the memory of his stay in Manchester in connection with the living conditions of English workers. The second part lists those conceptual constructs that can be taken for the concept of classes.

Keywords: Friedrich Engels, class, class analyses, conditions of class, class consciousness

АНДРІЙ МЕЛЬНИКОВ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Глушкова, 4-д)

ANDRII MELNIKOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4-d, Glushkova Av., Kyiv, 03022)

amelnk13@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-5415-5030>

КАТЕРИНА АЛЕКСЕНЦЕВА-ТІМЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Одеська юридична академія» (65009, Одеса, вул. Академічна, 2)

KATERYNA ALEKSENTSEVA-TIMCHENKO,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University «Odesa Law Academy» (2, Akademichna St., Odesa, 65009)

k.alexentseva@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6060-9748>

Концепція аналітичної етнографії Джона Лофланда

Розвиток якісного підходу в соціологічній науці набув нової сили і став значущим чинником, що визначає формат сучасних дослідницьких пошуків. Специфіка застосування якісних методів у пострадянському контексті не тільки продемонструвала актуальність опанування вже наявних розробок на методологічному та емпіричному рівні, а й сформувала потребу у глибшій систематизації широкого історико-теоретичного поля інтерпретативної, неklasичної метапарадигми. Одним із найменш упорядкованих елементів цієї метапарадигми залишається аналітична етнографія, котра не обмежується рамками емпіричної стратегії й має неабиякий теоретичний потенціал.

Цитування: Мельников, А., Алексенцева-Тімченко, К. (2021). Концепція аналітичної етнографії Джона Лофланда. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 87–103, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.087>.

Дослідження історико-теоретичного характеру, присвячені аналітичній етнографії, почали з'являтися в соціології у 1970-ті роки. Так, здійснювалися спроби простежити генезу цього напрямку від класичної спадщини Ш. Летурно, М. Лацаруса, Г. Штайнталя, Е. Дюркгайма і М. Моса до праць соціальних антропологів (А. Редкліф-Браун, Б. Маліновські, К. Леві-Строс, К. Гірц) і представників Чиказької школи (Р. Парк, Е. Берджес та ін.). Поступово відбулося дистанціювання якісного етнографічного аналізу від позитивістської етнографії як емпірико-описової частини етосоціології, що спрямована на висвітлення переважно соціетальних характеристик різноманітних етнічних і національних спільнот. Це дистанціювання сприяло подальшій інтеграції аналітичної етнографії до структури інтерпретативної метапарадигми, що об'єднує в собі розуміючу і гуманістичну соціологію, символічний інтеракціонізм, соціальний конструктивізм, етнометодологію, обґрунтовану теорію, драматургічну, екзистенціальну та феноменологічну соціологію.

Становлення і теоретико-методологічний зміст аналітичної етнографії як відносно самостійного підходу неодноразово розглядалися у працях Н. Дензина, Д. Алтейді, К. Еліс, М. Гамерслі, П. Аткинсона, П.А. Адлер і П. Адлера, Д. Сноу, Л. Андерсона, П. Романова, О. Ярьської-Смирнової, В. Семенової, А. Готліб, Л. Скокової, Д. Рогозіна. Класичними для такого розуміння соціологічної етнографії стали такі тексти, як «Мідлтаун» (1929) Р. Лінда і Г. Лінд, «Суспільство на розі вулиці» (1943) В.Ф. Вайта, «Людина, що управляє» (1959) М. Дальтона та «Аутсайтери» (1963) Г. Бекера. На базі великої кількості різноманітних емпіричних напрацювань почала формуватися певна теоретична система, що змінила розуміння етнографії як універсального, міждисциплінарного методу, ідентичного включеному спостереженню або якісному польовому дослідженню як такому. Одна з найвпливовіших концепцій, що посприяла розвитку теоретичного базису соціологічної етнографії, була запропонована Джоном Лофландом. Оскільки ця концепція залишається недостатньо вивченою в історико-теоретичній перспективі, характеристика її засадових положень стала метою пропонованої статті.

В американській соціології Дж. Лофланд широко відомий як спеціаліст у царині досліджень девіантної поведінки і релігійних та протестних рухів [Lofland, 1966, 1969, 1985, 1993, 1996]. У 1971 році він опублікував невелику книжку під назвою «Аналізуючи соціальне середовище» [Lofland, 1971], що стала знаковим текстом для прихильників якісного підходу і витримала вже три перевидання. У цій книзі, зорієнтованій на соціологів-початківців, автор спробував синтезувати досягнення у сфері «імерсійних» польових досліджень, ґрунтованих на тривалому включеному спостереженні та участі у предметних соціальних відносинах у їхній природній формі. Узагальнену версію своїх концептуальних розробок Лофланд виклав у великій програмовій статті під назвою «Аналітична етнографія» [Lofland, 1995], в якій він спробував прояснити сутність етнографічного напрямку в соціології й систематизувати процедури, що сприяють аналітичній побудові теорії.

Теоретико-методологічними джерелами аналітичної етнографії справедливо вважають дослідження представників Чиказької школи. Концепція

Дж. Лофланда почала формуватися у 1960-ті роки, на завершальному етапі діяльності другого покоління цієї видатної школи, а також на тлі піднесення таких постатей, як Г. Блумер та І. Гофман, котрі багато в чому сформували теоретичний підмурок якісної соціології. Через Лофланда, який був учнем Блумера і Гофмана в Університеті Каліфорнії в Берклі, ідеї символічного інтеракціонізму та драматургічної соціології справили істотний вплив на етнографічний аналіз. Зокрема, Гофман підтримував Лофланда у створенні 1972 року часопису «Urban Life and Culture» (Міське життя і культура) [Lofland, 1984], що став імпульсом для розвитку аналітичної етнографії, вивів її за межі суто антропологічного розуміння й підсилив опозицію засиллю кількісного позитивізму. Сьогодні це видання, згодом перейменоване в «Часопис сучасної етнографії», залишається флагманом аналітичної етнографії.

Лофланд описує 1980-ті й початок 1990-х років як період сплеску уваги до етнографії в соціологічних публікаціях, що спричинило ускладнення і фрагментацію цього «особливого жанру». Ця обставина послугувала стимулом для формулювання принципів аналітичної етнографії та зіставлення її з іншими напрямками, зокрема з обґрунтованою теорією. Звертаючись до результатів різноманітних етнографічних досліджень і теоретичних праць прихильників інтерпретативної парадигми, Лофланд виокремлює сім «ідеальнотипових» елементів, котрі в сукупності визначають специфіку аналітичної етнографії, зорієнтованої на пошук закономірностей соціального життя на підставі його детального якісного вивчення.

Аналітична етнографія — це репрезентація повсякденного життя (етнографія як «прожитий досвід») на підставі лонгітудно зібраних польових даних (переважно шляхом включеного спостереження і глибинних інтерв'ю), «вписуваних» у певний тип критичної, теоретичної концептуалізації. Така концептуалізація не тільки надає сенсу емпіричним даним (концепт-дані), а й створює поле дискурсу, що полегшує розуміння і пояснення зафіксованих подій. Головна відмінність аналітичної етнографії полягає в дотриманні балансу між рефлексійним спостереженням і близькістю до емпіричних даних (чутливістю, заглибленістю в емпіричне поле, участю в повсякденному житті тощо). Прийняття аналітичної установки сприяє нівелюванню відображення власного індивідуального досвіду дослідника у презентації емпіричних даних і відображенню інтерсуб'єктивного досвіду досліджуваної спільноти (субкультури).

Першим принципом аналітичної етнографії виступає формування загальних/базових пропозицій (*generic propositions*), передбачуваних у будь-якому дослідженні, незалежно від його форми чи парадигмальної належності. Ці пропозиції (твердження) виникають внаслідок відповідей на вісім фундаментальних питань стосовно предметних аспектів соціального життя (табл. 1) [Lofland 1995: pp. 37–38].

Лофланд зазначає, що запитання стосовно частоти, величини та причинно-наслідкових зв'язків частіше порушують у кількісних дослідженнях, тоді як інші запитання характерні для якісної стратегії. У ширшому значенні загальні/базові пропозиції пов'язані з формулюванням гіпотез, понять, аргу-

ментів, тобто з процесами побудови наративних чи концептуальних структур наукового проекту. Ступінь конкретності або абстрактності розроблювальної концепції залежить від «історичної деталізації» описуваних подій, їх фіксації з точки зору хронологічного розгортання певних взаємодій у реальному контексті¹. Отже, застосування загальних/базових пропозицій спрямоване на індуктивне сходження до найвищих рівнів абстрагування на підставі «історичних» випадків. У процесі кодування та складання аналітичних пам'яток (*memoing*) соціолог переймається питаннями про зв'язок емпіричного матеріалу з масштабними соціальними категоріями, що дає змогу розширити релевантність отриманих результатів стосовно інших абстрактних концептуалізацій і висунути трансситуаційні твердження. У певному сенсі, такий підхід формує здатність «бачити всесвіт у піщинці», що фактично є навичкою розкривати глибинний зміст предмета вивчення та його латентний взаємозв'язок з іншими явищами.

Таблиця 1

Схема побудови вихідних пропозицій аналітичної етнографії

№	Критерій	Питання	Передбачувані відповіді
1	Тип	Що це? Якими є відмітні риси та різновиди?	X існує (або X1, X2, X3,... Xn існують)
2	Частота	Як часто це відбувається?	X зустрічається із частотою Y у місцях 1, 2, 3 ... n упродовж Z періодів часу
3	Величина	Якими є масштаб, сила чи інтенсивність?	X має масштаб, силу чи інтенсивність Y
4	Структура	Якою є детальна організація?	X структурований у термінах 1, 2, 3 ... n
5	Процес	Як це функціонує?	X являє собою процес із фазами або циклами 1, 2, 3 ... n
6	Причина	Як це виникло?	X спричинене чинниками 1, 2, 3 ... n
7	Наслідок	На що це впливає?	X має наслідки 1, 2, 3 ... n
8.	Агентність	Які стратегії дії виробляють індивіди стосовно цього?	У разі X індивіди використовують стратегії й тактики 1, 2, 3 ... n

Натуралістичний характер етнографічних досліджень зумовив використання представниками цього напрямку принципу *необмеженого пізнання* (*unfettered inquiry*), котрий ще більше розширює когнітивний обрій аналізу завдяки зверненню до контексту самих вихідних пропозицій, а також до рефлексійних чи метатеоретичних питань про граничні смисли соціологічного знання та існування суспільства. Таким чином, метою застосування цього принципу стає виявлення екзистенційних параметрів досліджуваної проблеми на підставі контемплатив-

1 Докладніше про проблему контекстуалізації в інтерпретативній перспективі див.: [Melnikov, Johnson, 2021].

ної, споглядальної установки¹. Вона є натуралістичною в тому значенні, якого їй надавав І. Гофман через поняття *sub specie aeternitatis*, що вказує на тотальні аспекти пізнавальної діяльності «з погляду вічності» [Goffman, 1983]. Суспільство, в такій перспективі, розглядається в максимально широких часових і просторових термінах, тоді як дослідник також прагне відмовитися від напередзаданих категорій свідомості. Однаке така радикальна позиція в реальних умовах дослідницької практики, як правило, виявляється куди помірнішою, а «дух» необмеженого пізнання визначається розширенням трьох базових фреймів — темпорального, соціального та емоційного. Зокрема, подолання напередзаданих соціальних фреймів можна розуміти як урахування ширшої аудиторії, що переймається тією самою проблемою, яку досліджує соціолог. А нівелювання емоційних меж означає досягнення неупередженого і, водночас, не позбавленого остаточно ціннісної складової сприйняття виявлених соціальних суперечностей. При цьому наголошується важливість урахування міри заангажованості самого дослідника і заторкується питання стосовно суб'єктивних причин та цілей наукової діяльності.

Як наступний принцип аналітичної етнографії Лофланд виокремлює *глибинну обізнаність* (*deep familiarity*) — емпатичне, імерсійне злиття з досліджуванним контекстом у якості суб'єкта-свідка, що І. Гофман вважав сутністю польової роботи та методу включеного спостереження [Goffman, 1989]. Така форма занурення у ситуації та події створює «співналаштованість» з досліджуваними індивідами, а також забезпечує інтимне відчуття латентних і найтонших смислових аспектів їхніх дій. Ця методологічна установка збігається з вихідною ідеєю символічного інтеракціонізму Г. Блумера стосовно *face-to-face/прямих* взаємодій як ключового елемента польової роботи, який слід розуміти значно ширше, ніж самі лише прямі контакти дослідника з респондентом у процесі проведення особистого інтерв'ю (F2F). Звідси метою стає вивчення не просто різноманітних висловлень і раціональних відповідей на запитання, а радше інтегрального, екзистенційного досвіду суб'єктів, що містить позараціональні, чуттєві й емоційні складові. Фокусування на досвіді збільшує можливості проникнення за межі конвенціональних «фронтів», типізацій, стереотипів та інших формалізованих патернів, що становлять лишень поверхневі та, незрідка, фіктивні чи імітаційні шари соціальної реальності. Суттєвою вадою цього підходу є проблема доступу до предметного контексту і необхідність підтримання лонгітудної імерсії. Тому доступ до контексту може бути визначальним чинником, що підпорядковує тематичний вибір дослідницького предмета.

Не менш важливою особливістю аналітичної етнографії є *емерджентний аналіз*, що є протилежністю класичної стратегії побудови гіпотез і їх підтвердження чи спростовання у процесі дослідження. Емерджентність, подібно до того, як її подано в обґрунтованій теорії, забезпечується індуктивним і відкритим характером наукового пошуку, що спирається на метод кейсів і максималь-

1 Можливостям контемплативного аналізу в соціальних науках присвячені дослідження відомого польського соціолога К. Конецького [Konecki, 2018].

но звільняється від напередзаданих теоретичних конструкцій. У такий спосіб підвищується креативність та евристичність емпіричного збирання даних, а також досягається поступова акумуляція їх у природно сформованих, фактологічних кодах, концептах і категоріях. Одним із найскладніших аспектів «сходження до теорії» стає виявлення об'єктивних закономірностей у масиві розрізнених фактів і об'єднання їх у цілісні теоретичні структури. Як і численні представники обґрунтованої теорії, Лофланд не прояснює специфіку подальшого застосування результатів емерджентного аналізу і співвіднесення їх з наявним корпусом теоретичного знання.

Прагнення представників аналітичної етнографії до встановлення об'єктивних закономірностей соціального життя зближує цей підхід із парадигмою позитивізму і найбільш містко відбивається в понятті *достовірності* (*true content*). Це поняття вказує на вимогу істинності не тільки щодо репрезентації емпіричних даних, а й стосовно подальшої аналітичної інтерпретації їх. Особливого значення в контексті цієї двовимірної реалістичної перспективи набуває точний опис просторово-часових параметрів досліджуваних об'єктів. Проте більшу увагу тут приділяють не класичним критеріям надійності та валідності, а так званому персональному свідченню (*testimony*) або «етнографічній валідності», що полягає у викладі деталей дослідницьких практик, котрі формують контекст підсумкового аналітичного звіту¹. Спираючись на методологічні розробки Р. Санжека, Дж. Лофланд вирізняє три головні «канони етнографічної валідності» [Lofland, 1995: p. 40; Sanjek, 1990]:

- «*теоретична відкритість*» (*theoretical candor*) — відображення процесів виникнення і розвитку аналітичної роботи, а також логіки побудови пропонованих концептуальних схем;
- «*траєкторія етнографа*» (*ethnographer's path*) — докладна характеристика соціальних взаємодій дослідника та інформантів;
- «*свідчення польових записів*» (*fieldnote evidence*) — опис процедур збирання, опрацювання і презентації емпіричних даних.

Дотримання цих канонів спрямоване на підвищення достовірності наукової інформації завдяки транспарентності дослідницького процесу і розширенню можливостей самостійного оцінювання його результатів різними реципієнтами.

Вимога достовірності пов'язана із прагненням представників аналітичної етнографії до *новизни* (*new content*), під якою розуміється звернення до досліджених сегментів проблемного поля на тлі економії дослідницьких ресурсів як на емпіричному, так і на аналітичному рівні через відмову від відтворення раніше вже отриманих кимось достовірних результатів. Разом із тим враховуються й можливості ще детальнішого розроблення таких результатів за умови застосування принципів необмеженого пізнання та глибинної обізнаності. Принаймні вже зміна місця і часу дослідження в рамках раніше розроблених тем відкриває перспективу досягнення іншого розуміння їх. З

¹ Докладніше про цей етичний критерій транспарентності або відкритості дослідницької методики див.: [Рогозин, 2016].

іншого боку, новизну можна забезпечувати зверненням до зовсім нещодавніх соціальних процесів чи явищ, кількість яких відчутно зростає в сучасному суспільстві.

Від початку 1990-х років Лофланд убачає тенденцію входження аналітичної етнографії у стадію «нормальної науки», в якій дедалі поширенішою стає теоретична логіка інновативного розвитку вже наявних концептуальних розробок через емпіричну конкретизацію їх. Як типовий приклад такого розвитку наводяться дослідження С. Ганта і Р. Бенфорда, у яких загальнотеоретичне поняття ідентичності конкретизувалося в процесі етнографічного аналізу громадянського активізму і соціальних рухів, унаслідок чого було досягнуто нового розуміння феномену «роботи з ідентичністю» і запропоновано розгорнуту типологію «дискурсу ідентичності» (*identity talk*) [Hunt, Benford, 1994].

Сьомим і завершальним принципом аналітичної етнографії Лофланда є *розвинена інтерпретація*, сутність якої полягає в утвердженні необхідності деталізованого теоретичного трактування, а також комплексного емпіричного обґрунтування досліджуваної проблеми, що надає пріоритет у подальшій інтеграції отриманих результатів до загальної структури соціологічного знання порівняно з аналогічними, але менш розробленими результатами. Так, звіт, що відповідає обсягу наукової журнальної статті, має містити приблизно від трьох до п'яти структурних елементів, кожен з яких включає таку саму кількість підрозділів. При цьому важливою є не тільки глибина теоретичного та емпіричного структурування, а й дотримання балансу між цими двома дослідницькими рівнями. Іншими словами, слід уникати зсуву як у бік абстрактної концептуалізації, так і в бік чистої дескриптивності журналістського чи історичного кшталту. Досягнення методологічного паритету вможливорює вихід на метарівень цілісної, інтегративної інтерпретації емпіричних даних та аналітичного потрактування їх. Розвинена в такий спосіб *метаінтерпретація* націлена на підсумкове обґрунтування пропонованого ставлення або взаємопроникнення даних та аналітики. Ключовими характеристиками розвиненої інтерпретації стають забезпечення дисциплінарної строгості та додаткової перевірки достовірності дослідницького контенту.

Узагальнюючи свою концепцію, Лофланд указує на проблему парадигмальної імпліцитності, що полягає у відсутності дисциплінарної оформленості багатьох класичних текстів цього підходу саме під лейблом аналітичної етнографії. Водночас висловлюється застереження стосовно «рабської прихильності» якомусь методу як такому на шкоду об'єктивній логіці емпіричних даних, що є характерним для гіпотетичної й експериментальної стратегії позитивістів, але може в майбутньому становити небезпеку і для етнографів. Строгий диктат методу не дає змоги відобразити низку аспектів багатовимірної та складної соціальної реальності, що призводить до її викривлення з метою формального забезпечення відповідності даних певній парадигмальній або методологічній програмі. Ілюстративним кейсом такого викривлення в царині історико-теоретичного аналізу Лофланд вважає дослідження Н. Мулінса, в яких здійснено спробу застосувати заздалегідь розроблену концептуальну схему до вивчення «теоретичних груп» американської соціології [Mullins, 1973].

Для етнографії та якісного методу в цілому методологічний догматизм може виражатися в іншій крайності — повній відсутності гіпотетичності та продукуванні величезної кількості розрізнених емпіричних результатів. Крім цього, дух вільного пізнання, глибинної обізнаності та новизни нерідко створює ілюзію того, що достатньою умовою приросту знання в тій чи тій галузі є вже саме застосування цих принципів. Ця ілюзорність посилюється наївною вірою в те, що будь-який етнографічний текст за визначенням не може бути нудним чи нецікавим для підготовленого читача. Ці та інші проблемні аспекти етнографії лише зайвий раз підтверджують тезу про латентну тенденцію підміни мети дослідження його засобами, коли, наприклад, важливішим стає те, як «розказано історію», ніж те, про що вона власне розповідає. Обидві крайності — підміни змісту логікою методу і повної відмови від концептуальних схем — можуть бути врівноважені через періодичну системну генералізацію і консолідацію їх.

Кажучи про перспективи розвитку концепції аналітичної етнографії, Лофланд передбачає поступову зміну характеру емерджентного аналізу на тлі збереження специфіки решти принципів. Ці зміни будуть пов'язані з подальшим збільшенням ролі вихідних дослідницьких питань чи гіпотез у процесах індуктивного дослідження, що вже спостерігалось у працях групи етнографів, очолюваних Д. Сноу — Л. Андерсона, Р. Бенфорда і С. Ганта. Зрештою, ще одне конче важливе питання стосується проблеми становища і ролі дослідників як соціальної групи, що перебуває в системі відносин влади і підпорядкування. Одним з аспектів цієї проблеми є прагматичний потенціал аналітичної етнографії та її здатність досягати наукових результатів, що мають прикладне суспільне значення. Іншим аспектом є боротьба різних соціальних груп за використання експертного наукового знання для досягнення власних колективних цілей. Оптимальною стратегією дій соціологів за умови вимог практичності й неможливості повного нейтралітету в координатах соціальної стратифікації стає підвищена увага саме до владних структур і тих їхніх представників, котрі формально визначають соціальну ситуацію.

Попередньо можна стверджувати, що окремі перспективи й тенденції розвитку аналітичної етнографії, як їх у середині 1990-х років подавав Лофланд, принаймні частково дійшли підтвердження. Крім цього важливо враховувати парадигмальний контекст концепції Лофланда, яка пов'язана з іншими версіями етнографічного підходу. Так, уже у 2000-ні роки послідовники Лофланда, американські етнографи Д. Сноу, К. Морил і Л. Андерсон запропонували доповнити його концепцію низкою елементів, що сприяють розширенню «теоретичної значущості» чи подоланню «концептуальної збідненості» (*conceptually impoverished*)¹ етнографічних досліджень [Snow, Morrill, Anderson, 2003]. Вони деталізували принцип розвиненої інтерпретації завдяки трьом методичним прийомам — *теоретичному відкриттю* (*theoretical discovery*), *теоретич-*

1 Термін, уведений Дж. Лофландом ще у праці «Interactionist Imagery and Analytic Interruptions» [Lofland, 1970], означав відмову чи нездатність польових дослідників доводити до кінця трудомістку аналітичну роботу, що могла б посприяти приросту теоретичного знання.

ному розширенню (*theoretical extension*) і теоретичному уточненню (*theoretical refinement*). Суть теоретичного відкриття (техніки, не нової, добре опрацьованої в обґрунтованій теорії) полягає в тому, що аналітичне розуміння і концептуалізація досяжні лише в процесі постійних детальних перевірок, перегляду і порівнянь отримуваних даних. Важливість «відкриття» полягає в тому, що «дослідник дозволяє умовам поля або інтересам інформантів визначати фокуси і методи дослідження» [Snow, Morrill, Anderson, 2003: p. 187], що сприяє розробленню альтернативних теоретичних формулювань. На підтвердження цього автори апелюють до результатів досліджень знаменитих класиків етнографії (Р. Бенедикт, І. Гофман, Г. Бейтсон, В. Вайт, Б. Маліновські та ін.), спостереження яких стимулювали появу, ба навіть були покладені в основу певних концепцій і методологічних принципів.

Теоретичне розширення передбачає «переносимість» теорії між кількома контекстами (трансконтекстуальність). Причому умови, за яких від самого початку розробляли теорію, і контекст проведення поточного дослідження можуть бути доволі неоднорідними. Як приклади автори наводять результати досліджень помсти як форми соціальної взаємодії, а також вивчення проблематики ідентичності представників різних соціальних груп у неоднозначних ситуаціях. Головний засновок полягає в тому, щоб показати яким чином концептуальні розробки стосовно вивчених соціальних феноменів можуть діставати подальше теоретичне осмислення у зміненому контексті і як ці умови можуть впливати на прояв соціальних форм, соціальних типів чи соціальних процесів.

Теоретичне уточнення — свого роду аналог «розширеного методу кейсів» (М. Буравой) — полягає в умінні орієнтуватися в уже наявних субстантивних (спеціальних) і формальних (загальних) теоріях, не даючи змоги, втім, цим теоріям жорстко детермінувати дослідницький процес. При цьому передбачається максимальне занурення в ситуацію на тлі збереження «можливої спільності спостережуваного». Тут важливими є забезпечення взаємодоповняльності емпіричних даних і теоретичних формулювань, а також повторне звернення до дослідницьких записів або досліджуваної царини задля збирання нових даних, що підтверджують внесені уточнення.

Американські етнографи Патриція і Пітер Адлери на підставі багаторічного досвіду польової роботи констатують епістемологічний поворот у сучасних етнографічних дослідженнях. Особливо цей поворот уявнюється в етичній проблематиці, що стосується ролі дослідника в полі як «включеного спостерігача» або «учасника-спостерігача» і пошуку балансу між цими позиціями. Відкритість методики та прийомів, за допомоги яких було отримано інформацію, є необхідним прийомом підвищення «етнографічної валідності», про яку йшлося вище. Будучи методологічними послідовниками екзистенціалістів Дж. Дугласа і Дж. Джонсона, Адлери певні, що саме «залученість, близькість і суб'єктивність» є ознаками ефективного польового дослідження [Адлер, 2019: с. 17].

Адлери наводять приклади власних лонгітюдних проєктів, у яких демонструють настанову на глибинне занурення і прийняття суб'єктивної позиції

дослідника. У процесі збирання емпіричної інформації вони виступали або як периферійні учасники (тобто як члени певної спільноти без залучення в його основну діяльність), або як активні учасники чи повноправні члени досліджуваних груп. У результаті було зроблено висновок про непридатність всезагальних етичних стандартів для збирання інформації в різних соціальних контекстах. Скажімо, це стосувалося одержання дозволів на проведення дослідження від етичних комітетів, інформування органів контролю про прояви девіантної поведінки, особливо серед підлітків, молоді чи інших закритих груп.

Розмірковуючи про поширення й легітимацію етнографічних досліджень як наслідок інтегральних трендів у соціології на сучасному етапі, Адлери вирізняють чотири формати презентації етнографічних досліджень залежно від аудиторії.

1. Класичний формат є органічним вираженням етнографічного підходу послідовників Чиказької школи, що згодом зазнав певних модифікацій. «Місія цього жанру завжди полягала в тому, щоб «повернутися з новинами», риторично переконати читача, що дослідники транслюють справжню і перевірену історію, зібрану людьми, котрі залишили башту зі слонової кістки, щоб вийти в поле і повернутися з точним знанням про тренди й патерни світу, починаючи від його повсякденного життя до його темних і прихованих граней» [Адлер, 2019: с. 31].

2. Формат мейнстріму являє собою версію публікації результатів етнографічних досліджень у трендових загальносоціологічних часописах, які нав'язують гіпотетичну модель міркувань як стандарти оцінювання проєкту (особливо щодо обґрунтування валідності застосовуваних методів і надійності отриманих даних). Такий формат повною мірою суперечить принципу етнографічної парадигми, який відкидає методологічну строгість і формалізм, особливо на початкових етапах дослідження. У результаті публікації результатів етнографічних досліджень у таких часописах наражаються на жорстку критику або викликають гостру полеміку.

3. Публічна етнографія уґрунтована на прихильності до тактики «включеного спостереження» і зорієнтована на широку неспеціалізовану аудиторію. Для жанру публічної етнографії загалом не характерні якась епістемологічна дискусія, дисциплінарна строгість чи аналітичне потрактовування емпіричних даних.

4. Постмодерністська етнографія являє собою своєрідний синтез традиційних і нових методологій, нових форматів презентації. Сюди належать такі форми, як автоетнографія, дуоетнографія, етнодрама, перформанс, поезія тощо. Наприклад, концептуальні побудови Л. Вакана, який, аби уникнути «пустопорожніх спекуляцій теоретичного дискурсу», розмірковуючи про символічне насильство, не тільки спирається на результати власних етнографічних досліджень традиційного алжирського суспільства, а й розглядає в якості «антропологічних документів», слідом за своїм учителем П. Бурдьє, літературні твори доби модерну (зокрема, В. Вульф та ін. представників роману «потoku свідомо-

сті», а також філософські тексти І. Канта, Ж.-П. Сартра та ін.) [Бурдье, Вакан, 2015].

Одним із найбільш суперечливих методів можна вважати автоетнографію, увага до якого істотно зростає наприкінці 1990-х та на початку 2000-х. Підґрунтям автоетнографії є автобіографічний метод як цілком експлікована розповідь про пережитий індивідуальний чи колективний досвід у конкретному соціальному середовищі. Згідно з Д. Рогозиным, у рамках автоетнографії у західній традиції поступово оформлюються два напрями: евокативний, базований на квір-теорії, та аналітичний, пов'язаний з концептуальною перспективою.

Евокативний напрям передбачає автентичний і достовірний виклад (осягнення) соціального життя, детальний опис повсякденних практик, і це вимагає від дослідника «уважного ставлення до запитуваних і вжитку застосовуваних інтимних технік відтворення ідентичності, спроб зрозуміти себе і своє оточення» [Рогозин, 2015: с. 229]. Ілюстративними, у цьому плані, є дослідження Т. Адамса, котрий вивчав гендерні відносини через практики формування власної нетрадиційної сексуальної ідентичності. Згодом співпраця Адамса з іншими представниками евокативної етнографії (К. Еліс, А. Бочнер) приводить до видання оглядової праці з автоетнографічного методу, що стала в подальшому канонічною для цього жанру. У ній автори на прикладі власних дослідницьких прийомів ілюструють складність і комплексність автоетнографічної методики. Зокрема, вони виокремлюють і деталізують дев'ять можливих форм етнографічного дослідження — аборигенна і наративна етнографії, рефлексійне діадне інтерв'ю, рефлексійна етнографія, багатопланові облікові записи, інтерактивне інтерв'ю, колективна етнографія, спільно конструйовані наративи і, нарешті, особисті наративи [Рогозин, 2015: с. 230]. Тут можна згадати міждисциплінарні феміністські дослідження («жіночі усні історії») М. Делвут, Л. Абу-Луход, О. Кись та ін.

Крім зазначених форм автори звертають увагу ще на одну — «етнографічне спостереження за етнографічною роботою», що його можна назвати «конструкціями другого порядку» (у термінології А. Щюца) [Anderson, 2006: р. 38], або метаєтнографією. Ідеться про поставтоетнографічну рефлексію, коли сам автор через певний час критично аналізує результати зробленої роботи й оприлюднює її модифіковану версію [Рогозин, 2015: сс. 233–234].

Згодом Т. Адамс разом з іншим автоетнографом С.Г. Джонс уводять поняття «квірної автоетнографії», для якої характерні: нестрога поняттєва визначеність, концептуальна гнучкість і схематичність картини світу; установка на власну ідентичність в якості об'єкта вивчення; інтимність, осягання соціального «через розуміння індивідуального, тілесного, особистісного» [Рогозин, 2015: с. 239].

Особливо Рогозин вирізняє «драматичну соціологію», або, як він пропонує її перейменувати — «архівну етнографію» А.М. Алексєєва, що методологічно тяжіє до квір-теорії. Утім, стосовно досліджень Дж. Лофланда найбільший інтерес викликає аналітичний напрям автоетнографії, представлений у працях Леона Андерсона. Розмірковуючи про автоетнографію в контексті аналітичної

етнографічної практики, вчений фокусується на кількох ключових принципах, що дають змогу дослідникові досягти аналітичної позиції. Кожен принцип передбачає низку методичних прийомів, котрі не тільки перетинаються з розглянутими вище принципами Дж. Лофланда, а й певною мірою доповнюють їх. «Я використовую термін «аналітичний», щоби вказати на широкий набір практик трансцендування даних, спрямованих на теоретичні розвиток, доопрацювання і розширення» [Anderson, 2006: p. 387].

За Андерсоном, цього можна досягти завдяки: позиції *повноправного членства в досліджуваній спільноті* (*complete member researcher (CMR) status*), що передбачає її (позиції) пізнання, прийняття і реалізацію у власній поведінці; відкритості та публічності в описанні всіх аспектів дослідження (аналітична рефлексійність, наративна видимість дослідницького «Я», діалог з інформантом через власний життєвий світ, систему цінностей і дій); відмові від будь-якої впевненості в можливості автентичного відображення того, що відбувається, як принципу теоретичного осмислення реальності. Як зазначає Андерсон, аналітична автоетнографія є піджанром «реалістичної етнографічної традиції» й цілком альтернативна евокативній формі. Головна її відмінність полягає не в достовірному відображенні соціального життя, а в умінні дослідника «трансцендувати» свідчення шляхом розроблення більш абстрактних теоретичних узагальнень, коли розповідь про особистий життєвий досвід пов'язується із широким культурним та історичним контекстом.

Підсумовуючи та узагальнюючи розглянуті вище теоретико-методологічні підходи, можна констатувати, що на сьогоднішній день аналітична, або, ширше, соціологічна етнографія, поза сумнівом, стала більш поширеною порівняно з тим, яке місце вона посідала ще кілька десятиліть тому. Одним з основних її досягнень стала наочна демонстрація можливостей збирання тих глибинних або латентного даних, котрі не можуть бути отримані із застосуванням низки інших, зокрема кількісних, методів. На прикладі концепції Дж. Лофланда (табл. 2), яка є одним із ключових напрямів сучасної соціологічної етнографії, можна стверджувати, що в теоретичному і методологічному плані ця концепція все ще потребує суттєвого доопрацювання. Так, формулювання деяких принципів залишається надто абстрактним або суперечливим. Неясною і непропрацьованою є вимога балансу гіпотетичного, дедуктивного підходу й індуктивної стратегії збирання емпіричних даних. Зокрема, побудова вихідних пропозицій суперечить принципам новизни та емерджентності, що передбачають відмову від напередзаданих теоретичних конструкцій.

Відносно слабка логічна структура концепції Лофланда парадоксальна, якщо взяти до уваги завершальний принцип розвиненої інтерпретації, що потребує глибокого структурного тлумачення, уваги до деталей в теоретичному трактуванні, комплексного емпіричного обґрунтування висловлених тверджень. Суперечність дисциплінарної строгості розвиненої інтерпретації та відкритого, необмеженого пізнання продукує проблему доступу до контексту і підтримання лонгїтюдного зв'язку з досліджуваним феноменом, коли просторово-часова локалізація проблемного поля, позиція самого вченого можуть бути фреймами, які обмежують дослідницький пошук. Разом із тим виникнення цих і багатьох

інших критичних питань, відповіді на які сприятимуть подальшому розвитку аналітичної етнографії, уможливилось саме завдяки запропонованій концептуалізації, що становить назагал конструктивний імпульс.

Таблиця 2

Принципи аналітичної етнографії (Дж. Лофланд)

Вихідні пропозиції	– система базових дослідницьких запитань – гіпотетичні припущення – наративні або концептуальні структури наукового проекту – індуктивне сходження до найвищих рівнів абстрагування на підставі «історичних» випадків – трансситуативні твердження
Необмежене пізнання	– рефлексійність, звернення до контексту вихідних пропозицій – незаангажований погляд на предмет дослідження – прагнення подолати латентних категорій свідомості – метааналіз та екзистенціальна перспектива
Глибинна обізнаність	– включене спостереження; співучасть, «співналаштованість» – лонгітюдна імєрсія – проникнення за межі поверхневих шарів соціальної реальності (конвенціональні «фронти», типізації, стереотипи та інші формалізовані патерни)
Емерджентний аналіз	– відмова від напередзаданих теоретичних конструкцій – кейс-стаді – індуктивний і відкритий аналіз – поступова, висхідна акумуляція даних, кодування їх, категоризація і концептуалізація
Достовірність	– точний опис просторово-часових параметрів досліджуваних ситуацій – етнографічна валідність – транспарентність дослідницької практики
Новизна	– звернення до маловивчених сегментів проблемного поля – відмова від відтворення раніше вже отриманих достовірних результатів – можливість зміни місця і часу дослідження в рамках раніше розроблених тем – вивчення новітніх соціальних явищ і процесів
Розвинена інтерпретація	– деталізоване теоретичне трактування, комплексне емпіричне обґрунтування досліджуваної проблеми – підтримання балансу між теоретичним та емпіричним рівнями дослідження – метаінтерпретація – забезпечення дисциплінарної строгості й додаткової перевірки достовірності дослідницького контенту

Представлений аналіз різноманітних жанрів аналітичної етнографії не тільки демонструє багатоманіття дослідницьких практик, а й сприяє вдосконалюванню й, певною мірою, подоланню обмежень концепції Дж. Лофланда (завдя-

ки якому соціальні науки дістали відносно «струнку» модель аналітики якісних даних) через доповнення відповідних методологічних принципів: емерджентний аналіз — «транскендуванням»; глибинна поінформованість — доступністю даних, забезпечуваною повноправним членством; розвинена інтерпретація — наративною відкритістю особистості дослідника; новизна — трансконтекстуальністю тощо.

Упровадження розглянутих принципів доцільне для розвитку соціологічної етнографії, в якій дослідникові не просто важливо відобразити особливості досліджуваного середовища чи ситуацій взаємодій, реалізувати намір дотримання рутинних інсайдерських практик, прихованих від прямого розуміння і часто недоступних для прямої реєстрації, а й підвестися на рівень системного, концептуального абстрагування і побачити в епізодах повсякденного життя ширший смисл соціальних явищ, що перевершує специфічні сукупності емпіричних даних.

Джерела

- Адлер, П. А., Адлер, П. (2019). Полевые истории: размышления о четырех десятилетиях этнографии. *Интеракция. Интервью. Интерпретация*, 11 (20), 8–35.
- Бурдье, П., Вакан, Л. (2015). *Рефлексивна соціологія*. Київ: Медуза.
- Рогозин, Д. (2016). Открытость методики как этическая норма. *Социологический журнал*, 22 (2), 135–142.
- Рогозин, Д. (2015). Как работает автоэтнография? *Социологическое обозрение*, 14 (1), 224–273.
- Anderson, L. (2006). Analytic Autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35 (4), 373–395.
- Goffman, E. (1983). The Interaction Order: American Sociological Association, 1982 Presidential Address. *American Sociological Review*, 48 (1), 1–17.
- Goffman, E. (1989). On Fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography*, 18 (2), 123–132.
- Hunt, S., Benford, R. (1994). Identity talk in the peace and justice movement. *Journal of Contemporary Ethnography*, 22 (4), 488–517.
- Konecki, K. (2018). *Advances in Contemplative Social Research*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Lofland, J. (1966). *Doomsday Cult: A Study of Conversion, Proselytization, and Maintenance of Faith*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lofland, J. (1969). *Deviance and Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lofland, J. (1970). Interactionist Imagery and Analytic Interruptus. In: Shibutani, T. (Ed.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer* (pp. 35–45). New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Lofland, J. (1971). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Lofland, J. (1984). Erving Goffman's Sociological Legacies. *Urban Life*, 13 (1), 7–34.
- Lofland, J. (1985). *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Lofland, J. (1993). *Polite Protesters: The American Peace Movement of the 1980s*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Lofland, J. (1996). *Social Movement Organizations: Guide to Research on Insurgent Realities*. New York: Aldine DeGruyter.
- Lofland, J. (1995). Analytic Ethnography: Features, Failings, and Futures. *Journal of Contemporary Ethnography*, 24 (1), 30–67.

- Melnikov, A., Johnson, J. (2021). Situational Analysis: Existential and Interpretative Perspective. *Studies in Symbolic Interaction*, 53. [Forthcoming].
- Mullins, N. (1973). *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York: Harper and Row.
- Sanjek, R. (1990). On Ethnographic Validity. In: Sanjek, R. (Ed.), *Fieldnotes: The Makings of Anthropology* (pp. 385–418). Ithaka, NY: Cornell University Press.
- Snow, D., Morrill, C., Anderson, L. (2003). Elaborating Analytic Ethnography: Linking Fieldwork and Theory Ethnography. *Ethnography*, 4 (2), 181–200.

Отримано 18.08.2021

References

- Adler, P.A., Adler, P. (2019). Field Stories: Reflections on Four Decades of Ethnography. *Interaction. Interview. Interpretation*, 11 (20), 8–35. [=Адлер 2019]
- Bourdieu, P., Wacan, L. (2015). *Reflexive sociology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Medusa. [=Бурдьє 2015]
- Rogozin, D. (2016). Method openness as an ethical norm. [In Russian]. *Sociological Journal*, 22 (2), 135–142. [=Рогозин 2016]
- Rogozin, D. (2015). How does autoethnography work? [In Russian]. *Sociological Review*, 14 (1), 224–273. [=Рогозин 2015]
- Anderson, L. (2006). Analytic Autoethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 35 (4), 373–395.
- Goffman, E. (1983). The Interaction Order: American Sociological Association, 1982 Presidential Address. *American Sociological Review*, 48 (1), 1–17.
- Goffman, E. (1989). On Fieldwork. *Journal of Contemporary Ethnography*, 18 (2), 123–132.
- Hunt, S., Benford, R. (1994). Identity talk in the peace and justice movement. *Journal of Contemporary Ethnography*, 22 (4), 488–517.
- Konecki, K. (2018). *Advances in Contemplative Social Research*. Kraków: Jagiellonian University Press.
- Lofland, J. (1966). *Doomsday Cult: A Study of Conversion, Proselytization, and Maintenance of Faith*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lofland, J. (1969). *Deviance and Identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Lofland, J. (1970). Interactionist Imagery and Analytic Interruptus. In: Shibutani, T. (Ed.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer* (pp. 35–45). New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Lofland, J. (1971). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Lofland, J. (1984). Erving Goffman's Sociological Legacies. *Urban Life*, 13 (1), 7–34.
- Lofland, J. (1985). *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Lofland, J. (1993). *Polite Protesters: The American Peace Movement of the 1980s*. Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Lofland, J. (1996). *Social Movement Organizations: Guide to Research on Insurgent Realities*. New York: Aldine DeGruyter.
- Lofland, J. (1995). Analytic Ethnography: Features, Failings, and Futures. *Journal of Contemporary Ethnography*, 24 (1), 30–67.
- Melnikov, A., Johnson, J. (2021). Situational Analysis: Existential and Interpretative Perspective. *Studies in Symbolic Interaction*, 53. [Forthcoming].
- Mullins, N. (1973). *Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology*. New York: Harper and Row.
- Sanjek, R. (1990). On Ethnographic Validity. In: Sanjek, R. (Ed.), *Fieldnotes: The Makings of Anthropology* (pp. 385–418). Ithaka, NY: Cornell University Press.

Snow, D., Morrill, C., Anderson, L. (2003). Elaborating Analytic Ethnography: Linking Field-work and Theory Ethnography. *Ethnography*, 4 (2), 181–200.

Received 18.08.2021

АНДРІЙ МЕЛЬНИКОВ, КАТЕРИНА АЛЕКСЕНЦЕВА-ТІМЧЕНКО

Концепція аналітичної етнографії Джона Лофланда

У статті представлено історико-теоретичну інтерпретацію етнографічної парадигми у соціальних науках, її специфіки, загальних принципів застосування та основних напрямів досліджень. Стисло розглянуто витоки аналітичної етнографії, її основоположників та період оформлення як самостійного підходу в структурі інтерпретативної метапарадигми. Етнографічна перспектива визначається як систематичне, інтегральне розуміння соціальних процесів та організації спільної життєдіяльності людей в контексті повсякденних практик. Розглянуто ідейну спадщину фундатора аналітичної етнографії Дж. Лофланда за допомоги характеристики визначених ним базових дослідницьких принципів, які в сукупності становлять суть відповідної теоретико-методологічної стратегії: необмежене пізнання; глибинне ознайомлення; емерджентний аналіз; достовірність; новизна; розвинена інтерпретація. Зроблено спробу простежити подальший зв'язок аналітичного підходу Лофланда з іншими напрямками етнографічної парадигми.

Ключові слова: аналітична етнографія, Джон Лофланд, якісне дослідження, вихідні пропозиції, необмежене пізнання, глибинна ознайомленість, емерджентний аналіз, достовірність, новизна, розвинена інтерпретація

АНДРЕЙ МЕЛЬНИКОВ, ЕКАТЕРИНА АЛЕКСЕНЦЕВА-ТИМЧЕНКО

Концепция аналитической этнографии Джона Лофланда

В статье представлена историко-теоретическая интерпретация этнографической парадигмы в социальных науках, ее специфики, общих принципов применения и основных направлений исследований. Кратко рассмотрены истоки аналитической этнографии, ее основоположники и период оформления как самостоятельного подхода в структуре интерпретативной метапарадигмы. Этнографическая перспектива определяется как систематическое, интегральное понимание социальных процессов и организации совместной жизнедеятельности людей в контексте повседневных практик. Представлено идейное наследие основоположника аналитической этнографии Дж. Лофланда посредством характеристики выделенных им базовых исследовательских принципов, которые в совокупности составляют суть соответствующей теоретико-методологической стратегии: неограниченное познание; глубинная осведомленность; эмерджентный анализ; достоверность; новизна; развитая интерпретация. Предпринята попытка проследить дальнейшую связь аналитического подхода Лофланда с другими направлениями этнографической парадигмы.

Ключевые слова: аналитическая этнография, Джон Лофланд, качественное исследование, исходные пропозиции, неограниченное познание, глубинная осведомленность, эмерджентный анализ, достоверность, новизна, развитая интерпретация

ANDRII MELNIKOV, KATERYNA ALEKSENTSEVA-TIMCHENKO

John Lofland's concept of analytical ethnography

The paper presents a historical and theoretical interpretation of the ethnographic paradigm in the social sciences, its specificity, general principles of application and main research directions. The sources of

analytical ethnography, its founders and the period of formation as an independent approach in the structure of interpretive metaparadigm are briefly considered. An ethnographic perspective is defined as a systematic, integral understanding of social processes and the organization of the collective life in the context of everyday practices. The intellectual heritage of the analytical ethnography's founder John Lofland is presented by characterizing the basic research principles that constitute the essence of his theoretical and methodological strategy: generic propositions; unfettered inquiry; deep familiarity; emergent analysis; true content; new content; developed treatment. An attempt is made to trace the further connections of Lofland's analytical approach with other areas of the ethnographic paradigm.

Key words: *analytical ethnography, John Lofland, qualitative research, generic propositions, unfettered inquiry, deep familiarity, emergent analysis, true content, new content, developed treatment*

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VOLODYMYR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

volodymyr.reznik@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-9955-0034>

Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс¹

«Упродовж століть знанням вважалося те, що доказово обґрунтовано (proven) — силою інтелекту чи реальними відчуттями. Мудрість і чистота розуму вимагали стриманості від висловів, що не мають доказовості; проміжок між абстрактними міркуваннями і безперечним знанням, хоча би тільки мислимим, слід було звести до нуля. Але чи здатні інтелект або відчуття доказово обґрунтувати знання?»

«... більшість науковців має таке ж уявлення про те, що таке наука, як риби — про гідродинаміку»

(І. Лакатос)².

Вступ

Неординарними подіями у соціологічному дискурсі в Україні є докторські монографії, автори яких відверто ґрунтують свої наукові пошуки на методології аналізу дослідницьких програм І. Лакатоса [Кутуєв, 2005, 2017; Малиш, 2019]. Такі вияви проникнення цієї загальнонаукової постпозитивістської методології у середовище української соціологічної фахової спільноти актуалізують інтерес

1 Статтю підготовлено у перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України «Теоретичні дослідницькі програми в сучасній соціології: тренди та потенціал».

2 Див.: [Лакатош, 2013: с. 7; Лакатош, 2007: с. 27].

до Лакатосового підходу. У світовій соціології, як і в інших соціальних та поведінкових науках, методологія аналізу дослідницьких програм застосовується вже кілька десятиліть поспіль [Alexander, 1982: pp. 24–35; Leong, 1985; Vasquez, 1997; Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 15–17]. Наразі досвід цього застосування вартий уваги і в українському соціологічному дискурсі. Але його осмисленню має передувати увиразнення специфіки зазначеної методології із суто соціологічного ракурсу. Тобто необхідно окреслити відмітні особливості її — з огляду на проблематику та завдання історії соціології. Тому завданням цієї статті є відповідний розгляд витоків та змісту Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм. Але розпочати тут варто з огляду різних версій позитивізму в соціології та філософії науки, з якого та на тлі якого постав постпозитивізм.

Позитивізм у соціології та філософії науки

Термін «позитивізм» позначає низку методологічних орієнтацій у соціології та філософії науки. Наприклад, польські соціологи виокремили та дослідили чотири стадії позитивізму: ранній позитивізм, логічний позитивізм, інструментальний позитивізм та, зрештою, постпозитивізм [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 9–17]. Стадію раннього позитивізму вони пов'язують із філософською доктриною О. Конта та його послідовників (Г. Спенсера, Е. Дюркгайма та ін.). Підвалинами раннього позитивізму визначено Контові ідеї щодо наукового висновку (inference) та єдності науки. Основою науки він вважає dokonані факти, що базуються на чистому спостереженні: встановлені зв'язки між такими фактами конституюють наукові закони без будь-якої потреби в абстрактних сутностях (entities), подібних до тих, що ми знаходимо у метафізиці та філософії. Конт визнає науку єдиною чітко визначеною формою дослідження, застосовною для вивчення будь-яких ареалів людського досвіду. У точних природничих науках, зокрема фізиці, він вбачає методологічний ідеал або стандарт для решти наук, включно з гуманітарними.

Контове постулювання безпосередніх взаємозв'язків між процесами у феноменальному світі та науковими законами іноді трактується як довершений емпіризм. З цього погляду, наукові закони є нічим іншим, як суто емпіричними законами. Утім, Дж. Тернер аргументовано вважає позицію Конта щодо емпіризму далеко не такою однозначною. Зокрема, емпіризму суперечать Контові твердження у його «Курсі позитивної філософії» (1930). В одному з них Конт наголосив теоретичну релевантність спостереження: «Якщо є істинним, що кожна теорія має базуватися на спостережуваних фактах, однаково істинним є те, що факти не можуть спостерігатися без настановлення з боку якоїсь теорії» (цит. за: [Turner, 1979: p. 236]). В іншому Контовому твердженні прямо зауважено шкоду емпіризму та неможливість спостереження без теорії: «Наступною великою перешкодою для використання спостереження є емпіризм, який впроваджують в нього ті, хто в ім'я неупередженості забороняють використання будь-якої теорії. Видається, жодна догма не може бути більш непримиренною з духом позитивної філософії... Жодне реальне спостереження за якимось феноменом є неможливим тою мірою, якою воно не є спочатку спрямованим і зрештою ін-

терпретованим якоюсь теорією» (цит. за: [Turner, 1979: p. 237]). Спостереження при збиранні емпіричних даних й накопичення досвіду бачиться завжди заздалегідь теоретично навантаженим і спрямованим. У підсумку Тернер наполягає на безпідставності звинувачень у «голому», «грубому» та «безглуздому» емпіризмі не лише Конта, а й інших ранніх позитивістів-соціологів — Г. Спенсера та Е. Дюркгейма.

Але загалом ранній позитивізм проголошував вимоги емпіричного досвіду остаточною підвалиною людського пізнання, бо заперечував можливість пізнання надчуттєвих об'єктів, саме визначення яких виключає їх чуттєво сприймане буття. Для ранніх позитивістів не існувало сутностей (essences), що лежать поза межами царини досліджуваного феномену, та «ідеальних» об'єктів, відповідних універсальним абстрактним термінам. Достовірним вони бачили лише наукове знання, що має своїм джерелом спостереження і ґрунтується на причинно-наслідковому поясненні та індуктивному узагальненні.

Технічно вдосконалити методологію раннього позитивізму намагалися представники течії логічного позитивізму — філософи науки, які входили до Віденського гуртка (М. Шлік, Е. Мах, Р. Карнап, К. Гемпель, О. Нейрат та ін.). Вони вважали за доцільне застосовувати принцип верифікації в емпіричному доведенні істинності тверджень, що претендують на статус наукових. Верифікація наукових тверджень — перевірка їх істинності шляхом зіставлення із достеменними емпіричними фактами, виявлення відповідності зазначених тверджень цим фактам. Первісно принцип верифікації передбачав, що значення наукових понять у твердженнях вичерпується емпіричними референціями і його (це значення) принципово завжди можна редукувати до емпіричних спостережень. З цього випливало, що теоретичні поняття фактично є емпіричними категоріями, а єдині науково значущі твердження — лише ті, які можуть бути протестовані спостереженнями. Тому верифіковану наукову теорію можливо редукувати до протокольних тверджень, що фіксують результати спостережень — дані «чистого (емпіричного) досвіду». Відтак наука загалом редукується до тверджень про безпосередньо спостережувані факти, а будь-яке твердження у ній, яке не є ні аналітичним, ні емпіричним, елімінується як безглузде. Наукові закони зводяться, по суті, до емпіричних тверджень та узагальнень. Норми та стандарти наукового методу вбачаються у природничих науках: найточніша форма наукового пояснення має ґрунтуватися на «всеохопних законах» («cowering law») або «дедуктивно-номологічний» моделі, у якій explanandum¹ дедукується з комбінації початкових умов та універсального закону.

Разом із тим представники логічного позитивізму визнавали важливість абстрактних теоретичних складників у науковому методі, себто враховували існування «неспостережуваних сутностей» («nonobservable entities»). Їхнє визнання ролі теоретичних понять у продукуванні наукових знань згодом спричинило й відмову від редукування значень цих понять до суто емпіричних референцій. Це означало ревізування тези про можливість повного редукування теоретичних понять (concepts) і наукових теорій до суто протокольних тверджень спо-

1 Факт, річ або висловлення, що підлягає експлікації або поясненню.

стереження. У підсумку принцип верифікації був ускладнений. Зокрема, його доповнений зміст експлікував Л. Вакан: «... наукове знання спирається на підґрунтя фактів, сформульованих через протокольні твердження» (Мах), які забезпечують достеменно безпосередню фіксацію чуттєвого досвіду, отриманого за допомогою «правил кореспондентності» (Карнап), що утворюють місток між теоретичною мовою і мовою спостереження» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: p. 12]). У цьому визначенні верифікації йдеться вже про диференціацію мови теоретичних понять і мови протоколів спостережень, а відтак — і про необхідність правил кореспонденції (*correspondence rules*), що пов'язують розрізнені спостереження з теорією. Зрештою філософи Віденського гуртка доходять висновку, що теоретичні поняття не можуть бути безпосередньо похідними від мови спостережень або редукованими до них, а твердження спостереження (*observation statements*) не можуть бути повністю «вільними від теорії» («theory-free»).

Унаслідок рецепції логічно-позитивістської моделі наукового пояснення у соціології постав інструментальний позитивізм (Дж. Ландберг, П. Лазарсфельд, Е. Негель, Г.Л. Зетерберг та ін.). Г.Л. Зетерберг дав таку загальну характеристику цієї суто соціологічної методологічної орієнтації: «натуралістична традиція соціальних досліджень, яка прагне досягти стандартів строгості, порівнянних зі стандартами фізики або біології ... [...] ... Вона відрізняється зосередженістю на питаннях методів та вимірювань, включно з удосконаленням статистичних технік, своїм наголосом на операціоналізації та верифікації» (цит. за: [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 13–14]). Представники інструментального позитивізму спрямовували зусилля на конструювання «природничої науки про суспільство» за допомоги операціональних дефініцій соціологічних понять. Стрижнем цієї науки мали стати невсезагальні (*casual*) закони, отримані на підставі даних спостережень та верифіковані за допомоги статистичних технік (що дають імовірнісні закономірності).

Вперше інструментально-позитивістські принципи артикулював Дж. Ландберг. У своїй праці «Основи соціології» (1939) він стверджував, що методи природничої науки є безпосередньо застосовними до вивчення поведінки людини. Ландберг адаптував для соціології позитивістські принципи здебільшого з фізики та з доктрини «операціоналізму» П.В. Бриджмана. Згідно з цією доктриною, значення змінної визначається операціями, необхідними для її вимірювання.

Згодом підставою для інструментального позитивізму стала праця Г.Л. Зетерберга «Про теорію та верифікацію у соціології» (1965), у якій описано проведення соціологічних досліджень:

- пояснення в соціології має набувати тієї самої дедуктивно-номологічної форми, яку воно має у природничій науці;
- формалізована мова, якій потребує соціологія, аби бути емпіричною наукою, передбачає строгий критерій звідності (*reducibility*) теоретичних термінів до термінів мови спостереження;
- в ідеальній теорії редукування змісту всіх теоретичних понять другого порядку до набору «первісних термінів» («*primitive terms*») уможливується

через процедури формальної логіки. Первісні терміни теоретичної соціології загалом відсилають до спостережень за поведінкою дієвців у взаємодіях (див.: [Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: p. 14]).

Зетербергове визнання ролі понять та дефініцій у соціологічному дослідженні виявляється у його наголосі на радикальному відрізненні понять від даних. Але попри те, що поняття можуть слугувати для класифікації та опису, лише пропозиції, які були індуктивно виведені зі спостережень, на його думку, можуть привести до реального теоретичного пояснення. Власне такі систематично зорганізовані та подібні до закону висловлювання про суспільство, які можуть бути підтверджені фактами, Зетерберг вважає «теорією» в тому сенсі, в якому це слово використовують у науках. З цього погляду, мета соціальної науки — зробити формулювання узагальнень точнішими та верифікувати їх на результатах емпіричних досліджень. Такі узагальнення випливають із поступової акумуляції досліджень й утворюють дедуктивну ієрархію.

Засади інструментального позитивізму набули розвитку у працях П. Лазарсфельда, Е. Нагеля та К. Гемпеля. Зокрема, Лазарсфельд запровадив у соціології низку методологічних нововведень — багатовимірний (multivariate) аналіз, вибірку «снігової грудки» (snowball sampling) та латентно-структурний аналіз. Впровадженням загальнонаукових кількісних методів, операціональних визначень та квазіекспериментального дизайну соціологи намагалися наблизити власні дослідження до наукових стандартів точних наук. У підсумку розроблення теорії та її застосування з використанням методів логічної операціоналізації, шкалювання та вимірювання, логічної індукції та дедукції мало набути циклічності (рис. 1).

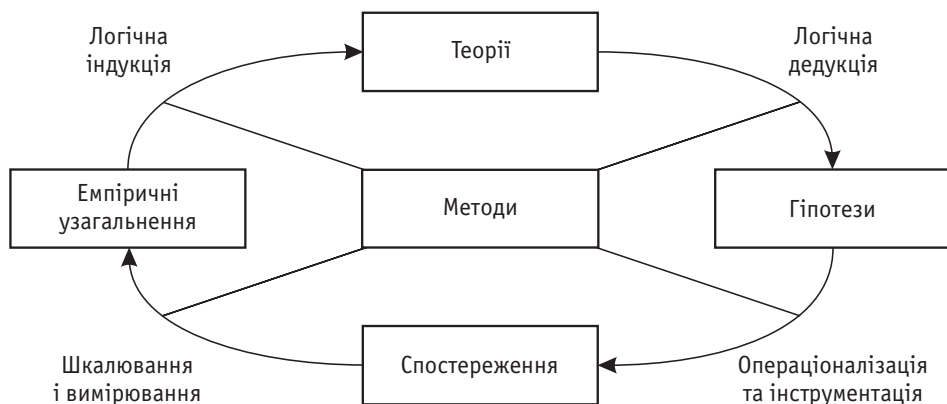

Рис. 1. Циклічність дослідницької роботи в соціології, за В. Волесом [Асп, 2000: с. 83]

Згідно з інструментально-позитивістською методологією, цикл накопичення соціологічного знання започатковується спостереженнями. З використанням засобів шкалювання та вимірювання у перебігу спостережень продукуються емпіричні узагальнення. На підґрунті емпіричних узагальнень згідно з формальними правилами логічної індукції формуються теорії. Далі на підставі теорій

згідно з правилами логічної дедукції генеруються гіпотези, які верифікуються у перебігу спостережень, і т.д.

Пізнішою та складнішою версією позитивізму у філософії науки та в соціології є постпозитивізм (К. Попер, Т. Кун, П. Фоєрабенд, І. Лакатос, С. Тулмін, Дж. Александер та ін.). Постпозитивісти піддають сумніву низку засад логічного позитивізму та пропонують власні оригінальні моделі наукового поступу.

Моделі наукового поступу К. Попера та Т. Куна

К. Попер не вважав можливим дотримуватися строгого розрізнення між теоретичною мовою і мовою спостереження або й загалом визнавати існування мови спостереження у логіко-позитивістському сенсі. Оскільки, з його погляду, наукова теорія не передбачає вжитку двох мов — мови спостереження та мови теоретичних термінів, то, природно, відкидається й ідея правил кореспонденції між ними. Натомість ідеться радше про накладання та перетин двох вжитків однієї теоретичної мови. Завдяки їй теорія концептуально впорядковує світ, налаштовує дослідників на осмислене сприйняття майбутніх подій у ньому і привертає їхню увагу до речей, яких в іншому разі їм ніколи не довелося би спостерігати.

При емпіричному обґрунтуванні теорії Попер пропонував відмовитися від логіко-позитивістського принципу *верифікації*¹ та дотримуватися натомість принципу *фальсифікації*². Він виходив з евристичного правила: «висувай гіпотези, які мають більший емпіричний зміст, ніж у попередників». Водночас Поперовим девізом були креативність у висуванні власних гіпотез та безкомпромісність щодо них: «Бути сміливим, висуваючи гіпотези, і нещадним, спростовуючи їх». Він вважав, що факти реального світу можуть лише спростувати й ніколи не зможуть остаточно підтвердити зміст теоретичних побудов. Позаяк неможливо дослідити всі емпіричні факти, які підтверджують гіпотезу або теоретичне твердження, то слід шукати факти, які спростовують їх. Для спростування (фальсифікації) теоретичного твердження достатньо, щоб його не підтвердив лише один емпіричний факт. Замість того, щоб шукати підтвердження та здійснювати верифікацію теорії, доцільніше спробувати спростувати її. Якщо теорію можна спростувати з огляду на спостереження, що задумані для цього, то від неї слід відмовитись. Разом із тим, Поперів фальсифікаціонізм виходив із конвенційного трактування науки. Науку він розглядав не лише як корпус тверджень, а й також як систему конвенцій між науковцями, а емпіричне тестування теорій вважав неможливим без спільного публічного визнання

1 Верифікація (від лат. *verus* — істинний і *facere* — робити) — спосіб перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) шляхом зіставлення їхнього змісту зі змістом отриманих у досвіді емпіричних даних.

2 Фальсифікація (від лат. *falsus* — хибний і *facio* — робити) — наукова процедура перевірки істинності теоретичних тверджень (гіпотез, теорій) через спростування, щоб пересвідчитись, що вони не є принципово неспростовними. Принцип фальсифікованості (за Попером) є критерієм диференціації науки та філософії («метафізики»).

і прийняття низки методологічних рішень. Цими рішеннями конвенційно погоджується те, які дослідницькі дії набувають статусу спостереження, що слід розглядати як спостережувані факти, чи є теорія фальсифікованою з огляду на останні, якими є критерії спростування теорії.

Застосування Поперового критичного раціоналізму та фальсифікаціонізму у соціальних науках передбачало постійне раціонально-критичне оскарження всіх запропонованих розв'язань різних соціально-наукових проблем [Popper, 2017: S. 217]. Розв'язання, які одразу не спростовуються і витримують таку раціональну критику, попередньо приймаються як варті наступного обговорення та критичного оскарження. Жодна теорія не вважається вільною від раціональної критики, зняттям якої є категорія логічної суперечності (між гаданим знанням та доконаними фактами). У практичній площині «розвиток соціальних наук значною мірою стимулюється критикою проєктів соціальних удосконалень, або точніше, спробами з'ясувати, чи можна від конкретного економічного або політичного способу поведінки з певною ймовірністю очікувати бажаного результату» [Поппер, 1994: с. 81]. Такий технологічний підхід бачиться Поппером плідним і для постановки важливих проблем суто теоретичного характеру, позаяк змушує узгоджувати теорії з певними стандартами ясності та практичної перевірки. Це має неабияк дисциплінувати спекулятивні нахили теоретиків у галузі соціології.

Т. Кун запропонував постпозитивістську модель науки та наукового поступу, засновану на ідеї парадигми. Він вважав парадигмою «визнані всіма науковці досягнення, що протягом певного часу дають модель постановки проблем та їхніх розв'язок науковому співтовариству» [Кун, 2001: с. 9]. Утім, поняття парадигми у Куна не є однозначним. У різних моментах свого викладу він ідентифікував парадигму як загальнокультурні припущення, пояснювальні моделі, методологічні принципи, символічні узагальнення, специфічні емпіричні приклади тощо. Це призводило до різних інтерпретацій та критики використання поняття парадигми. Тому згодом парадигму умовно перевизначено як «фундаментальні припущення, які науковці роблять щодо світу, який вони вивчають» [Vasquez, 1997: р. 900]. Парадигма стосується певного домену науки та орієнтує науковців, які дослідницькі питання їм слід розглядати та яких правил слід дотримуватися при інтерпретації результатів цього розгляду. З прийняттям певної парадигми науковці сподіваються, що розглядаючи світ з огляду на неї, вони зможуть зрозуміти предмет, який вивчають. Тобто парадигми дають науковцям не стільки готові відповіді на їхні запити, скільки живлять сподівання отримати такі відповіді.

Як припускає Кун, на підґрунті спільної парадигми генерується «сімейство», тобто множина споріднених теорій, які поділяють фундаментальні припущення її про те, як функціонує світ. З цього погляду, наукова дисципліна, яка не має власної центральної взірцевої парадигми, перебуває на допарадигмальній стадії. Кун вважає, що з переходом на парадигмальну стадію наука змінюється циклічно. Цикл її змін починається з появи однієї парадигми, визнаної майже одноставно у певній науковій спільноті. Ця парадигма генерує теорії для розв'язання специфічних наукових проблем — «пазлів» — впродовж періоду так зва-

ної «нормальної науки». Мірою накопичення аномалій — відхилень від очікуваних (з огляду на парадигму) результатів досліджень — у розвитку науки може настати кризовий етап. Зокрема, кризи можуть викликати багаторазові невдалі спроби приборкання аномалій у річищі усталеної парадигми. Внаслідок кризи не виключені відмова від старої та прийняття нової парадигми у перебігу так званої наукової революції. Наукова спільнота оцінює слушність і продуктивність парадигм з огляду на їхнє сприяння поступові науки. Таке оцінювання є опосередкованим — через визначення, чи відповідають критеріям адекватності теорії, генеровані на підставі відповідної парадигми.

Кунова парадигмальна модель аналізу наукового поступу плідно розвивається в історії соціології. Зокрема, на основі цієї моделі постав метатеоретичний підхід до соціології як мультипарадигмальної науки [Ритцер, 2002: сс. 571–581]. В його рамках обґрунтовано виокремлення трьох панівних соціологічних парадигм — парадигм соціальних фактів, соціального визначення та соціальної поведінки, а також окреслено предметну царину інтегрованої соціологічної парадигми. Останніми роками мультипарадигмальність соціології реінтерпретується як «метاپарадигмальна структура сучасного соціологічного знання» у складі класичної, некласичної та посткласичної метاپарадигм [Мельников, 2018: сс. 17–35; Мельников, 2019]. Утім, у соціології не бракує й оскаржень парадигмальних вислідів її історії та теоретизування. Дж. Тернер визначає соціологію як *перед-парадигмальну* науку, бо припускає, що поняття парадигми, впроваджене в науковий обіг Т. Куном, занадто сильне для того, щоби відображати справжній поточний стан соціологічного теоретизування.

І. Лакатос спостеріг низку розбіжностей Поперової та Кунової моделей наукового поступу (табл. 1).

У порівняльному контексті увиразнились сильні та слабкі ідейні складники цих моделей. Передусім Лакатос зауважив проблематичність Поперової стратегії фальсифікації поодиноких теорій: жодна окрема теорія ніколи не може бути остаточно фальсифікована, бо докази проти неї можуть враховуватися у додаткових допоміжних теоретичних твердженнях¹. У такий спосіб одну теорію можна просто поступово замінити іншою, ніколи не відкидаючи їхніх спільних фундаментальних припущень. Кунова модель науки тут видавалася більш слушною, бо припускає, що панівна парадигма генерує сімейство теорій, одні з яких можуть просто поступово замінюватися іншими без відкидання спільних фундаментальних парадигмальних засад. Відтак оцінюванню мали підлягати не окремі теорії поодинокі, а серія інтелектуально пов'язаних теорій загалом. Евристичними бачилися також ідеї Куна про: а) інспірованість наукових спостережень та емпіричних даних апіорними фундаментальними теоретичними припущеннями парадигми; б) уможливлення зміни її не тільки за наявності емпіричних підстав, а й за появи нових альтернативних парадигмальних засад; в) безперервність зростання науки в річищі певної панівної парадигми.

1 З огляду на зауважену проблематичність, Поперів методологічний фальсифікаціонізм визначено як «наївний» [Лакатош, 2013: сс. 7, 9–10].

Таблиця 1

Розбіжності в ідеях розвитку науки К. Попера та Т. Куна [Лакатош, 2013]

К. Попер	Т. Кун
Наука — це процес «перманентної революції», а її рушійною силою є раціональна критика. Наука прогресує завдяки «методу спроб і помилок»: нові теорії постійно розробляються, пропонуються, конкурують та по чергово спростовуються	Наукова революція — виняткова «кризова» подія. Прогресує тільки «нормальна наука» — за наявності панівної парадигми та упередженості науковців до критики її. Критика парадигми — ознака зневіри у ній, «кризи» її та «паніки» серед науковців
Зміна наукового знання є раціональною або принаймні може бути раціонально реконструйована. Цим має займатися <i>логіка наукового відкриття</i>	Зміна наукового знання — однієї парадигми на іншу — ірраціональна та подібна зміні релігійної віри. Це — предмет <i>соціальної психології наукового відкриття</i>
Опис об’єктивного зростання науки як раціонального та сутнісно локалізованого у світі ідей	Опис змін у парадигмальному науковому мисленні спільнот науковців загалом, а не окремих вчених
Розроблення об’єктивних раціональних критеріїв для оцінки розвитку наукового теоретичного знання є можливим та необхідним	Кожна парадигма має власне розуміння та критерії раціональності. Раціональних надпарадигмальних критеріїв для порівняння різних парадигм немає

Водночас сильним аспектом Поперової методології визначено його концепцію раціональності, що передбачала раціональну реконструкцію логіки наукового відкриття: «Поппер замінив центральну проблему класичного раціоналізму, *стару проблему пошуку підстав — новою проблемою помилково-критичного розвитку*, а також приступив до розробки об’єктивних критеріїв цього розвитку» [Лакатош, 2013: с. 8]. Натомість як проблематичне Лакатос трактував Кунове зведення філософії науки до психології науки та його наголос на ірраціональній природі відхилення науковцями однієї наукової парадигми та прийняття іншої. У підсумку Лакатосів синтез цих виокремлених сильних та евристично-продуктивних ідей Попера та Куна був втілений в обґрунтуванні поглибленого методологічного фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм.

Поглиблений¹ фальсифікаціонізм І. Лакатоса

У розробленні власної версії фальсифікаціонізму та методології аналізу продукування і поступу наукового знання Лакатос почасти виходив з Кунової ідеї колективної природи цих процесів. Кун вважав, що вивчати слід не мислення окремого науковця, а мислення наукової спільноти. Тобто дослідженню має підлягати не психологія індивіда-науковця, а соціальна психологія наукової спільноти. Йдеться про колективну парадигмальну мудрість наукової

1 Поглиблений (англ. sophisticated) — у сенсі відмінності від так званої наївної Поперової версії фальсифікаціонізму. З погляду Лакатоса, наївна фальсифікація на підставі суто підтверджених контрфактів не є достатньою умовою для спростування тої чи тої конкретної теорії.

спільноти, що виявлялася в послідовному генеруванні та розробленні теорій, інспірованих спільною парадигмою. Втім, Лакатос сприйняв та реалізував ідею колективності науки не в соціально-психологічному, а в раціонально-логічному аспекті. Для цієї реалізації він реконструював концептуальне знаряддя Куна, щоб отримати власний, більш релевантний поняттєвий засіб аналізу: «...моє поняття «дослідницької програми» можна розуміти як реконструкцію, але у стилі об'єктивного «третього світу»¹, кунівського соціально-психологічного поняття про парадигму...» [Лакатос, 2013: с. 13]. На тлі неоднозначності Кунових визначень парадигми, Лакатосове поняття дослідницької програми є доволі однозначним щодо своїх конституювальних характеристик. Ознакою певної дослідницької програми в історії науки вважається безперервність, яка притаманна значній послідовності теорій і пов'язує їхні елементи в єдине ціле. Тобто дослідницька програма є серією теорій, пов'язаних спільним для них набором постулатів, припущень і ключових понять, що задає єдиний теоретико-методологічний контекст досліджень певного предметного сегмента науки. Водночас дослідницька програма охоплює низку методологічних правил досліджень, які можуть формулюватися на кшталт метафізичних або евристичних принципів. Методологічні правила дослідницької програми уявляються структурованими (рис. 2).

Ідеться передусім про «тверде ядро» фундаментальних припущень, постулатів і теоретичних пропозицій, які започатковують дослідницьку програму і стають для її прихильників безперечними, неоскаржуваними та неспростовними засадами². Це «тверде ядро» суто методологічно узагальнюється як таке, що вможливує саму дослідницьку програму і є умовою її успішності. Але можливі спроби оскаржень та спростувань дослідницької програми, включно із її «твердим ядром», з боку прихильників інших наукових дослідницьких програм-конкурентів. Підставами для оскаржень та спростувань дослідницької програми є «аномалії» або «контрприкладі» — доконані факти, що суперечать її постулатам, припущенням і твердженням. Дослідницька програма неминуче входить у суперечність з альтернативними теоріями, що уявляють ці аномалії. Прихильники дослідницької програми захищають її від оскаржень

1 Йдеться про «третій» із «світів», що їх розрізняли та виокремлювали у своїх працях з філософії науки К. Попер та С. Тулмін: «Перший світ — матеріальних об'єктів, другий — світ свідомості, третій — світ висловів, істин, критеріїв, тобто світ об'єктивного знання» [Лакатос, 2013: с. 13].

2 Започаткування «твердого ядра» у його закінченій і неспростовній версії не вважається одномоментним: «Насправді тверде ядро програми, зазвичай, не виникає у повному бойовому спорядженні, подібно до Афіни з голови Зевса. Воно виробляється поступово у довгому підготовчому процесі спроб і помилок» [Лакатос, 2007: с. 24]. Також мається на увазі не об'єктивна, а радше суб'єктивно гадана неспростовність «твердого ядра», прийнята на віру учасниками дослідницької програми: «Я кажу тільки про наукові дослідницькі програми, тверде ядро яких постає як неспростовне, але не обов'язково за формальними, а, можливо, і за методологічними причинами, що не мають відношення до логічної форми» [Лакатос, 2013: с. 10]. Прихильники дослідницької програми сприймають постулати її «твердого ядра» як безперечні універсальні теоретичні пропозиції.

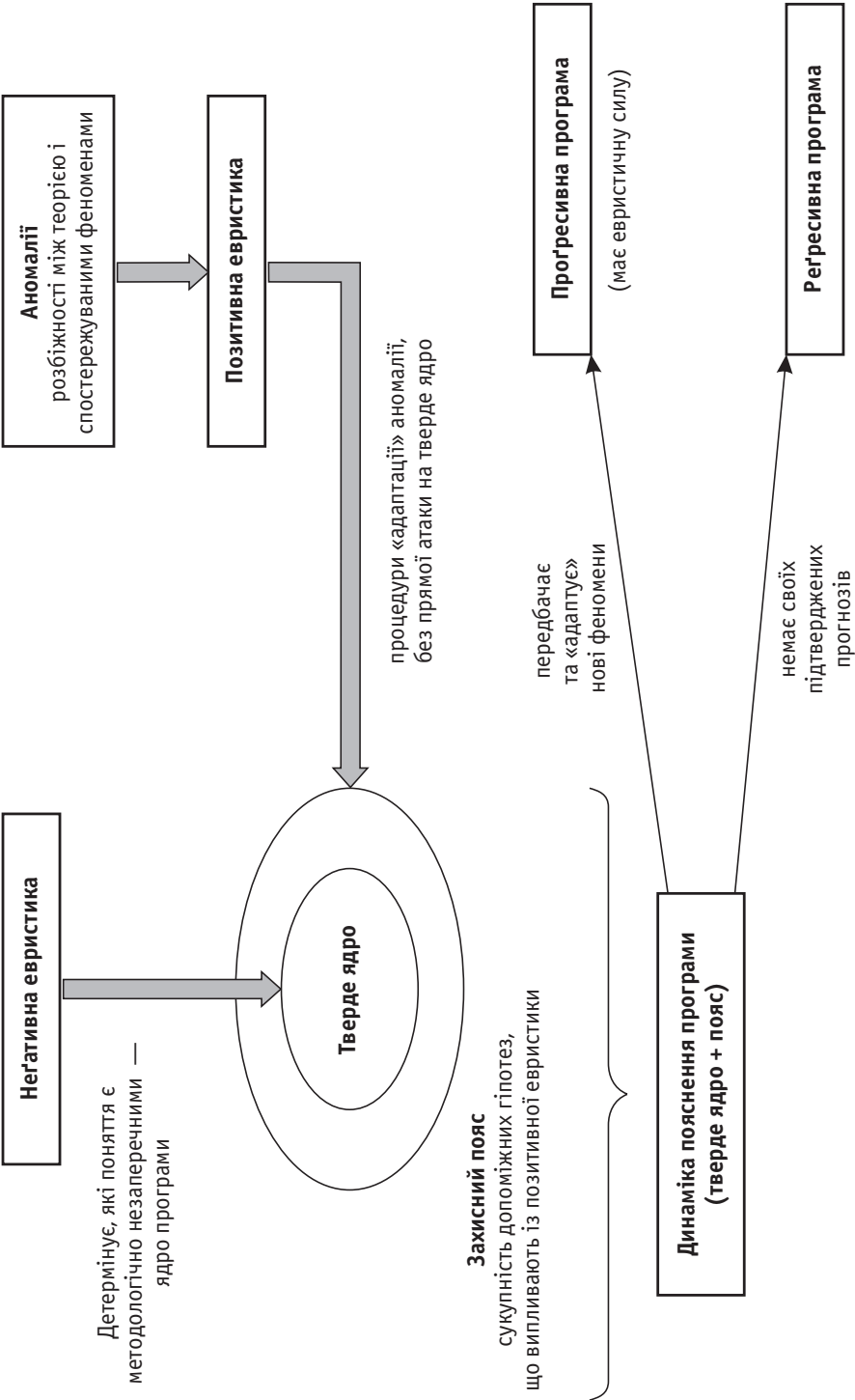

Рис. 2. Складові та механізм функціонування наукової дослідницької програми за І. Лакагосом [Arthur, Terrazan, 2018]

та спростувань з боку своїх суперників. Цей захист здійснюється за допомоги оскаржуваних, змінюваних і спростовуваних допоміжних теорій, гіпотез та моделей. Аномалії та контрприкладі у цих допоміжних теоріях, гіпотезах та моделях «адаптуються» — реінтерпретуються як приклади дієвості даної дослідницької програми. У такий спосіб постає «захисний пояс» дослідницької програми, який постійно модифікується, вдосконалюється, розширюється та навіть цілком замінюється з огляду на появу емпіричних аномалій та викликів з боку конкурентів.

Відмінність «твердого ядра» і «захисного поясу» як структурних складників дослідницької програми виявляється у їхніх евристичних властивостях. Убезпечення «твердого ядра» дослідницької програми від загроз спростування його є функцією «негативної евристики» — методологічних правил, що вказують дослідникам на те, яких шляхів дослідження потрібно уникати. Негативна евристика запобігає розробленню наукових теорій, які будуть несумісними із вихідними фундаментальними припущеннями, тобто «твердим ядром» дослідницької програми. Водночас необхідність розбудови своєрідного «захисного поясу» для захисту незмінного «твердого ядра» дослідницької програми є функцією «позитивної евристики» — методологічних правил, що передбачають те, які шляхи дослідження треба обирати і як ними рухатися. Позитивна евристика спрямовує дослідження для розроблення допоміжних гіпотез, які запобігають явним суперечностям дослідницької програми із емпіричними даними. Також позитивна евристика специфікує форму розроблюваних допоміжних теорій для протидії емпіричним аномаліям, контрфактам та спростуванням дослідницької програми. Такі аномалії, контрфакти та спростування не ігноруються, а радше фіксуються для нейтралізації їх у подальшому — за появи евристичних спроможностей для цього. Позитивна евристика визначає плідність, стійкість та розвиток дослідницької програми, що виявляється у здатності її прихильників переформулювати свої допоміжні теорії з огляду на концептуальну критику та нові емпіричні факти.

Зазначені зусилля прихильників дослідницької програми можуть мати результатом перетворення реінтерпретованих емпіричних аномалій та контрприкладів на аргументи, що підкріплюють програмові засади. Не виключені й розширення сфери емпірично спостережуваного завдяки передбаченню нових фактів та збільшенню емпіричного підґрунтя дослідницької програми. Такі успішні адаптивні зміни «захисного поясу» програми трактують як прогресивний зсув наукових проблем в її предметній царині. Умовою прогресу програми вважається примноження теоретичного та емпіричного наукового знання: «Потрібно, щоб кожний наступний крок дослідницької програми прямував до збільшення змісту, іншими словами, сприяв *послідовно прогресивному теоретичному зсуву проблем*. Крім того, треба, щоб, принаймні, час від часу це збільшення змісту підкріплювалося ретроспективно; програма в цілому має *розглядатися як дискретно прогресивний емпіричний зсув*» [Лакатош, 2007: с. 12]. «Зсув проблем» вважається прогресивним за двох одночасних умов. Він має бути, по-перше, теоретично прогресивним, тобто пов'язаним із теоретичними передбаченнями якихось нових, досі невідомих фактів. По-друге, він повинен

бути також емпірично прогресивним, тобто ґрунтуватися на реальному емпіричному підтвердженні цих нових передбачень. За обсягом емпіричного змісту нове теоретизування в рамках прогресувальної дослідницької програми має перевершувати як її попереднє теоретизування, так і теоретизування в рамках інших дослідницьких програм-конкурентів. Програма прогресує й ретроспективно — за рахунок теоретичної реінтерпретації раніше зафіксованих, але науково не пояснених емпіричних аномалій та контрфактів.

Прихильники дослідницької програми керуються її «позитивною евристикою», абстрагуються від емпіричних аномалій, контрприкладів та спростувань і зосереджуються на конструюванні моделей досліджуваної реальності. Під «моделлю» тут розуміють «множину граничних умов (можливо, разом з деякими «споглядальними» теоріями), про які відомо, що вони повинні бути замінені в ході подальшого розвитку програми» [Лакатош, 2007: с. 13]. Щойно сформована дослідницька програма може починати із конструювання моделей «ідеальних», неіснуючих об'єктів. На місце старих моделей приходять нові, більш релевантні досліджуваній емпіричній реальності. Моделі допомагають генерувати нові осягнення (insights) досліджуваних феноменів та вможливають тестування цих розумінь. Так триває доти, доки позитивна евристика не вичерпує свої ресурси й дослідницька програма загалом не переходить в регресивну фазу. Таким чином, в долі наукової дослідницької програми визначальною є її позитивна евристика: від неї здебільшого залежить те, які проблеми підлягають раціональному вибору науковців, котрі працюють в рамках певної дослідницької програми. З цього погляду, сила дослідницьких програм визначається тим, скільки відомих наукових фактів вони теоретично інтерпретують та реінтерпретують і скільки нових фактів вони вводять в науковий обіг через теоретичну (ре)інтерпретацію їх. Відтак загалом методологія наукових дослідницьких програм увиразнює, наголошує і пояснює *«відносну автономію теоретичної науки»*.

Водночас головним стимулом розвитку наукової дослідницької програми Лакатос вважає «психологічно неприємні, але технічно неминучі аномалії», що суперечать їй. В доланні таких суперечностей між науковими дослідницькими програмами та аномаліями він вбачає сенс науки як шляху пошуку істини: *«... суперечливість — у точному значенні цього терміна¹ — повинна залиша-*

1 Лакатос пропонує власну інтерпретацію зазначеного терміна: «Два вислови утворюють суперечність, якщо їх кон'юнкція не має моделі, тобто не існує інтерпретації їх дескриптивних термінів, за якої ця кон'юнкція істинна. У звичних міркуваннях терміни використовуються значно ширше, ніж у формальному дискурсі; окремі дескриптивні терміни одержують фіксовану інтерпретацію. У цьому неформальному значенні два вислови можуть бути (слабо) суперечливими при стандартній інтерпретації деяких смислутворювальних термінів, хоча формально, при нефіксованій інтерпретації, вони можуть бути сумісними. ... Не варто поспішати із стандартними інтерпретаціями термінів, тому що вихолощення значень може привести до безплідності позитивної евристики програми (проте іноді саме стандартизація значень може виявитися прогресивною)» [Лакатош, 2007: с. 26]. Тобто проводиться демаркація між розширюваними і нерозширюваними (дескриптивними і логічними) термінами в неформальному міркуванні. Водночас різна міра суперечності між висловами пов'язується із (не)формальністю їх дискурсу та (не)стандартністю інтерпретації термінів, вжитих у них.

тися найважливішим регулятивним принципом (що перебуває зовні і вище за вимогу прогресивного зсуву проблем); виявлення суперечностей повинно розглядатися як проблема. Причина проста. Якщо мета науки — істина, то наука покликана домагатися несуперечливості; відмовляючись від несуперечливості, наука відмовилася б і від істини» [Лакатош, 2007: с. 17]. Продуктивність дослідницької програми залежить від ставлення її прихильників до аномалій або суперечностей. Нехтування такими суперечностями або примирення з ними є неприйнятними в науці, а безоглядні спроби їх усунення за умов дефіциту евристичних підстав — непродуктивними. Продуктивним, натомість, є суто виважений раціональний підхід дослідників до аномалій: «...як тільки суперечність — або аномалію знайдено, ... розумний вихід...: влаштувати для даної суперечності тимчасовий карантин за допомогою гіпотез *ad hoc* і довіритися позитивній евристиці програми» [Лакатош, 2007: с. 17]. Тобто свідомо визнаються і тимчасово допускаються певні прогалини в теоретичному знанні, поки планомірно створюються концептуальні передумови подальшого їх якісного заповнення теоретизуванням. Але допоміжні пропозиції у формі *ad hoc* (спеціальних) гіпотез не дають жодних нових фактів та нового емпіричного змісту і трактуються як «суто лінгвістичні вправи». Такі спеціальні пояснення можуть лише приховувати фактичне звуження емпіричного змісту дослідницької програми, а не запобігати йому. Якщо кількість гіпотез *ad hoc* зростатиме і вони не будуть замінюватися концептуальними поясненнями, що примножують теоретичний та емпіричний зміст дослідницької програми, вона зрештою має перейти у регресивну фазу, вичерпавши свою евристичну потугу. Коли програма перебуває у регресивній фазі, то головні стимули її змін надходять від позитивної евристики, а не від аномалій, здебільшого ігнорованих прихильниками програми.

У цьому контексті Лакатос розглядає так звану тезу Дюгема–Квайна. Згідно з нею, за достатньої уяви теоретика будь-яка теорія, ґрунтована на окремому твердженні або на кон'юнкції багатьох тверджень, завжди може бути «врятована» від спростування. «Порятунок» теорії уможливлюється через оперування пов'язаним із нею підставовим (background) знанням. А контрфакти можуть бути нейтралізовані за допомоги адекватної реінтерпретації її понять. Зокрема, В. Квайн пояснював цю можливість таким чином: «...будь-яка пропозиція може зберегти свою істинність, якщо піти на рішучу переробку тієї системи, у якій ця пропозиція фігурує. І навпаки, з тієї ж причини жодна пропозиція не наділена імунітетом від її можливої переоцінки» (цит. за: [Лакатош, 2013: с. 10–11]). Себто за необхідності дослідник може замінити будь-які із засновків або тверджень у своєму «дедуктивному механізмі», внести зміни у різні частини знання і в такий спосіб відновити його несуперечливість із доконаними фактами. З Лакатосового погляду, така заміна будь-якої частини наукового знання матиме сенс тільки за умови прогресивного «зсуву проблем», в результаті якого можуть бути передбачені нові факти. Лишень доти, доки позитивна евристика генерує нові факти, прихильники дослідницької програми продовжуватимуть реалізовувати її. Участь науковців у конкуруювальних дослідницьких програмах, їх вибір та підтримка залежать від довгострокової продуктивності цих програм

у нетривіальному розв'язанні наукових проблем, спроможності ініціювати пошуки у нових предметних ареалах.

До ознак регресу наукової дослідницької програми належать: «нерозсудлива сміливість» її прихильників у висуненні безплідних гіпотез на кшталт «диких і неприборканих фантазій»; запізнення з відкриттям фактів; брак виваженості у сприйнятті аномалій, що виявляється здебільшого як в ігноруванні їх, так і в підвищеній чутливості до них; реагування на аномалії не планомірною перебудовою «позитивної евристики», а здебільшого несистематичними, спорадичними «спробами та помилками»; заповнення предметного поля досліджень «неприборканими аномаліями»; накопичення «безплідних суперечностей» та примноження кількості гіпотез *ad hoc*; вияви втрати програмою «свого емпіричного характеру» [Лакатош, 2007: сс. 15–16, 28]. Йдеться також про інші ознаки безплідності й занепаду дослідницької програми: 1) введення її прихильниками нових понять або інших переформулювань у спробах пояснити суперечливі факти (*discrepant evidences*); 2) ці переформулювання ніколи не вказують на якісь нові несподівані факти, тобто не стверджують нічого про світ, крім того, що було виявлено і стверджувалося на підставі неузгоджуваних фактів; 3) жодне з нових теоретичних тверджень не проходить успішних тестувань або взагалі відсутні нові твердження, крім пропонованих для пояснення суперечливих фактів; 4) змінюється не те, що є знанням про світ, а мітки на позначення змісту (*semantic labels*) для опису суперечливих фактів, яких вихідна теорія не передбачала [Vasquez, 1997: p. 901]. Якщо дослідницька програма зрештою вичерпує свій евристичний потенціал і перестає бути здатною передбачати раніше невідомі факти, її прихильники можуть відмовитися від «твердого ядра» незмінюваних фундаментальних засад. Ідеться про руйнування цього «ядра», що означає елімінацію або припинення існування і програми загалом, тоді як її прихильники після відмови від досліджень у її межах пристають до інших програм.

Утім, дослідницька програма не скасовується суто негативною і руйнівною критикою з боку суперників. Прихильники дослідницької програми зазвичай виявляють неабияку впертість та завзятість у боротьбі за її виживання. Тому самі по собі емпіричні аномалії, свідчення суперечності між доконаними фактами та дослідницькою програмою не спростовують її. Вирішальних емпіричних аргументів — підтверджених контрфактів щодо дослідницької програми, які можуть ураз заперечити її, не існує. Діалектика розвитку дослідницьких програм, як зазначає Лакатос, зовсім не зводиться до чергування умоглядних програмних теоретичних припущень та емпіричних спростувань їх. Лише конструктивна критика дослідницької програми та пропонування продуктивної альтернативи їй від прихильників конкуруювальних дослідницьких програм можуть мати реальний успіх.

Лакатос вважає відмову науковців від дослідницької програми можливою лише за низки одночасних умов. По-перше, коли ця дослідницька програма вже не є прогресивною і її позитивна евристика втрачає здатність генерувати нове теоретичне знання. По-друге, коли всі емпіричні факти цієї дослідницької програми враховує водночас наявна інша достатньо потужна й така, що конкурує

з нею, дослідницька програма. По-третє, коли ця друга альтернативна дослідницька програма пропонує також новий емпіричний зміст і за цією характеристикою перевершує першу програму. Зазначені три умови сукупно конституюють Лакатосову поглиблену (sophisticated) версію фальсифікації. «Суворою емпіричною вимогою» поглибленого фальсифікаціонізму вважається «вимога Лейбніца–Вевела–Поппера, згідно з якою добре продумане створення матриць має відбуватися набагато швидше, ніж реєстрація фактів, що повинні бути поміщені в ці матриці» [Лакатош, 2013: с. 13]. Попри емпіричні аномалії, що суперечать теорії, вона не вважається фальсифікованою і скасованою існуванням їх, поки науковці не запропонують іншу, кращу за неї, теорію. Іншими словами, фальсифікація певної теорії реалізується лише тоді, коли її витісняє краща теорія із значно більшим емпіричним змістом. Себто поглиблена фальсифікація не обмежується взаємозв'язком теорії та емпіричної бази, бо ґрунтується на мережі взаємозв'язків між конкурувальними теоріями та емпіричною базою їх у перебігу конкуренції.

У межах Лакатосової методології запропоновано, за його словами, новий критерій демаркації між: 1) «зрілою наукою» на базі конкурувальних дослідницьких програм, яка володіє евристичною потугою, що зумовлює автономію наукового теоретизування; і 2) «незрілою наукою», що утворюється з «тривіальної послідовності» або «патерну затяжних спроб і помилок». Таким чином, повноцінна наука розуміється як царина конкуренції не окремих теорій, а дослідницьких програм — серій різною мірою концептуально та предметно споріднених теорій, що й уможлиблює безперервне зростання наукового знання. Шлях цього зростання бачиться таким, що визначається передусім творчою уявою теоретиків, які за достатньої ретельності пошуків здатні знайти нові емпіричні дані для підтвердження своїх теоретичних ідей. Не лише теоретичний, а й емпіричний поступ науки забезпечується креативністю теоретизування.

Лакатос переконаний, що наукові теорії можуть, врешті-решт, приводити до збільшення істинних і зменшення помилкових вислідів і, вочевидь, у цьому суто спеціальному значенні, збільшуватимуть свою «правдоподібність» [Лакатош, 2013: с. 13]. Зазначену «правдоподібність» («verisimilitude») він розуміє як з'ясовану відмінність між істинним та помилковим змістом якої-небудь із низки наявних теоретичних версій. Тобто тут не йдеться про інтуїтивно явну «подібність до істини» (truthlikeness): всі наукові теорії, коли-небудь створені людським розумом, він вважає рівною мірою «неправдоподібними» (unverissimilar). Натомість термін «правдоподібність» в цьому разі означає квазітеоретичну відмінність між кількістю істинних і помилкових вислідів з теорії, себто відмінність, яку ми ніколи не зможемо точно визначити, але про яку здатні робити припущення [Лакатош, 2013: с. 15]. Передбачуване зростання такої «емпіричної правдоподібності» теорій саме в цьому значенні і вважається метою науки. Для дослідження зазначеного наукового зростання Лакатос власне й запропонував свою методологію аналізу наукових дослідницьких програм.

Методологія аналізу дослідницьких програм

При застосуванні методології аналізу наукових дослідницьких програм розвиток певної науки розглядається як перманентне примноження таких програм у перебігу суперництва їх, що призводить до прогресивних та регресивних «зсувів проблем». Ці наукові події не лише об'єктивно фіксують та описують, а й раціонально реконструюють історія та філософія науки:

«Приступаючи до написання історичного нарису, треба, вважаю, дотримуватися такої процедури: 1) провести раціональну реконструкцію даної події; 2) спробувати зіставити цю раціональну реконструкцію з дійсною історією, щоб піддати критиці як раціональну реконструкцію — за брак історичності, — так і дійсну історію — за брак раціональності. Тому всякому історичному дослідженню повинно передувати евристичне опрацювання: історія науки без філософії науки сліпа» [Лакатош, 2007: с. 14].

Для оцінювання та порівняння мір прогресивності дослідницьких програм дослідники використовують такі обґрунтовані критерії, як, наприклад, їхня внутрішня консистентність, оригінальність, єднальний (unifying) потенціал та евристична потуга. Своєрідними «мірилами» прогресивності певних дослідницьких програм також вважаються кількість та якість продуктованих у їхніх рамках теорій, обсяги дослідницької діяльності їхніх прихильників на рівні висунутих робочих гіпотез. Здійснюються імпровізовані «обчислення» витрат та вигод від функціонування певних дослідницьких програм для наукової дисципліни загалом. Оцінюється і здатність дослідницької програми залучати та утримувати провідних та найкреативніших дослідників у дисципліні, спроможних розширювати позитивну програмну евристику та забезпечити її тяглість.

У перебігу аналізу розвитку ранньої квантової фізики Н. Бора Лакатос окреслює композицію (модель) «короткого нарису дослідницької програми»: «Оповідання про дослідницьку програму... повинно охоплювати: 1) виклад вихідної проблеми; 2) вказівку на негативну і позитивну евристику; 3) проблеми, які передбачалося розв'язати у процесі її розвитку; 4) опис моменту, з якого почалася її регресія (своєрідної «точки насичення»); 5) програму, котра прийшла їй на зміну» [Лакатош, 2007: сс. 15–16]. Ця композиція відбиває головні аспекти структури та динаміки дослідницької програми (рис. 2). Разом із тим, неабияка увага у нарисі має бути приділена аспектам наукової проблематики, з приводу яких постає та розвивається дослідницька програма. Йдеться про опис наукових проблем як суперечностей у межах наукового знання — між знаним і незнаним, яке може стати і стає теж знаним завдяки дослідницьким пошукам.

Осердям історичного нарису наукової дослідницької програми варто вважати увиразнення її евристики — негативної та позитивної, зокрема останньої — у її динаміці. Структурування евристики дослідницької програми має наслідком формулювання методологічних засад аналізу історії науки: «...позитивна і негативна евристика дають разом зразкове (неявне) визначення «концептуального каркаса» (а відтак і мови). Тому, якщо історія науки розуміється як історія дослідницьких програм, а не теорій, то у цьому набуває певного смислу

твердження про те, що історія науки — це історія концептуальних каркасів або мов науки» [Лакатос, 2007: с. 24]. Власне концептуальний каркас науки утворюють її стрижневі поняття, довкола яких розбудовуються плідні дослідницькі програми. Ці поняття забезпечують єдиний концептуальний контекст для різних теоретизувань у межах кожної дослідницької програми, а також між конкуруючими дослідницькими програмами в науці. Тому раціональна історична реконструкція поступу науки передбачає аналіз трендів мінливості поняттєвого складу її загалом та чільних її дослідницьких програм зокрема. І йдеться не лише про природничі та технічні науки, а й про поведінкові, соціальні та гуманітарні науки.

В історичному аналізі дослідницьких програм необхідно враховувати й соціальну та соціально-психологічну природу процесу продукування наукового знання. Науковці зазвичай є членами своїх фахових груп, товариств та організацій із певними колективними професійними стандартами, кодексами та етикою. Науки, своєю чергою, розвиваються у певному соціальному контексті й зазнають його впливу. Наукові пошуки і здобутки кожного науковця (не) набувають значущості у дисциплінарному контексті, що його спільно створює фахова спільнота відповідної галузі науки. Кожен науковець шукає розв'язання наукових проблем, які постають перед галуззю його науки, його фаховою спільнотою, установою, дослідницьким осередком. Він неминуче вимушений співпрацювати із своїм фаховим оточенням, враховувати у своїй науковій діяльності його панівні та усталені метатеоретичні, теоретичні, методологічні, методичні, ідеологічні та етичні орієнтири. Відтак в історичному аналізі досліджуваній доробок певного науковця необхідно контекстуалізувати з огляду на соціальний час та довкілля його появи.

На підґрунті власної методології аналізу дослідницьких програм Лакатос вкрай критично оцінював сучасний йому розвиток соціальних та поведінкових наук. Зокрема, він закидав марксистам та фрейдистам наукову несумлінність, що виявлялася, на його погляд, у відмові їх піддати фальсифікації власні теоретичні позиції. Загалом Лакатос констатував «...слабкість програм, які, подібно до марксизму чи фрейдизму, звичайно є «єдиними», пропонують грандіозний план, за яким певного типу допоміжні теорії створюються для того, щоб поглинати аномалії, але ... насправді завжди винаходять свої допоміжні теорії услід одним фактам, не передбачаючи в той же час інших. (Які нові факти передбачив марксизм, скажімо, починаючи з 1917 року?)» [Лакатос, 2013: с. 23]. Відставання марксизму та фрейдизму у теоретичному осмисленні нових докочаних фактів емпіричної соціальної реальності, їх цілковита прогностична неспроможність в другій половині ХХ століття були, як вважав Лакатос, виявом регресивності цих наукових дослідницьких програм.

Критики зазнає й інший вияв теоретичної слабкості дослідницьких програм у соціальних та поведінкових науках. Ідеться, зокрема, про «приглажені, не потребуючі уяви скучні серії «емпіричних» підтасовок», які, за Лакатосовими спостереженнями, часто зустрічалися в сучасній йому соціальній психології: «Такого роду підтасовки здатні за допомогою так званої «статистичної техніки» зробити можливими деякі «нові» прогнози і навіть наволхувати кілька неочі-

куваних крупин істини. Але в такому теоретизуванні немає ніякої об'єднувальної ідеї, ніякої евристичної сили, ніякої безперервності. З них не можна створити дослідницьку програму, і в цілому вони даремні» [Лакатош, 2007: сс. 23–24]. Понад те, категоричністю, безапеляційністю та нищівним запалом відзначені й Лакатосові твердження про статистичний аналіз емпіричних даних у соціальних науках загалом: «...роль статистичної техніки у соціальних науках головним чином визначається тим, що вона дає апарат для фальшивих підкріплень і тим самим видимість «наукового прогресу», тоді як насправді за цим не стоїть нічого, окрім псевдоінтелектуального сміття» [Лакатош, 2007: с. 29]. Таким чином, порівняно із природничими науками, соціальні та поведінкові науки він вважав менш розвинутими у теоретичному та емпіричному аспектах, а перспективи їх прогресивного розвитку — вельми неоднозначними¹.

Утім, попри безпрецедентні суворість та сарказм Лакатосових оцінок соціальних та поведінкових наук, і в цих науках докладалися неабиякі зусилля для рецепції поглибленого фальсифікаціонізму та методології аналізу наукових дослідницьких програм. Ці зусилля мали певні успіхи. Методологічний спадок Лакатоса був інкорпорований до зазначених наук. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка вважають стрижневими принципами постпозитивістської перспективи у соціології три із чотирьох принципів висновування (*corollary principles*), що їх артикулював Дж. Александер на підставі рецепції Лакатосової методології. Згідно з першим принципом, не існує поняття «теоретично нейтрального (*theory-neutral*) спостереження»: «Усі наукові дані є теоретично навантаженими (*theory-informed*)» [Alexander, 1982: p. 30]. Пояснення цього принципу польські соціологи ґрунтують на думці К. Диксона, який стверджував, що всі емпіричні дані у природничих та соціальних науках не є нейтральними, бо завжди розглядаються на підставі та в термінах певної теорії або накопичуються з огляду на засадові (*background*) припущення. І можливість розглядати емпіричні дані як сильні (*hard*) майже завжди залежить від уже наявного добре обґрунтованого та усталеного теоретичного каркасу. Отже, немає жодного «спостереження», яке передувало б «теорії» у формі «протокольних тверджень». Усі спостереження вважаються «заплідненими теорією» («*theoryimpregnated*») та інтерпретаціями фактів. Наукове знання не є результатом суто емпіричних даних, бо воно не є похідним безпосередньо із сенсорних відчуттів науковців, що виникають при взаємодії із досліджуваною реальністю. Науковці сприймають (або спостерігають) з усього сенсорно відчутого ними при взаємодії із досліджуваною реальністю насамперед те, що можуть розуміти (або інтерпретувати). Кожне наукове спостереження або експеримент передбачає певні апіорні теоретичні уявлення науковців для його інтерпретації, і ці теоретичні уявлення визначають те, що спостерігається. Зрештою, наукове знання постає внаслідок

1 Цьому сприяє також більше, ніж у природничих науках, переважання соціальних та соціально-психологічних чинників над раціонально-логічними чинниками мотивації теоретичних уподобань прихильників дослідницьких програм: «...якщо навіть у природознавстві визнання теорії залежить від кількісної переваги її прихильників, сили їх віри і голосових зв'язок, тоді що ж залишається соціальним наукам; отже, істина базується на силі» [Лакатош, 2013: с. 7].

поєднання і складної взаємодії сенсорних відчуттів досліджуваної реальності, апіорних уявлень про неї, а також розумових здатностей, емоцій та почуттів науковців, їхніх цінностей та етики.

Другий принцип постпозитивізму передбачає, що наукові теорії не розбудовуються і не тестуються індуктивно: *«Емпіричні уявлення (commitments) не є базованими суто на експериментальних даних»* [Alexander, 1982: p. 30]. Пояснення цього принципу ґрунтується на думці К. Попера про те, що наука загалом не продукується через індукцію, та на думці Т. Куна про те, що теорії загалом навряд чи індукуються — себто виводяться з емпіричних фактів. Дж. Гайдтман, К. Вісенська та Я. Шматка стверджують, що експериментальні чи емпіричні докази не є значущими в генезі теорії. Якщо подібні факти суперечать теорії, це не призводить безпосередньо до відхилення її. Як наслідок, жодне абстрактне твердження в науці не може бути остаточно верифікованим. Для підтвердження теоретичного твердження можна зробити багато тестів, і завжди є ймовірність, що наступний тест не підтвердить її. Тому валідність наукових законів ніколи не може бути остаточно верифікованою. З постпозитивістського погляду, жоден емпіричний тест теорії не має вирішальних наслідків для неї. Всі теорії вважаються не тільки однаковою мірою недоказовими та неймовірними, але й водночас однаковою мірою неспростовними. Йдеться про гіпотетичну природу наукової діяльності, що передбачає неминучу теоретичну контекстуалізацію спостереження, експерименту та інших методів отримання емпіричних даних. Всі ці методи набування емпіричних даних відіграють неабияку роль у наукових дослідженнях, позаяк вони є способом взаємодії із досліджуваною реальністю. Але сенсу усім спостереженням, експериментам, опитуванням та іншим методам збирання даних надають апіорні гіпотези. Тож наукові знання вважаються більшою мірою пов'язаними зі спробами теоретичних пояснень та складними способами їх перевірки, ніж із суто емпіричними даними.

Згідно із третім принципом постпозитивізму, теорії в науці не тестуються відособлено, поодиночі. Внаслідок цього, *«фундаментальне зрушення (shifts) в наукових переконаннях відбувається лише тоді, коли емпіричні зміни відповідають наявним альтернативним теоретичним уявленням (commitments)»* [Alexander, 1982: p. 32]. Пояснення цього принципу ґрунтується власне на засадах Лакатосового поглибленого фальсифікаціонізму. В методологічних рамках останнього підтверджені емпіричні контрфакти самі по собі не є достатньою умовою для відхилення (фальсифікації) певної теорії, бо вона витісняється лише іншою, більш релевантною теорією. Зміни виключно в емпіричному фактажі наукової дисципліни зазвичай ігноруються або розцінюються як непояснені аномалії. Відтак наука бачиться колективною справою фахової спільноти та дослідницьких осередків науковців, які постійно продукують конкурувальні версії теоретичного та емпіричного знання. Весь поступ науки уявляється дворівневим процесом, руханням як теоретичним, так і емпіричним аргументом. Механізм наукового поступу полягає в тому, що прогресує наука загалом, а не окремішні її складники — теорії, експерименти чи спостереження. Через досягання певної узгодженості отриманих результатів теоретизувань та спо-

стережень за досліджуваною реальністю і конститується науковий прогрес. Ці результати контекстуалізуються, себто стають значущими, конкурують із своїми альтернативами та постійно переглядаються в межах наукової дослідницької програми.

Спроби рецепції Лакатосової методології аналізу наукових дослідницьких програм у соціології можна пояснювати гаданою релевантністю аналітичної моделі структури та динаміки дослідницької програми (рис. 2) в аналізі соціологічного знання. В межах останнього аналітично виокремлюються метатеоретичний, теоретичний та емпіричний структурні рівні [Резнік, 2019]. На позір спостерігаються певні умовні структурні аналогії: між «твердим ядром» та «негативною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та метатеорією — з іншого; між «захисним поясом» та «позитивною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та теорією — з іншого; між емпіричним змістом дослідницької програми, з одного боку, та емпірикою соціології — з іншого. Можна зауважити й низку аналогій динаміки функційних зв'язків між зазначеними структурними складниками дослідницької програми, з одного боку, та динаміки функційних зв'язків між метатеоретизуванням, теоретизуванням та емпіричним аналізом у соціології — з іншого. Усі ці аналогії концептуально увиразнилися в перебігу модифікування та локалізації Лакатосової методології дослідницьких програм у соціології силами дослідників Стенфордського університету М. Зелдича, Дж. Бергера та Д. Вагнера. Їхня апробована соціологічна версія цієї методології, відома як методологія аналізу теоретичних дослідницьких програм, варта окремого розгляду.

Висновки

Попри наголос на апіорній теоретичній узадаченості емпіричного соціологічного аналізу ще у доробку фундатора соціології О. Конта, ця ідея тривалий час перебувала на периферії у рамках започаткованої ним позитивістської методології. Соціологи почали рефлексовано реалізовувати її завдяки рецепції у соціології постпозитивістських моделей наукового поступу К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоса та ін. У постановці та розв'язанні методологічних проблем історії науки (включно із соціологією) постпозитивісти виходили за межі та відштовхувалися від засад суто позитивістської методології. Зокрема, Лакатосова постпозитивістська методологія аналізу наукових дослідницьких програм вирізняється на тлі тих версій позитивізму, що передували їй, низкою особливостей. На відміну від раннього, логічного та інструментального позитивізму, у рамках постпозитивізму не культивується жорстке протиставлення емпіричних фактів і теоретизування, а також суттєво пом'якшено дихотомію «емпіричне vs теоретичне». Всупереч переконанням ранніх позитивістів, постпозитивісти визнають неусувність із наукового знання філософських (метафізичних) засад — у формі негативної евристики дослідницької програми. На тлі віри у безперечний прогрес науки (зокрема — соціології), притаманної представникам різних версій позитивізму, науковці-постпозитивісти піддають сумніву безперечність прогресивного розвитку наукового (соціологічного) знання та шукають його доказів. Логічно-позитивістський аналіз структури

та символної логіки наукового знання поступається місцем постпозитивістському зосередженню на спробах зрозуміти його динаміку та розвиток. Увага дослідників-постпозитивістів здебільшого спрямовується на історію генези та мінливості наукових ідей і тенденцій теоретизування, вивчення відповідності ідеальних моделей наукового знання реальним прототипам його. І в цьому плані вартим подальших розвідок є з'ясування того, як Лакатосів поглиблений методологічний фальсифікаціонізм та ідеї інших постпозитивістів концептуально локалізують у різних вимірах соціальних та поведінкових наук самі представники цих наук.

Джерела

- Асп, Э. К. (2000). *Введение в социологию*. Санкт-Петербург: Алетейя.
- Кун, Т. (2001). *Структура научных революций*. Київ: Port-Royal.
- Кутуєв, П.В. (2005). Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. Київ: Сталь.
- Кутуєв, П. (2017). *Модерн(и): історії, теорії та практики*. Соціологічна інтерпретація: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».
- Лакатош, І. (2007). Методологія наукових дослідницьких програм. *Психологія і суспільство*, 4, 11–29. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/315/315>
- Лакатош, І. (2013). Дослідницькі програми Поппера і Куна у фокусі фальсифікаціонізму. *Психологія і суспільство*, 4, 6–17. Отримано з: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/679>
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології: монографія*. Київ: НаУКМА.
- Мельников, А.С. (2018). *Экзистенциальная социология: проблема идентификации парадигмальной специфики: монография*. Киев: Миллениум.
- Мельніков, А. (2019). Метaparадигмальна структура сучасного соціологічного знання. В: В. Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність* (сс. 226–248). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Поппер, К. (1994). *Злиденність історизму*. Київ: Абрис.
- Резнік, В. (ред.). (2019). *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. Санкт-Петербург: Питер.
- Alexander, J. C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Arthury, L.H.M., Terrazzan, E.A. (2018). A Natureza da Ciência na escola por meio de um material didático sobre a Gravitação. *Revista Brasileira de Ensino Física*, 40 (3). Retrieved from: https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1806-11172018000300503; <https://doi.org/10.1590/1806-9126-rbef-2017-0233>
- Heidtmann, J., Wysienska, K., Szmata, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33 (1), 1–26. DOI: 10.1080/00380237.2000.10571154.
- Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49 (4), 23–40.
- Popper, K.R. (2017). Die Logik der Sozialwissenschaften. Referat. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (Suppl 1)*, 69, 215–228. Retrieved from: https://kzfss.uni-koeln.de/sites/kzfss/pdf/SH_56-2017.pdf
- Turner, J.H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Vasquez, J.A. (1997). The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*, 91 (4), 899–912. DOI: 10.1007/s11577-017-0425-6.

Отримано 27.08.2021

References

Alexander, J.C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology, Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.

Arthur, L.H.M., Terrazan, E.A. (2018). The Nature of Science in school by means of a educative material on Gravitation. [In Portuguese]. *Brazilian Journal of Physics Education*. 40 (3). Retrieved from: https://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1806-11172018000300503; <https://doi.org/10.1590/1806-9126-rbef-2017-0233>

Asp, E. (2000). *Introduction to Sociology*. [In Russian]. St. Petersburg: Aletea. [= Асп 2000]

Heidman, J., Wysienka, K., Szmatka, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33(1), 1–26. DOI: 10.1080/00380237.2000.10571154.

Kuhn, T. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. [In Ukrainian]. Kyiv: Port-Royal. [= Кун 2001]

Kutuev, P. (2005). *Conceptions of development and modernization: the evolution of research programs of sociological discourses*. [In Ukrainian]. Kyiv: Steel. [= Кутєв 2005]

Kutuev, P. (2017). *Modern(s): history, theories and practices. Sociological interpretation: monograph*. [In Ukrainian]. Kherson: Helvetica Publishing House. [= Кутєв 2017]

Lakatos, I. (2007). Methodology of scientific research programs. [In Ukrainian]. *Psychology and Society*, 4, 11–29. Retrieved from: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/315/315>. [= Лакатош 2007]

Lakatos, I. (2013). Popper and Kuhn's research programs in the focus of falsificationism. [In Ukrainian]. *Psychology and Society*, 4, 6–17. Retrieved from: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/679>. [= Лакатош 2013]

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*. 49 (4), 23–40.

Malysh, L.O. (2019). *Principles and rules of measurement of structural inequalities in sociology: monograph*. [In Ukrainian]. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy. [= Малиш 2019]

Melnikov, A.S. (2018). *Existential Sociology: The Problem of Identifying Paradigmatic Specificity: Monograph*. [In Russian]. Kyiv: Millennium. [= Мельников 2018]

Melnikov, A. (2019). Metaparadigmatic structure of modern sociological knowledge. [In Ukrainian]. In: Reznik, V. (Ed.), *Sociological Metatheorizing: History and Present Day* (pp. 226–248). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Мельніков 2019]

Popper, K. (1994). *The Poverty of Historicism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Abris. [= Поппер 1994]

Popper, K.R. (2017). The logic of the social sciences. Presentation. [In German]. *Cologne Journal for Sociology and Social Psychology* (Suppl 1), 69, 215–228. Retrieved from: https://kzfss.uni-koeln.de/sites/kzfss/pdf/SH_56-2017.pdf

Reznik, V. (Ed.). (2019). *Sociological Metatheorizing: History and Present Day*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Резнік 2019]

Ritzer, G. (2002). *Modern Sociological Theory*. [In Russian]. St. Petersburg: Piter. [= Ритцер 2002]

Turner, J.H. (1979). Sociology as a Theory Building Enterprise: Detours from the Early Masters. *The Pacific Sociological Review*, 22 (4), 427–456.

Vasquez, J.A. (1997). The Realist Paradigm and Degenerative versus Progressive Research Programs: An Appraisal of Neotraditional Research on Waltz's Balancing Proposition. *The American Political Science Review*, 91 (4), 899–912. DOI: 10.1007/s11577-017-0425-6.

Received 27.08.2021

ВОЛОДИМИР РЕЗНИК

Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс

Витоки та зміст методології наукових дослідницьких програм І. Лакатоса розглядаються з урахуванням проблематики та завдань історії соціології. Рецепцію методології дослідницьких програм у соціології можна пояснити релевантністю аналітичної моделі структури та динаміки дослідницької програми в аналізі соціологічного знання. В межах соціологічного знання аналітично розрізняють метатеоретичний, теоретичний та емпіричний структурні рівні. Спостерігаються певні структурні аналогії: між «твердим ядром» та «негативною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та метатеорією — з іншого; між «захисним поясом» та «позитивною евристикою» дослідницької програми, з одного боку, та теорією — з іншого; між емпіричним змістом дослідницької програми, з одного боку, та емпірикою соціології — з іншого. Можна спостерігати певні аналогії динаміки функційних зв'язків між структурними компонентами дослідницької програми, з одного боку, та динаміки функційних зв'язків між метатеоретизуванням, теоретизуванням та емпіричним аналізом у соціології — з іншого.

Ключові слова: позитивізм, постпозитивізм, фальсифікація, дослідницька програма

ВЛАДИМИР РЕЗНИК

Анализ исследовательских программ: социологический ракурс

Истоки и содержание методологии научных исследовательских программ И. Лакатоса рассматриваются с учетом проблематики и задач истории социологии. Рецепцию методологии исследовательских программ в социологии можно объяснить релевантностью аналитической модели структуры и динамики исследовательской программы в анализе социологического знания. В рамках социологического знания аналитически различают метатеоретический, теоретический и эмпирический структурные уровни. Наблюдаются определенные структурные аналогии: между «твердым ядром» и «негативной эвристикой» исследовательской программы, с одной стороны, и метатеорией — с другой; между «защитным поясом» и «позитивной эвристикой» исследовательской программы, с одной стороны, и теории — с другой; между эмпирическим содержанием исследовательской программы, с одной стороны, и эмпирикой социологии — с другой. Можно наблюдать ряд аналогий динамики функциональных связей между структурными компонентами исследовательской программы, с одной стороны, и динамики функциональных связей между метатеоретизированием, теоретизированием и эмпирическим анализом в социологии — с другой.

Ключевые слова: позитивизм, постпозитивизм, фальсификация, исследовательская программа

VOLODYMYR REZNIK

Analysis of research programs: a sociological perspective

The origins and content of the methodology of scientific research programs of I. Lakatos are considered taking into account the problems and tasks of the history of sociology. The reception of the methodology

of research programs in sociology can be explained by the relevance of the analytical model of the structure and dynamics of the research program in the analysis of sociological knowledge. Within the framework of sociological knowledge, metatheoretical, theoretical and empirical structural levels are analytically distinguished. Certain structural analogies are observed: between the «hard core» and «negative heuristics» of the research program, on the one hand, and metatheory, on the other; between the «protective belt» and the «positive heuristic» of the research program, on the one hand, and theory, on the other; between the empirical content of the research program, on the one hand, and the empirical basis of sociology, on the other. One can observe a number of analogies in the dynamics of functional connections between the structural components of the research program, on the one hand, and the dynamics of functional connections between metatheorizing, theorizing, and empirical analysis in sociology, on the other.

Keywords: *positivism, post-positivism, falsification, research program*

ЄВГЕНІЯ МОРОЗ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03680, м. Київ, просп. академіка Глушкова, 4д)

YEVHENIIA MOROZ,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Theory and History of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, acad. Hlushkova avenue, Kyiv, 03680)

morozeo1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2618-3541>

МАРИНА СОБОЛЕВСЬКА,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03680, м. Київ, просп. академіка Глушкова, 4д)

MARYNA SOBOLEVSKA,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Theory and History of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, acad. Hlushkova avenue, Kyiv, 03680)

msobolevska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5544-3883>

ТЕТЯНА ЧЕРВІНСЬКА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (03680, м. Київ, просп. академіка Глушкова, 4д)

TETIANA CHERVINSKA,

Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Theory and History of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, acad. Hlushkova avenue, Kyiv, 03680)

chervinta@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5054-0206>

Цитування: Мороз, Є., Соболевська, М., Червінська, Т. (2021). Використання активних методів викладання соціологічних дисциплін в умовах дистанційного навчання. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 129–142, <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.129>.

Використання активних методів викладання соціологічних дисциплін за умов дистанційного навчання

Постановка проблеми. Реформування системи вищої освіти в Україні пов'язане як з її інтеграцією до європейського освітнього та дослідницького середовища, зміною публічного фінансування освіти та управління вищими навчальними закладами, так і з трансформацією самого змісту освітніх практик. Цей процес дослідники позначають по-різному: як перехід від предметно- до студентоцентрованого навчання [Смислові перспективи, 2015: с. 185] або від традиційної парадигми викладання до парадигми навчання [Barr, 1995] і т.ін. Студентоцентроване навчання передбачає значне розширення прав та можливостей студентства, воно спрямоване на формування практичних фахових навичок та компетентностей і реалізується, зокрема, через постійне вдосконалення відомих і пошук нових навчальних підходів, методик та технологій, спрямованих на підвищення ефективності освіти.

Виклики, які постали перед системою вищої освіти, у зв'язку з пандемією COVID-19 створюють додаткові напруження і ще більше актуалізують необхідність адаптації до нової реальності, стимулюючи трансформації освітніх практик. Вищі навчальні заклади в усьому світі вимушені переходити на дистанційне або змішане навчання, змінювати форми викладання, розширювати віртуальні формати комунікації та співпраці. Експерти констатують грандіозні зміни, зумовлені глобальною пандемією, та прогнозують домінування дистанційної й онлайнної форм навчання, що означає «радикальну зміну методик, дидактичних та психологічних моделей викладання та розвиток цифрової педагогіки» [Людина мережева, 2020].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми студентоцентрованої освіти та використання активних методів викладання та навчання дискутуються в численних зарубіжних [Майкова, 2009; Маликова, 2002; Сорокіна, 2005; Шаронова, 2003; Richard, 1988; Barr, 1995] та вітчизняних публікаціях [Нетрадиционные методы преподавания, 2001; Социология в аудитории, 2003; Социология в аудитории, 2004; Смислові перспективи, 2014; Сорока, 2014]. Зокрема Роберт Р. Бар та Джон Таг розглядають зміни, що відбуваються в системі вищої освіти, в категоріях переходу до парадигми навчання, яка за цілями, структурою, критеріями успішності та продуктивності істотно відрізняється від традиційної парадигми викладання [Barr, 1995]. У «парадигмі навчання», метою якої є набуття знань, вмінь та навичок, котрі допоможуть студентству ефективно реалізувати власні професійні та індивідуальні цілі, технології навчання постійно апробуються та вдосконалюються. Тут викладацтво та студентство поділяють відповідальність — вони разом визначають цілі та спільно працюють над успішною реалізацією їх. Якщо в навчальному закладі, який працює в координатах парадигми викладання, структури освітніх програм та дисциплін є незмінними, у парадигмі навчання вони стають предметом обговорень та дискусій, тут підтримуються будь-які дієві методи й постійно відбувається пошук та моніторинг засобів, які забезпечують більш успішне навчання. У парадигмі навчання підвищення продуктивності

освіти, покращення результатів навчання уможливорюються, зокрема, й завдяки використанню активних методів викладання та навчання.

Щодо проблем вищої освіти, зумовлених глобальними наслідками пандемії COVID-19, дослідження міжнародних освітніх інституцій засвідчують її істотний вплив на викладання та навчання майже в усіх вищих навчальних закладах світу [IAU Global Survey, 2020; Public Funding Observatory, 2020; Rumbley, 2020]. Окрім технічних труднощів, скорочення міжнародної академічної мобільності, обмежень щодо дистанційного навчання в певних галузях знання (медицина, ветеринарія, музика, дизайн тощо), представники закладів вищої освіти вказують на складності застосування наявних педагогічних методик в онлайн-викладанні [Rumbley, 2020].

Вітчизняні дослідження адаптації закладів вищої освіти України до дистанційного навчання за умов пандемії COVID-19 допомагають з'ясувати проблеми та труднощі, якими супроводжується цей вимушений перехід¹ [Червінська, 2020]. Зокрема, на проблеми, пов'язані з якістю навчання, спричинені переходом на дистанційне навчання, вказують близько третини опитаних викладачів та студентів (відповідно 33,8% та 35,7%). Серед головних проблем, які вплинули на якість навчання, викладацтво називає ускладнення комунікації зі студентством (42,8%), погіршення рівня засвоєння матеріалу (36,4%), складності оцінювання (34,6%), недостатню адаптованість навчальних методик (32%) та певних дисциплін (29%) до дистанційного навчання. Студентство також відзначає погіршення рівня засвоєння матеріалу (43%) та проблеми з адаптацією певних галузей знань до дистанційного навчання (43,5%) і скаржиться на брак спілкування та уваги викладачів до потреб студентів (33,9%) [Червінська, 2020: сс. 124–126].

Серед можливостей та переваг, які створює формат дистанційного навчання, викладацтво передусім вказує на його стимулювальну функцію — необхідність оволодіння новими інструментами та засобами, які надають платформи дистанційного навчання (70,6%), ширші можливості для використання візуалізацій, які сприяють кращому засвоєнню матеріалу (48,7%) та повторення лекційних матеріалів в аудіо- чи відеозапису (46,5%). До переваг дистанційного навчання студентство, як і викладацтво, відносить наявність можливості, в тому числі повторної, прослухати лекційні матеріали в будь-який зручний час (50,3%), хоча більш пріоритетними для студентів є економія часу та коштів (59%), а також можливість працювати у більш зручних умовах (57,9%) [Червінська, 2020: с. 128].

---

1 У статті подано результати онлайн-опитування, проведеного в межах проєкту № 2020.01/0256 Національного фонду досліджень України «Фінансова стабілізація класичних університетів в умовах прояву глобальних наслідків пандемії COVID-19» в листопаді–грудні 2020 року. Збирання інформації відбувалося на платформі Limesurvey в період з 06.11.2020 по 15.12.2020. Було отримано 269 завершених відповідей за цільовою групою викладачів та 1023 завершені відповіді за цільовою групою студентів ЗВО України. В опитуванні взяли участь викладачі та студенти ЗВО різних регіонів України (Києва, Харкова, Ужгорода, Одеси, Львова, Чернівців, Дніпра).

Як бачимо, головні суб'єкти освітнього процесу усвідомлюють як проблеми та труднощі, що супроводжують дистанційне навчання і потребують розв'язання, так і нові продуктивні можливості, серед яких опанування та випробування нових інструментів та засобів, що забезпечують навчальний процес, більша гнучкість навчання, зростання інновацій у педагогіці викладання та розширення можливостей викладання та навчання на відстані.

Отже, актуальною проблемою сучасної вищої освіти за умов пандемії COVID-19 стає розроблення та застосування ефективних у дистанційному навчанні методів, прийомів та технік. При цьому не менш важливим залишається дотримання принципів та методів активного навчання, які стимулюють пізнавальну діяльність студентів, збільшують результативність навчання, включеність та зацікавленість аудиторії, рівень засвоєння знань та навичок, а також їх використання на практиці. Опосередковування навчання різноманітними технічними засобами в дистанційних умовах, викликаних ситуацією введення карантинних заходів у зв'язку із пандемією COVID-19, привносить свою специфіку у використання активних методик.

Формат дистанційного навчання активно розвивався і до введення карантинних обмежень. Особливістю такого формату є акцент на збільшенні самостійної роботи студентства, формування вмінь та навичок самостійно здобувати необхідні знання і застосовувати їх у реалізації практичних завдань з використанням сучасних технологій. Іншою важливою характеристикою дистанційного навчання є його технологічне підґрунтя, що передбачає використання комп'ютерної техніки, відповідного програмного забезпечення, комп'ютерних телекомунікацій, новітніх інформаційних технологій і т.ін. Це формує запит на відповідні вміння та навички учасників освітнього процесу: інформаційну та цифрову грамотність, адаптивність, гнучкість, психологічну готовність до онлайн-комунікації та навчання, креативність, мотивування до самонавчання тощо. Отже, сам формат дистанційного навчання стимулює до перегляду традиційних методів та методик викладання, а також усвідомлення та включення змін щодо форми комунікації учасників освітнього процесу з урахуванням орієнтації на роль практичної складової у навчанні, зосередження уваги на розвитку комунікативних навичок, групової та командної взаємодії.

Введення карантинних заходів стало точкою неповернення, коли викладацька спільнота зрозуміла не лише необхідність, а й невідворотність переходу на навчання з використанням дистанційних технологій. Якщо раніше лише окремі викладачі у закладах вищої освіти України використовували у навчальному процесі мультимедійні пристрої, готували презентації, перекладали свої методичні розробки у цифровий формат, працювали з освітньою платформою «Moodle», активно залучаючи новітні технології дистанційного навчання в освітній процес, то в умовах карантину такий перехід став вимушеним та обов'язковим для всіх. І це продемонструвало неготовність освітньої спільноти до переходу навчання в іншу площину, вивело викладачів із зони відносного комфорту, викликало серйозні труднощі як в аспекті опанування нових інформаційних технологій, так і в сенсі перегляду традиційних форм аудиторної роботи зі студентством.

Разом із цими труднощами вимушеного переходу відбулася актуалізація проблеми формату дистанційного навчання. І це не тільки питання матеріально-технічного характеру, пов'язані з можливістю доступу до новітніх технологій учасників освітнього процесу, а й специфічні методичні питання, що передбачають переведення сформованих цілей навчання, у тому числі й активізації та мотивації студентської аудиторії до регулярної самостійної роботи, в онлайн-новий формат.

Відповідно, *метою* статті є обґрунтування специфіки використання активних методів викладання соціологічних дисциплін в умовах дистанційної та змішаної форм навчання.

Виклад основного матеріалу

Особливістю викладання соціологічних дисциплін теоретичного спрямування є їхній фундаментальний характер, що формує у студентства молодших курсів бакалаврату необхідний теоретико-пізнавальний та концептуальний базис для засвоєння у подальшому більш спеціалізованого та професійно-орієнтованого матеріалу. Окрім того, засвоєння поняттєво-категоріального апарату соціологічної теорії формує фахове професійне «мовлення», що є необхідною умовою формування соціологічного мислення та уяви майбутнього фахівця із соціології. Означене пояснює загальну складність теоретичних дисциплін, їх почасти абстрактний характер та насиченість раніше незнайомими термінами, як спеціалізованими, так і загальносупільствознавчими.

Складність сприйняття «на слух» абстрактних положень та умовиводів вимагає переосмислення традиційних методик подання матеріалу; одним зі стимулів до цього в ситуації проголошення карантинних заходів, викликаних пандемією COVID-19, є вимушений перехід викладання у вищій школі до засобів синхронної та асинхронної дистанційної комунікації (так, на факультеті соціології КНУ імені Тараса Шевченка такий перехід було здійснено на базі онлайн-платформ KNU Education Online, Google Meet, Google Classroom, Zoom, Skype та ін.). Водночас широкі можливості візуалізації та презентації матеріалів, а також паралельне залучення ігрових методик дають змогу частково подолати труднощі дистанційного викладання та спілкування зі студентством, що є об'єктивним наслідком унеможливлення ведення діалогу у звичному форматі віч-на-віч. Неконтрольований елемент анонімності, що виникає під час дистанційної комунікації, посилює відчуття деперсоніфікації та, як наслідок, послаблює соціальні зв'язки як у контактах «викладач/ка — студент/ка», так і в середовищі студентської аудиторії. Особливого впливу це набуває серед студентів 1 курсу бакалаврату, процес адаптації яких до умов навчання у вищій школі стає фактично позбавленим можливості формування інгрупових соціальних характеристик в межах студентської групи та загалом студентської ідентичності у традиційному розумінні. Відповідно й ефективність відтворення неформальних (прихованих) функцій навчання (формування дружніх зв'язків; навички співпраці в колективі, вміння домовлятися та узгоджувати власні потреби з агентами освітнього процесу, дозвілєвої активності тощо) в університеті значно знижується, що може впливати й на якість надання освітніх послуг загалом.

З огляду на означене, широке та різноманітне використання дієвих методів активного викладання за умов дистанційної комунікації стає необхідним елементом протидії соціальним наслідкам глобальної пандемії COVID-19.

Значної ефективності щодо засвоєння матеріалу як у площині активізації мислительної роботи, так і в сенсі формування зв'язків «студент/ка — викладач/ка», «студент/ка — інші студенти/ки» набувають *ігрові методики* [Шаронова, 2003]. Так, елементом перевірки рівня засвоєння опрацьованого при підготовці до семінару матеріалу можуть бути запропоновані студентам індивідуальні або ж колективні *ігри-змагання*, що зручно та ефективно проєктувати на базі таких платформ, як kahoot.it, triventy.com, quizizz.com, jeopardylabs.com та baamboozle.com. Зокрема, ресурсні можливості сайту kahoot.it¹ створюють умови для динамічного та стимулювального індивідуального змагання з урахуванням чинника розрахунку часу. Як приклад використання цієї платформи може слугувати розроблена онлайн-гра з дисципліни «Сучасні соціологічні теорії»², де учасникам після реєстрації в мережі пропонують оцінити перелік тверджень, які правильно чи хибно характеризують стан та тенденції розвитку соціології на сучасному етапі (наприклад, «мультипарадигмальність», «відмова від доробку класиків», «акцент на міждисциплінарних дослідженнях», «нове переосмислення еволюціонізму» та ін.). Щодо кожної з позицій поданих на екрані студентам в рамках обмеженого часу (15–20 секунд) необхідно оцінити, правдиве це твердження чи ні, натиснувши відповідну кнопку («true» або «false»). Функціонал програми дає змогу привернути увагу аудиторії візуальним та аудіо-супроводом, а також формує рейтинг результатів гравців з врахуванням не лише коректності, а й швидкості надання відповіді. Викладач, що керує перебігом онлайн-змагання, може за потреби призупиняти гру, коментуючи відповіді аудиторії та пояснюючи незрозумілі моменти. Специфікою використання такого ресурсу, щоправда, є необхідність використання студентством додаткового технічного девайса з підключенням до інтернету (наприклад, смартфона).

Ігрові платформи jeopardylabs.com³ та baamboozle.com⁴ позбавлені такої особливості, що подекуди може стати перешкодою для залучення студентської групи загалом. У випадку використання цих платформ викладач є єдиним технічним модератором, студенти можуть лише усно озвучувати власний вибір із запропонованих тематичних категорій питань чи завдань, згрупованих за певними критеріями (наприклад, рівень складності, змістове спрямування або ж випадковий вибір). Яскравий та кольоровий інтерфейс цих навчальних платформ, який викладачі можуть тематично наповнити ілюстраціями та, за потреби, й музичним оформленням, сприяє формуванню під час заняття неформальної атмосфери дружнього спілкування, яким, вважаємо, цілком доречно час від часу урізноманітнювати традиційний формат академічної співпраці.

---

1 <https://kahoot.it/>

2 <https://create.kahoot.it/details/41409b20-a553-4a5c-98a0-3d9f7db88cd7>

3 <https://jeopardylabs.com/>

4 <https://www.baamboozle.com/>

Іншим ефективним різновидом проведення семінарського чи практичного заняття може бути така ігрова методика, як *рольова дискусія* (знайома студентам зі шкільних років, оскільки має деякі споріднені характеристики з методикою *дебатів*), що спонукає присутніх студентів на підставі попередньо опрацьованого матеріалу висловити власну думку з певної позиції. Так, значну ефективність продемонструвало проведення в межах дисципліни «Історія соціології» у формі рольової дискусії за темою «Концепції ідеальних форм суспільного устрою у працях Томаса Мора «Утопія» і Томазо Кампанелли «Місто Сонця»». Згідно із завданням студентській групі необхідно поділитися на дві команди, перша повинна прочитати текст «Утопії» Т. Мора та захищати його уявлення щодо описаної у книзі найкращої та найбільш ефективної форми суспільного устрою, що стосується різних суспільних елементів (розподіл робочого дня; відносини у родині; роль рабів та ін.). Підтримуючи ідеї Т. Мора, студенти водночас виступають критиками ідей Т. Кампанелли, викладених у «Місті Сонця». Друга команда, відповідно, діє навпаки — описує переваги ідеального суспільства Т. Кампанелли, звертаючи водночас увагу на недоліки та вади соціального устрою за Т. Мором. У межах виконання цього завдання студентство виступає у ролі уявних жителів острова Утопія чи міста Сонця. Такий формат обговорення напрацьовує навички аргументування певних тез і позицій та опонування (заперечення) контрпозиціями. У форматі дистанційного навчання цю методику можна досить ефективно застосовувати на основі онлайн-платформ, де наявна функція розведення аудиторії у різні сесійні зали («breakout rooms») для обговорення певного питання в межах команди.

Іншою дієвою методикою стимулювання інтересу студентства до участі у занятті є *рольова гра*, в межах якої процес засвоєння матеріалу відбувається в координатах зміни усталеної ролі «студента/ки», що сприяє психологічному переорієнтуванню свідомості й подоланню бар'єра дистанційного спілкування. Значну ефективність така методика виявляє у процесі групової дискусії довкола певного теоретичного блоку, коли викладач/ка пропонує учасникам на основі прочитаного матеріалу сформулювати та озвучити питання до аудиторії з подальшим модеруванням з боку автора питання процесу обговорення (тобто студентів потрібно обрати, кому саме надати слово; проконтролювати точність відповіді; за потреби надати можливість для доповнень і наприкінці підбити підсумок щодо повноти відповідей на запитання). Фактично впродовж певного часу студент/ка виконує функції викладача/ки. Власне, така методика поряд з означеними вище перевагами сприяє набуттю навичок коректного формулювання запитань до слухачів. Як приклад можна навести досвід проведення семінарського заняття з теми «Кодекс професійної етики соціолога» — базові положення та специфіка використання у практичних ситуаціях» (дисципліна «Історія соціології в Україні»). Під час проведення цього заняття студенти мають запропонувати практичну ситуацію, що стосується діяльності соціолога — проблему або дилему, розв'язання якої було описано в положеннях Кодексу професійної етики соціолога (наприклад, «Читаючи соціологічний журнал 2010 року видання, я помітив факт плагіату в одній зі статей. Чи є це порушенням?

Якщо так, то чи можу я звернутися до Комісії з професійної етики САУ із заявою про це?» [Історія соціології в Україні, 2020: с. 30].

Наведений вище приклад є не лише змістовою ілюстрацією, а й уявляє можливість втілення принципу зв'язку *теорії та практики* у вищій освіті. Справді, в межах викладання теоретичних дисциплін реалізація цього положення передбачає ретельне розроблення методичних прийомів. Так, обговорення актуальних кейсів «із життя» (як-от, демонстрація на прикладі карантинних обмежень реальних втілень таких феноменів, як аномія, паніка та чутки, адаптація чи реалізація положень «теореми Томаса»); аналіз вчинків героїв літературних творів чи кінофільмів (обговорення, яким типом дії, згідно з Вільфредо Парето, можна описати розрив стосунків Джейн Ейр з Едвардом Рочестером у романі Ш. Бронте «Джейн Ейр») та відеороликів (перегляд промови Адольфа Гітлера як ілюстрація харизматичного типу панування за Максом Вебером); прив'язка проведених занять до певних знакових подій чи свят в Україні та світі (наприклад, проведення занять з теми «Соціологічні погляди Михайла Драгоманова» доцільно за можливості приурочити до 1 жовтня, дня українського соціолога, свята, історично прив'язаного до внеску у розвиток вітчизняної соціології М. Драгоманова) сприяє усвідомленню студентством можливостей практичного використання здобутих знань і водночас нівелює відчуття відірваності теоретичних положень від реальності «за вікном, тут і зараз».

Водночас такого роду методики допомагають студентам ліпше зрозуміти сутність абстрактних положень і термінів та складність (або й неможливість) чіткого увідповіднення їх конкретним реальним випадкам (те, що М. Вебер формулював через термін «ідеальний тип», демонструючи інструментальну функцію теоретичних конструктів). Так, у процесі обговорення питання «до якого типу самогубства за Емілем Дюркгаймом можна віднести смерть Джульєтти?» (п'єса В. Шекспіра «Ромео та Джульєтта») студенти приходять до розуміння неможливості єдиної однозначної відповіді на таке питання, адже феномени повсякденної реальності постають як поєднання попередньо описаних дослідником рис, а отже, певна концепція радше є площиною для фахового обговорення, пропонуючи концептуальну систему координат для дискусії та означаючи відповідний поняттєвий апарат.

Дистанційна комунікація створює сприятливі можливості для широкого використання методик *проектування* у навчанні, які є, зокрема, частиною компетенцій та навичок студентів освітньої програми «Соціальні технології». Зокрема, в межах викладання дисципліни «Соціологічні теорії міста та урбанізації» передбачено тематичні блоки, метою яких є презентування аудиторії моделей реструктурування соціального простору міста відповідно до засадничих положень концепцій сучасних архітекторів. Так, студентству в межах групової роботи пропонують на основі сервісів мап для сумісного користування (наприклад, ArcGIS Online, Google Maps або ж Bing Maps) здійснити реконструювання знайомого для всіх місця перебування — корпусу, де розміщений факультет соціології, та прилеглої до нього території, віртуально «розташувавши» необхідні для реалізації певної мети об'єкти (пам'ятники, лави, елементи освітлення, пункти харчування, зелені насадження тощо). Ключовим елементом внесення змін

до певного соціального простору має бути чітко окреслена мета пропонованої практичної роботи, наприклад привабити абітурієнтів для вибору навчання у зазначеному місці, сформувати чи посиити професійну ідентичність спільноти соціологів, створити привабливі можливості для перебування у цьому місці задля формування дружніх соціальних зв'язків між студентами, відрадити від перебування на цій території девіантні спільноти та ін.

Метод *ілюстрації та демонстрації* як доповнення до словесного пояснення викладача під час лекції був необхідним елементом подання матеріалу і до введення обмежень на безпосереднє спілкування. Вочевидь, дистанційні комунікації створюють можливості ширшого використання онлайн-ресурсів для ілюстрування пропонованих до обговорення тематичних блоків, перевагою яких є можливості активного залучення студентського загалу до процесу презентування викладачем відповідних методичних інструментів. Так, використання інтерактивної платформи для створення онлайн-презентацій *mentimeter.com* передбачає можливість активного долучення присутніх на занятті студентів до процесу подання лекційного матеріалу у такі способи, як колективне створення хмари слів, відкритих та закритих онлайн-опитувань, голосувань, вікторин тощо. Цей онлайн-сервіс сприяє розв'язанню поширеної проблеми переважно пасивної участі студентства під час прослуховування лекційного матеріалу, передбачаючи можливість максимізації їхнього включення.

Висновки

Глобальна пандемія COVID-19 поставила перед освітньою системою нові проблеми та виклики. Вимушений перехід до дистанційного навчання певною мірою пришвидшив тенденції, що назрівали в системі освіти останніми десятиліттями. Серед них особливо примітною і відповідною викликам часу стала диджиталізація повсякденного життя та технічне опосередкування комунікаційних процесів, у тому числі в системі освіти. Передумови для переходу до використання дистанційних технологій навчання (йдеться не лише про суто технічне, матеріальне забезпечення такого переходу, а й про навички як викладацтва, так і студентства та їхнє вміння працювати із необхідним програмним забезпеченням — про цифрову грамотність), адаптованість традиційних навчальних методик та організації навчального процесу до застосування у ситуації технічно опосередкованої комунікації — ці та багато інших питань і проблем постають перед освітянами і потребують в умовах глобальної пандемії негайного розв'язання. При цьому важливим для викладацтва залишається дотримання стандартів якості надання освітніх послуг, що значно ускладнюється в разі відсутності розуміння специфіки та проблем технічного опосередкування взаємодії учасників освітнього процесу.

Крім традиційних методичних аспектів викладання професійно-орієнтованих дисциплін, актуалізуються питання цифрової компетентності викладачів і студентів. Так, за результатами дослідження «Цифрова грамотність населення України», проведеного Міністерством цифрової трансформації України у 2019 році [Цифрова грамотність, 2019], майже 62% респондентів у віковій категорії від 10 до 17 років демонструють рівень володіння цифровими навичками,

вищий за середній. Результати іншого дослідження «Індекс медіаграмотності українців», проведеного 2021 року на замовлення ГО «Детектор медіа» [Індекс медіаграмотності, 2021], вказують на те, що 96% представників вікової групи 18–25 років щодня або майже щодня користуються інтернетом та демонструють найвищий рівень медіаграмотності (цифрової компетентності) порівняно з іншими віковими групами (15% та 52% — високий та вищий за середній рівень відповідно). Отже, дані досліджень вказують на те, що потенційно молодіжна аудиторія загалом готова до викликів переходу на дистанційне навчання і долання суто технічних проблем опосередкованої цифровими засобами комунікації. Проте це не відкидає інших, методичних труднощів викладання та навчання.

Використання активних форм викладання фахових дисциплін обґрунтовується необхідністю не лише отримувати певне знання, а й вміти застосовувати це знання у конкретних ситуаціях, формувати готовність студентів до самостійного пошуку необхідної інформації, до самоосвіти та розширення можливостей професійного зростання. Застосування розглянутих навчальних методик, метою яких є активізація роботи аудиторії (рольові дискусії та ігри, проектування, ілюстрації та демонстрації), за умов дистанційного навчання має свою специфіку, а їх реалізація відбувається через опосередковування та за допомоги різноманітних онлайн-платформ (наприклад, [mentimeter.com](https://www.mentimeter.com), [kahoot.it](https://www.kahoot.it), [triventy.com](https://www.triventy.com), [quizizz.com](https://www.quizizz.com), [jeopardylabs.com](https://www.jeopardylabs.com) та [baamboozle.com](https://www.baamboozle.com)), які створюють умови для максимального включення і залучення студентської аудиторії до навчального процесу, використовуючи способи динамічного та стимулювального індивідуального змагання.

Отже, традиційні методики активізації роботи з аудиторією переосмислюються і доповнюються з урахуванням особливостей дистанційного навчання. Рух у цьому напрямі, викликаний вимогами часу, здійснюється шляхом проб і помилок, пошуку альтернативних варіантів, випробовування новітніх або оновлених методик, що вимагає постійної рефлексії стосовно переваг та недоліків їх застосування. Усе це створює нові виклики для педагогічної діяльності викладацтва, тож обмін досвідом, обговорення та дискусії з приводу шляхів і способів розв'язання цих проблем надають безцінний матеріал, що допомагає в організації навчального процесу.

Джерела

Індекс медіаграмотності українців (2021). Отримано з: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/186435/UA_REPORT_MEDIALITERA%D0%A1Y_INDEX-DM.pdf

Ковалева, І.Д. (ред.), Горбач, А.Н., Редько, О.А., Сорока, Ю.Г. (2001). *Нетрадиционные методы преподавания социологии*. Харьков: Издательский Центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

Людина мережева і «закрите» майбутнє: соціологи про світ після пандемії (2020). Отримано з: <http://surl.li/mhct>

Майкова, Э.Ю., Блохина, М.В., Григорьев, Л.Г. (2009). Проблемы активного обучения социологии. *Социологические исследования*, 10, 136–143.

Маликова, Н.Р. (2002). О некоторых инновационных методах преподавания социологии. *Социологические исследования*, 2, 120–123.

Мороз, Є.О. (2020). *Історія соціології в Україні: навчально-методичний комплекс для студентів спеціальності 054 Соціологія*. Отримано з: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/nmk_moroz.pdf

Смислові перспективи навчання/вивчення соціології: студентоцентрована освіта (2014). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 185-203.

Сорока, Ю. (2014). Практикуючи студентоцентровану освіту: діагностичні аспекти студентських очікувань. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 32 (1101), 190-194.

Сорокина, Н. (2005) Об инновационных методах в преподавании социологических курсов. *Социологические исследования*, 8, 120-123.

Социология в аудитории: искусство преподавания (2003). Харьков: Издательский Центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

Социология в аудитории: искусство коммуникации (2004). Харьков: Издательский Центр Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина.

Цифрова грамотність населення України (2019). Отримано з: <https://egap.in.ua/projects/doslidzhennia-tsyfrovoi-hramotnosti-ukraintsiv/>

Червінська, Т.Г., Петленко, Ю.В. (2020) Проблеми та виклики дистанційного навчання у вищій освіті України під час пандемії COVID-19. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 27, 123-129.

Шаронова, С.А. (2003). Игровые ситуации в преподавании социологии. *Социологические исследования*, 2, 130-135.

Barr, R.B., Tagg, J. (1995). From Teaching to Learning — A New Paradigm for Undergraduate Education. *Change*, November/December. Отримано з: <https://www.esf.edu/openacademy/tlc/documents/FromTeachingToLearningANewParadigmforUndergraduateEducation.pdf>

IAU Global Survey on the Impact of COVID-19 on Higher Education around the World (2020). Отримано з: https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf

Public Funding Observatory 2020/2021 Part 1: Financial and economic impact of the Covid-19 crisis on universities in Europe (2020). Отримано з: <https://eua.eu/resources/publications/944:public-funding-observatory-2020-2021.html>

Richard, M. (1988). Felder learning and teaching styles in engineering education. *Engineering Education*, 78 (7), 674–681.

Rumbley, L. *Coping with COVID-19: International higher education in Europe* (2020). Отримано з: <https://www.eaie.org/our-resources/library/publication/Research-and-trends/Coping-with-COVID-19-International-higher-education-in-Europe.html#>

Отримано 05.07.2021

References

Barr, R.B., Tagg, J. (1995). From Teaching to Learning — A New Paradigm for Undergraduate Education. *Change*, November/December. Отримано з: <https://www.esf.edu/openacademy/tlc/documents/FromTeachingToLearningANewParadigmforUndergraduateEducation.pdf>

Chervinska, T., Petlenko, Y. (2020). Problems and challenges of distance learning in higher education in Ukraine during the COVID-19 pandemic. [In Ukrainian]. *Current Problems of Philosophy and Sociology*, 27, 123-129. [=Червінська 2020]

Digital literacy of the population of Ukraine (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://egap.in.ua/projects/doslidzhennia-tsyfrovoi-hramotnosti-ukraintsiv/> [=Цифрова грамотність 2019]

IAU Global Survey on the Impact of COVID-19 on Higher Education around the World (2020). Отримано з: https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf

Kovaleva, I.D. (Ed.), Gorbach, A.N., Red'ko, O.A., Soroka, J.G. (2001). *Non-traditional methods of teaching sociology*. [In Russian]. Kharkov: V.N. Karazin National University of Kharkiv. [=Ковалева 2001]

Moroz, Y.O. (2020). *History of sociology in Ukraine: educational and methodical complex for students majoring in 054 Sociology*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/nmk_moroz.pdf [=Мороз 2020]

Maikova, E.Yu., Blokhina, M.V., Grigoriev, L.G. (2009). Problems of Active Learning of Sociology. [In Russian]. *Sotsiologicheskie issledovania*, 10, 120–123. [=Майкова 2009]

Malikova, N.R. (2002). About some innovative methods of teaching sociology. [In Russian]. *Sociological Studies*, 2, 136–143. [=Маликова 2002]

Network Man and «closed» future: sociologists about the world after the pandemic (2020)/ [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://surl.li/mhct> [=Людина мережева 2020]

Sense perspectives of teaching/studying sociology: student-centered education (2014). [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 185–203. [=Смислові перспективи 2014]

Sharonova, S.A. (2003). Game situations in teaching sociology. [In Russian]. *Sociological Studies*, 2, 130–135. [=Шаронова 2003]

Sociology in the classroom: the art of teaching (2003). [In Russian]. Kharkiv: V.N. Karazin National University of Kharkiv. [=Социология 2003]

Sociology in the classroom: the art of communication (2004). [In Russian]. Kharkov: V.N. Karazin National University of Kharkiv. [=Социология 2004]

Soroka, Y. (2014). Practicing student-centered education: diagnostic aspects of student expectations. [In Ukrainian]. *Bulletin of the V.N. Karazin National University of Kharkiv/ Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 32 (1101), 190–194. [=Сорока 2014]

Sorokina, N. (2005). About innovative methods in teaching sociological courses. [In Russian]. *Sociological Studies*, 8, 120–123. [=Сорокина 2005]

Public Funding Observatory 2020/2021 Part 1: Financial and economic impact of the Covid-19 crisis on universities in Europe (2020). Отримано з: <https://eua.eu/resources/publications/944:public-funding-observatory-2020-2021.html>

Richard, M. (1988). Felder learning and teaching styles in engineering education. *Engineering Education*, 78 (7), 674–681.

Rumbley, L. *Coping with COVID-19: International higher education in Europe* (2020). Отримано з: <https://www.eaie.org/our-resources/library/publication/Research-and-trends/Coping-with-COVID-19-International-higher-education-in-Europe.html#>

Ukrainian Media Literacy Index (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/186435/UA_REPORT_MEDIALITERA%D0%A1Y_INDEX-DM.pdf [=Індекс медіаграмотності 2021]

Received 05.07.2021

ЄВГЕНІЯ МОРОЗ, МАРИНА СОБОЛЕВСЬКА, ТЕТЯНА ЧЕРВІНСЬКА

Використання активних методів викладання соціологічних дисциплін в умовах дистанційного навчання

У статті розглядаються проблеми організації викладання та застосування методик активізації навчальної аудиторії за умов глобальної пандемії COVID-19 та переходу у формат дистанційного та змішаного навчання. На прикладах із досвіду викладання обов'язкових дисциплін для підготовки фахівців із соціології на факультеті соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка розглянуті можливості застосування ігрових та проєктивних методик, рольових дискусій, ілюстрації та візуалізації відповідей і пояснень студентів у ситуації дистанційного навчання та технічно опосередкованої комунікації зі студентами. Продемонстровано можливості застосування різноманітних онлайн-платформ та сервісів (KNU Education Online, Google Meet, Google Classroom, Zoom, kahoot.it, triventy.com,

quizizz.com, jeopardylabs.com, baamboozle.com, mentimeter.com, ArcGIS Online, Google Maps, Bing Maps) для активізації роботи студентства та формування зворотного зв'язку з аудиторією.

Використання дистанційних методів навчання дає змогу переосмислити традиційні проблеми викладання у вищій школі та запропонувати нові шляхи їх розв'язання; це, зокрема, зв'язок теорії та практики, наочність та візуалізація методичного матеріалу, активізація аудиторії під час навчальних занять. Залучення ігрових методик допомагає частково подолати труднощі дистанційного викладання та спілкування зі студентами, що є об'єктивним наслідком унеможливлення ведення діалогу у звичному форматі віч-на-віч. Разом із цим постають інші важливі проблеми та питання організації навчального процесу, що передбачає не тільки наявність необхідного матеріально-технічного забезпечення, а й готовність та вміння безпосередніх учасників освітньої системи працювати з необхідним програмним забезпеченням — цифрову грамотність освітян. Усе це створює нові виклики для роботи викладачів й вимагає пошуку альтернативних варіантів запровадження новітніх або оновлених методик і спонукає до постійної рефлексії щодо переваг та недоліків їх застосування.

Ключові слова: активні методи навчання, викладання соціології, дистанційне навчання, онлайнова освіта

ЕВГЕНИЯ МОРОЗ, МАРИНА СОБОЛЕВСКАЯ, ТАТЬЯНА ЧЕРВИНСКАЯ

Использование активных методов преподавания социологических дисциплин в условиях дистанционного обучения

В статье рассматриваются проблемы организации преподавания и использования методик активизации учебной аудитории в условиях глобальной пандемии COVID-19, сопровождающейся переходом в формат дистанционного и смешанного обучения. На примерах из опыта преподавания обязательных дисциплин для подготовки специалистов по специальности социология на факультете социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко рассматриваются возможности использования игровых и проективных методик, ролевых дискуссий, визуализации ответов и объяснений студентов в условиях дистанционного обучения и технически опосредованной коммуникации со студентами. Продемонстрированы возможности использования различных онлайн платформ и сервисов (KNU Education Online, Google Meet, Google Classroom, Zoom, kahoot.it, triventy.com, quizizz.com, jeopardylabs.com, baamboozle.com, mentimeter.com, ArcGIS Online, Google Maps, Bing Maps) для активизации работы студенчества и формирования обратной связи с аудиторией.

Использование дистанционных методов обучения позволяет переосмыслить и предложить новые пути решения традиционных проблем преподавания в высшей школе, таких как: связь теории и практики, наглядность и визуализация методического материала, активизация аудитории во время учебных занятий. применение игровых методик позволяет частично преодолеть трудности дистанционного преподавания и общения со студентами, что является объективным следствием невозможности ведения диалога в привычном формате лицом-к-лицу. Вместе с этим возникают другие важные проблемы и вопросы организации учебного процесса, связанные не только с наличием необходимого материально-технического обеспечения, но и с готовностью и умением непосредственных участников образовательной системы работать с необходимым программным обеспечением — цифровой грамотностью педагогов. Все это создает новые вызовы для работы преподавателей, стимулирует поиск альтернативных вариантов внедрения новейших или обновленных методик и постоянную рефлексию преимуществ и недостатков их использования.

Ключевые слова: активные методы обучения, преподавание социологии, дистанционное обучение, онлайн-образование

YEVHENIIA MOROZ, MARYNA SOBOLEVSKA, TETIANA CHERVINSKA

The use of active methods of teaching sociological disciplines in distance learning

The article considers the problems of teaching and application of methods of activating the educational audience in the global pandemic COVID-19 and the transition to the format of distance and blended learning. Using examples from the experience of teaching compulsory disciplines for training specialists in sociology at the Faculty of Sociology at the Taras Shevchenko National University of Kiev, the authors considered the possibilities of using game and projective techniques, role-based discussions, visualizing students' answers and explanations in the context of distance learning and technically mediated communication with students. The possibilities of using various online platforms and services (KNU Education Online, Google Meet, Google Classroom, Zoom, kahoot.it, triventy.com, quizizz.com, jeopardy labs.com, baamboozle.com, mentimeter.com, ArcGIS Online, Google Maps, Bing Maps) to energize student work and generate feedback from the audience.

The use of distance learning methods allows us to rethink and suggest new ways to solve traditional problems of teaching in higher education, such as: the connection of theory and practice, visualization of theoretical material, activating the audience during classes. Involvement of game techniques partially overcomes the difficulties of distance learning and communication with students, which is an objective consequence of the impossibility of dialogue in the usual face-to-face format. At the same time, there are other important problems and issues of organizing the educational process, associated not only with the availability of the necessary material and technical support, but also with the willingness and ability of direct participants in the educational system to work with the necessary software — digital literacy of teachers. All this creates new challenges for the teachers, the search for alternative options for introducing the latest or updated techniques and constant reflection on the advantages and disadvantages of their use.

Key words: active methods of learning, teaching sociology, distance learning, online education

ОЛ'НА МАКСИМЕНКО,

MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olga.maksimenko.65@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2804-2790>

The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians¹

It would be no exaggeration to say that all of us would like to live in a healthy natural environment, enjoy lush greenery and beautiful flowers in the summer or white snow in the winter, hear birds chirping in the morning, breathe clean air and drink clear water, as well as have enough opportunities for rest and recuperation. It is therefore not surprising that we feel uncomfortable or stressed and often get sick in an environment which is far from being healthy. It is natural for us to worry about our well-being if the condition of our locality is changing for the worse. We respond to such a change in different ways: by distancing ourselves from some negative effects (e.g. moving to a cleaner or quieter neighbourhood), seeking help from relevant authorities (e.g. when it comes to cutting down trees), taking to the streets to call for a ban on the construction of a skyscraper or to protest against the launch of a nuclear power plant, etc.

Some people think not only of the environmental factors that may affect their health but also about their own impact on the environment. They often break their old habits and espouse new practices for a better life and a healthier planet.

In my presentation I will focus on *how Ukrainians perceive environmental issues and what eco-friendly practices they are willing to take up*. For this purpose, I will first analyse basic findings from several nationwide surveys carried out by different research institutions (or polling companies) from 2015 through 2020 (*N* ranges from

---

1 This paper is based on the text of the presentation given by the author at the 15th conference of the European Sociological Association «Sociological knowledges for alternative futures» (Barcelona, Spain, 31 August — 3 September 2021). A slightly modified version of this paper is also to be published in the proceedings of an international conference titled «Challenges in developing a sociological theory. Society and state: 30 years of Ukraine's independence» (Kyiv, Ukraine, 24–25 September 2021). The conference was hosted by the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Цитування: Maksymenko, O. (2021). The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–149.

1200 to 2100). In these surveys, a respondent was supposed to answer the following questions: a) which environmental problems (given on the list) worry him/her the most; b) who should be held responsible for such a state of affairs (the government, local authorities, politicians, big businesses, ordinary citizens, etc.); c) what the respondent is personally ready to do (or doing at the moment) in order to improve the current situation or tackle the environmental crisis.

The data were gathered from all Ukraine's regions, except for the Autonomous Republic of Crimea and non-government-controlled areas (NGCA) in the East. (The latter are the territories temporarily occupied by pro-Russian separatists.)

Before commenting on the figures, I would like to acquaint the audience with a comprehensive annual survey titled «*Ukrainian society: Monitoring social changes*». The survey was initiated by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1992, less than a year after this country had gained independence. A questionnaire used in this study consists of 15 sections related to the key spheres of society. Each section («*Economic situation*», «*Political situation*», «*Social well-being and public moods*», «*Local living conditions*», «*Leisure and recreation*», etc.) contains a set of questions that make it possible to record and analyse the changes in the main social indicators.

The latest «Ukrainian society» survey was conducted from 19 September to 9 October 2020. 1,800 people (aged 18 and over) participated, and there was a special section focusing on the current environmental situation. According to the data, 36.6% of respondents felt worried about air pollution due to vehicle emissions, 33.4% were dissatisfied with the sanitary condition of their locality owing to excessive garbage, 26.7% and 20.0% respectively expressed concern over water and soil pollution due to chemicals and industrial waste, 24.3% expressed dissatisfaction with the quality of everyday foods (owing to the high amount of harmful ingredients), and 10.3% mentioned radioactive contamination (because of the 1986 accident at the Chornobyl nuclear power plant) as a factor affecting their health. On the one hand, these figures are not as discouraging as those at the beginning of the 2000s — when nearly half of Ukraine's population showed concern over air and water pollution (47.3% and 46.1% respectively); on the other hand, there has been an increase in the number of people feeling dissatisfied with the quality of the natural environment in many respects (see Table). Besides, over half of those interviewed said that they lacked environmental safety and security.

Well, what do Ukrainians understand by environmental security? As the data of another nationally representative survey show, most of our citizens regard environmental security as a state of the environment which does not affect their lives, health or well-being. (*This survey was undertaken by the Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Foundation together with the Razumkov Centre Sociological Service in July 2015; 2,100 persons were interviewed.*) Answering the question about basic environmental rights, the majority (71.6%) of respondents mentioned the right to a safe, clean, healthy and sustainable environment. Still, far fewer (21.4% and 15.5% respectively) knew about the right to start or join an environmental organisation or the right to free access to information related to environmental issues. So, according to these figures, a considerable part of Ukraine's population are not fully conversant with environmental legislation. Another «weakness» of our citizens is low civic engagement: *just a little over one*

per cent of those surveyed were members of an environmental association or movement and 8.3% had taken part (at least once) in an environmental campaign. More than nine tenths (93.1%) had never tried to stand up for their environmental rights even though they had felt that their rights had been violated.

Table

Which environmental pollution factors in your locality worry you the most?
(Mark all applicable answers)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Air pollution due to chemicals and industrial waste	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4	24.8	23.2	26.2	28.4	31.1
Air pollution due to vehicle emissions	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7	37.9	36.3	32.2	33.3	36.6
Water pollution due to chemicals and industrial waste	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1	22.1	18.8	21.3	23.9	26.7
Soil pollution due to chemicals and industrial waste	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7	14.9	12.3	14.5	15.6	20.0
Environmental pollution of the district where I live due to excessive garbage	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5	35.7	28.1	24.8	26.1	33.4
Radioactive contamination	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9	14.2	13.3	12.0	10.3	10.3
Excessive noise	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8	13.4	15.8	12.9	11.8	12.6
Harmful ingredients in foodstuffs	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9	29.2	21.0	24.5	17.0	24.3
Nothing of the above	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1	25.6	26.9	32.2	32.6	23.5
Other	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4	1.5	1.9	1.4	0.1	0.8
No answer	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1	0.4	0.1	0.1	0.0	0.2

Note: The total percentage exceeds 100 since the respondents could check off several options.

The next survey sheds light on whom ordinary Ukrainians tend to blame for the current environmental problems facing their country. *This study was conducted jointly by «GfK Ukraine» and «Socis», two polling companies, in February–March 2017,* and some of the findings are as follows: about one eighth (11.6%) of respondents thought that industrial corporations should bear responsibility for the damage that their products or activities have done to the natural world. Over half (50.2%) believed that the government was not doing enough to protect the environment, whereas the rest (35.3%) held the view that citizens themselves ought to take care of nature.

As for everyday actions aimed at helping the environment, 62.1% of those surveyed reported cleaning up the area around their house or apartment block, 53.3% and 43.1% were trying to reduce energy and water consumption at home. Yet, it is unclear whether they saved water or energy in order to minimise their impact on the environment or simply to lower their water or electricity bills.

Only a small portion (7.3%) said that they had participated in (or supported) environmental campaigns. Using the mass media (newspapers, magazines, radio, etc.) to

inform the public about environmental pollution in a particular locality or applying to a relevant authority in order to solve that problem turned out to be the least popular activities among our citizens: 6.6% and 7.8% respectively had some experience in handling environmental issues in such a way.

Certainly, we should not forget about environmentally conscious Ukrainians who launch or join important eco-initiatives such as zero waste living or river clean-ups, or those who take part in environmental protests or climate strikes. These people set an inspiring example for others, but they are not in the majority so far.

At this point, we have analysed some survey findings related to the «*environmental profile*» of Ukraine's adult population. However, it would be interesting to know how our young fellow citizens (that is secondary and high school students) feel about the environment — first of all, because they are going to shape the future of that country. To this end, we designed a questionnaire and called it «*How important is nature to you?*» The questionnaire consists of 30 groups of statements, and each group includes three alternatives to choose. Each alternative, in turn, characterises a person's type of world view with regard to the «human-nature» relationship (anthropo-, bio- or ecocentrism).

As you surely know, an *anthropocentric* perspective argues that human beings are the central or most significant entities in the world; thus, the natural world is supposed to serve their needs. A *biocentric* (or nature-centred) approach, in contrast, attaches the greatest value to nature and calls on humans to subordinate themselves to the natural world. *Ecocentrism* lies somewhere between these two extremes; it brings to the fore humans' living and developing in harmony with nature. (There are different descriptions of anthropo-, bio-, and ecocentrism; the above ones belong to Ukrainian and Russian environmental sociologists or psychologists.)¹

The questionnaire is organised in such a manner that its statements cover practically all spheres where humans interact with nature, such as farming, fishing, gardening, crafts, manufacturing, construction, hobbies, outdoor activities, etc. A student's responses are put in a table with three columns, «A», «B» and «E» for statements corresponding to an anthropo-, bio-, or ecocentric type of world view. Each option scores one point regardless of which type of world view it reflects. In each column, the responses are added together, then divided by 30 (the number of statements) and multiplied by 100%. The value obtained is a share of a particular type of world view (anthropo-, bio-, or ecocentric). If we compare these three values, we can see which type of world view (anthropo-, bio-, or ecocentric) prevails in this student. Then we repeat the calculation for other students and eventually see the prevailing type of world view for the whole class.

An example of a statement with three alternatives is given below.

1. We should reduce the consumption of plastic products as far as possible. Not being biodegradable, they are usually collected in landfills or floating in the ocean, thereby inflicting damage on the environment and eventually on us humans. (*This statement represents an ecocentric world view.*)

---

1 For further details see: Deriabo, S.D., Yasvin, V. A. (1996). *Environmental pedagogy and psychology*. [In Russian]. Rostov-on-Don: Phoenix Press; Liovochkina, A. M. (2004). *The basics of environmental psychology*. [In Ukrainian]. Kyiv, Ukraine: Interregional Academy of Personnel Management Press.

2. We have done nothing but destroy our Mother Nature; so we must stop using everything that is harmful to it, including plastics. (*This statement corresponds to a biocentric world view.*)

3. If you ask me, it doesn't make any sense to give up plastics. First, these products are convenient; second, if we refuse them, a lot of people will lose their jobs. What exactly we should do is to learn how to recycle plastic. (*This statement reflects an anthropocentric type of world view.*)

This spring, the questionnaire was pretested on a sample of 42 high school students (9th, 10th and 11th graders), from the city of Kyiv and Poltava region. The students could complete the questionnaire on paper, and it was also available in electronic form (published on «Vseosvita», a well-known Ukrainian teacher website)¹. The preliminary results indicate a slight prevalence of an ecocentric world view, especially among students from Poltava region. (Poltava is a city in the central part of Ukraine; it has a population of about 250,000.) This is obviously because the school that joined the study is presently being engaged in several environmental projects (such as park and lake clean-ups, developing of open-air educational and recreational areas, building a shelter for stray animals, etc.). So, we can conclude that hands-on experience is conducive to fostering environmental values.

I completely realise that my piece of research is amateurish but it can be part of a larger project. As a Chinese proverb has it: «A journey of a thousand miles begins with a single step». And when it comes to the environment, to the interaction between humans and nature, I believe every step matters.

Received 07.11.2021

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

Стурбованість українців екологічними проблемами та їхня прихильність до екологічно дружніх практик

Матеріал ґрунтований на виступі авторки на XV конференції Європейської соціологічної асоціації «Соціологічні знання для альтернативних майбуттів» (Барселона, 31 серпня — 3 вересня 2021 року), секція дослідницької мережі RN 12 «Довкілля й суспільство». У виступі увага приділялася головно до ставлення різних груп населення України до проблем довкілля, а також готовності українців долучитися до екологічно дружніх практик. Сама презентація складалася з двох частин. Перша містила аналіз даних кількох загальнонаціональних опитувань, здійснених дослідницькими організаціями та опитувальними компаніями з 2015-го до 2020-го (N варіює від 1200 до 2100). Методика дослідження передбачала відповіді на такі запитання: а) які з проблем довкілля (зазначених у списку) турбують респондента/респондентку найбільше; б) хто, на їхню думку, має бути відповідальним за такий стан справ (уряд, місцеві органи влади, політики, представники великого бізнесу, пересічні громадяни тощо); в) що респондент особисто готовий зробити (або вже робить) для того, щоб якось поліпшити стан довкілля чи впоратися з екологічною кризою. У другій частині виступу доповідачка ознайомила аудиторію з результатами анкетування старшокласників (учнів 9-х, 10-х та 11-х класів), яке виконувалося з метою визначення переважного типу світогляду в контексті відношення

---

1 Maksymenko, O. O. (2020). A questionnaire to determine a person's attitude towards nature. [In Ukrainian]. Vseosvita. Retrieved from: <https://vseosvita.ua/test/vyznachennia-perevazhnoho-typu-stavlennia-osobystosti-do-pryrody-92716.html>

«людина–природа». У дослідженні було використано авторський опитувальник, який складається з 30 блоків суджень (по три в кожному). Кожне судження відповідає антропо-, біо- чи екоцентричному типу екологічного світогляду. У пробному опитуванні, яке здійснювалося навесні 2021 року, взяли участь 42 учні з трьох різних шкіл м. Києва та Полтавської області. Отримані дані показують переважання (хоча й невелике) екоцентричного типу світогляду, особливо серед учнів полтавської школи — ймовірно, завдяки тому, що ця школа є учасницею низки екологічних проєктів, що реалізуються в масштабах громади.

Ключові слова: екологічні проблеми, відношення «людина–природа», антропо-, біо- та екоцентризм, загальнонаціональні опитування, старшокласники

ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

Обеспокоенность украинцев экологическими проблемами и их приверженность экологически дружественным практикам

Материал подготовлен на основе выступления автора на XV конференции Европейской социологической ассоциации «Социологические знания для альтернативных будущих» (Барселона, 31 августа — 3 сентября 2021 года), секция исследовательской сети RN 12 «Окружающая среда и общество». В выступлении основное внимание уделялось отношению разных групп населения Украины к экологическим проблемам, а также готовности украинцев приобщиться к экологически дружественным практикам. Сама презентация состояла из двух частей. В первой содержался анализ данных нескольких общенациональных опросов, осуществленных исследовательскими организациями и опросными компаниями с 2015-го до 2020-го (N варьирует от 1200 до 2100). Методика исследования предусматривала ответы на следующие вопросы: а) какие из проблем окружающей среды (указанных в списке) беспокоят респондента/респондентку больше всего; б) кто, по их мнению, должен нести ответственность за такое положение дел (правительство, местные органы власти, политики, представители крупного бизнеса, рядовые граждане и т. п.); в) что респондент лично готов сделать (или уже делает) для того, чтобы каким-то образом улучшить состояние окружающей среды или справиться с экологическим кризисом. Во второй части выступления докладчица ознакомила аудиторию с результатами анкетирования старшеклассников (учащихся 9-х, 10-х и 11-х классов), которое выполнялось с целью определения преобладающего типа мировоззрения в контексте отношения «человек–природа». В исследовании был использован авторский опросник, состоящий из 30 блоков суждений (по три в каждом). Каждое суждение соответствовало антропо-, био- или эоцентрическому типу экологического мировоззрения. В пробном опросе, который проводился весной 2021 года, приняли участие 42 ученика из трех разных школ г. Киева и Полтавской области. Полученные данные показывают преобладание (хотя и небольшое) эоцентрического типа мировоззрения, особенно среди учащихся полтавской школы — вероятно, благодаря тому, что эта школа в настоящее время является участницей ряда экологических проєктов, реализуемых в масштабах территориальной общины.

Ключевые слова: экологические проблемы, отношение «человек–природа», антропо-, био- и эоцентризм, общенациональные опросы, старшеклассники

OL'HA MAKSYMENKO

The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians

The paper acquaints the reader with the presentation given by the author at the 15th ESA (European Sociological Association) conference «Sociological knowledges for alternative futures» (Barcelona, Spain, 31 August — 3 September 2021), research network RN 12 «Environment and society». The attitudes

towards environmental issues shared by different groups of Ukraine's population, along with their willingness to take up some eco-friendly practices, constituted the focus of this presentation. Structurally, it can be divided into two parts. The first one involved the analysis of findings from several nationwide surveys performed by different research institutions and polling companies from 2015 through 2020 (N ranges from 1200 to 2100). In these surveys, a respondent was supposed to answer the following questions: a) which environmental problems (given on the list) worry him/her the most; b) who should be held responsible for such a state of affairs (the government, local authorities, politicians, big businesses, ordinary citizens, etc.); c) what the respondent is personally ready to do (or doing at the moment) in order to somewhat improve the current situation or tackle the environmental crisis. The second part of the presentation made the audience familiar with the results of surveying high school students (9th, 10th and 11th graders) in order to determine the prevailing type of world view with regard to the «human–nature» relationship (anthropo-, bio-, or ecocentrism). For this purpose, the author designed a questionnaire consisting of 30 groups of statements with three alternatives to choose. In spring 2021, the questionnaire was pretested on a sample of 42 students from three different schools located in Poltava region and in the city of Kyiv. The data indicate a slight prevalence of an ecocentric world view, especially among the students from Poltava. This is probably because the school is currently engaged in environmental projects being implemented within that community.

Keywords: environmental issues, «human–nature» relationship, anthropo-, bio-, and ecocentrism, nationwide surveys, high school students

Національна нарада з гендерного вимірювання «Можливості національної системи моніторингу прав жінок та гендерної рівності»¹

Попри значний та різноманітний понад 12-річний досвід національних гендерних вимірювань, наразі ще не створено національної системи показників, придатних для оцінки стану дотримання прав жінок та гендерної рівності в Україні.

Щоби з'ясувати стан справ у царині забезпечення національної гендерної політики валідними даними, Київський інститут гендерних досліджень в рамках свого проекту «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива», впроваджуваного за підтримки Швейцарії, з 2019 року започаткував низку дослідницьких кроків щодо вивчення національних ініціатив та підходів до гендерного вимірювання, практикованих в Україні.

7 вересня 2021 року відбулася національна нарада, на якій головні національні гравці на полі гендерних вимірювань поділились досвідом та презентували свої результати: розроблену автоматизовану систему муніципальної статистики; вимірювання стану рівності жінок та чоловіків через їхній доступ до соціальних послуг у територіальних громадах; щойно створюваний онлайн-портал стратегічної інформації з гендерної рівності; й нарешті, інструмент і систему показників «CEDAW Watch Tool» як результат понад дворічної роботи організаторів наради з Київського інституту гендерних досліджень.

Захід відбувся за зацікавленою участі Урядової уповноваженої з питань гендерної політики та представників відповідальних за політику рівності органів — Міністерства соціальної політики України та Національної соціальної сервісної служби України.

Оприлюднюємо виступи учасників наради для ширшого загалу.

---

1 Публікацію підготовано Київським інститутом гендерних досліджень за підтримки уряду Канади в рамках проекту «Жінки України: залучені, спроможні, незламні», що впроваджується організацією «Пакт Україна».

Інформація, подана у публікації, належить до сфери виключної відповідальності Київського інституту гендерних досліджень і не обов'язково відображає погляди уряду Канади та організації «Пакт».

Цитування: Національна нарада з гендерного вимірювання «Можливості національної системи моніторингу прав жінок та гендерної рівності» (2021). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 150–171.

МАРФА СКОРИК (модераторка),

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, директорка Київського інституту гендерних досліджень (03040, Київ, вул. Васильківська, 6, а/с 25)

MARFA SKORYK (moderator),

PhD in Philosophy, Senior Research Fellow, Director of Kyiv Institute of Gender Studies (P/O 25, 6, Vasylykivska St., Kyiv, 03040)

marfa.skoryk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-4780-8261>

СВІТЛАНА БАБЕНКО (модераторка),

кандидат соціологічних наук, доцентка кафедри соціальних структур та соціальних відносин, гарант магістерської програми «Гендерні студії», факультет соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (01601, Київ, вул. Володимирська, 64/13)

SVITLANA BABENKO (moderator),

PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Social Structures and Social Relations, Head of MA Program «Gender Studies», Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (64/13, Volodymyrska St., Kyiv, 01601)

sbabenko@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4574-9459>

Науковий супровід процесів демократизації суспільства та досягнення Цілей сталого розвитку¹, зокрема гендерної рівності, є однею з ключових запорук ефективності реформ та політик, реалізовуваних у суспільстві. Це дозволяє відстежувати спроможність суспільства розвиватись у бажаному напрямку, визначати обґрунтовані кроки та етапи на цьому шляху, впроваджувати моніторинг за напрямками реалізації завдань, в тому числі гендерної політики. Методології та методи отримання соціальної та соціологічної інформації щільно пов'язані з доступністю даних та можливістю їх валідації. Принципове значення має рівень первинного збирання даних, а «золотим стандартом», з яким співвідносяться дані, вже більш як століття є перепис населення (якого не проводили в Україні з 2001 року). Від якості показників, за якими збираються первинні дані, залежить наскільки валідними будуть подальші дослідження та дані по країні в міжнародних порівняннях і наскільки точною та адресною може бути соціальна політика на національному та місцевому рівнях, розроблення програм національного та локального рівня в усіх галузях.

1 Цілі сталого розвитку (ЦСР) — цільові показники подальшого міжнародного розвитку, ухвалені світовими лідерами 2015 року на Саміті Організації Об'єднаних Націй.

Сучасні дискусії щодо питань гендерної політики в Україні часто схиляються до підміни понять та оперування стереотипними уявленнями, єдиним запобіжником щодо яких може бути ґрунтовна наукова база гендерного вимірювання. Вона спроможна забезпечити міждисциплінарне поле гендерних досліджень, правозахисту та політики валідними статистичними та дослідницькими даними, доступними для наукової спільноти, громадських організацій та державного управління. Розроблення національної системи гендерного вимірювання, яка спирається на узгоджені показники міжнародної та національної статистики, за якими збираються узгоджені бази даних місцевих та територіальних громад, є кроком до прозорості політики, спроможності досягати цілей та інструментом моніторингу її ефективності.

У цьому матеріалі подано основні ідеї та результати Національної наради з гендерного вимірювання, проведеної 7 вересня 2021 року, організованої за ініціативи Київського інституту гендерних досліджень за результатами проєкту «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива» за підтримки посольства Швейцарії. Вона об'єднала близько ста учасниць та учасників, які представляють експертні й жіночі організації загальнонаціонального та регіонального рівнів. Метою наради та пропонованої публікації є висвітлення питань забезпечення моніторингу та реалізації гендерної політики статистичними та дослідницькими даними, презентація системи розроблених жіночою громадськістю та експертками показників, обговорення перспектив їх застосування для моніторингу прав жінок в Україні як надійної бази для розроблення більш ефективної загальнонаціональної та місцевої політики в царині гендерної рівності, а також контролю її впровадження.

КАТЕРИНА ЛЕВЧЕНКО,

доктор юридичних наук, професорка, урядова уповноважена з питань гендерної політики, Київ

Національна система моніторингу — запорука ефективності державної гендерної політики

Формування системи моніторингу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків допоможе нам відстежувати ефективність державної гендерної політики. Принцип реалізації цієї політики полягає як у здійсненні заходів, спрямованих на зменшення рівня дискримінації за ознакою статі, дотримання прав жінок в усіх царинах суспільного життя, так і в забезпеченні гендерного мейнстрімінгу, гендерної інтеграції в усі сфери державної політики.

Цей принцип був сформульований у програмі діяльності уряду, яка була затверджена постановою Кабінету Міністрів України у минулому році¹ і знаходить відображення у низці нормативно-правових документів, ухвалених урядом, зокрема й у практичних кроках.

---

1 Програма діяльності Кабінету Міністрів України, затверджена Постановою Кабінету міністрів України від 12 червня 2020 р. № 471 (<https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-programi-diyalnosti-kabinetu-ministriv-t120620>).

Нормативно-правові документи, які стосуються забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, починають впроваджуватися, і це впровадження стосується різних царин суспільного життя: сектору безпеки та оборони; інформаційної сфери та комунікації, щодо якої затверджено Концепцію комунікації у сфері гендерної рівності¹; економічної сфери і трудових прав жінок і чоловіків, щодо якої вже розробляється проєкт Державної стратегії зменшення розриву в оплаті праці; маломобільних груп населення, щодо яких теж розробляється Національна стратегія зменшення бар'єрності та формування безбар'єрного середовища, котра включає гендерний компонент. Ці приклади можна продовжувати, і вони свідчать, що уряд України дійсно має бажання та політичну волю забезпечувати рівні права і можливості чоловіків та жінок у всіх царинах життя. Але окрім практичного впровадження ухвалених документів, важливо здійснювати оцінку ефективності державної політики, її моніторинг за показниками, які даватимуть можливість говорити про рух та про зміни.

Минулого року Державна служба статистики розробила проєкт урядового документа під назвою «Питання збору даних для моніторингу гендерної рівності». Уряд затвердив цей документ 2 грудня 2020 року². У нас з'явилися 226 індикаторів, за якими Державна служба статистики України (Держстат) збирає дезагреговані за ознакою статі дані задля отримання інформації щодо забезпечення прав жінок і гендерної рівності в цілому. Наскільки цих показників достатньо? Які є складності у збиранні цих показників?

Наразі підготовлено проєкт Державної стратегії забезпечення прав та можливостей жінок і чоловіків за участі Міністерства соціальної політики, громадськості та міжнародних організацій. Цей документ розміщено на сайті Міністерства соціальної політики, і відповідно до процедури Міністерство зараз збирає пропозиції до цього документа за формою, розміщеною на його сайті³. Очікуємо конкретних пропозицій щодо цього документа від представниць та представників експертних організацій та наукової спільноти. Для того, щоб ми також могли вимірювати ефекти від реалізації цієї державної стратегії, нам потрібні індикатори для вимірювання. Стратегія розрахована на 10 років, до 2030-го й узгоджена за показниками з Цілями сталого розвитку – Україна й Добровільним національним оглядом щодо Цілей сталого розвитку⁴. Разом із тим

1 Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1128-р (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>).

2 Перелік індикаторів, за якими здійснюється збирання даних для моніторингу гендерної рівності, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 року № 1517-р (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1517-2020-%D1%80#Text>).

3 Про затвердження Державної стратегії забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року. (Проект) (<https://www.msp.gov.ua/projects/709/>).

4 Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні (<https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77&title=DobrovolniiNatsionalniiOgliadSchodoTsileiStalogoRozvitkuVUkraini>).

що три роки будуть розроблятися державні програми/плани на виконання цієї Державної стратегії, які також обов'язково матимуть такі показники, як і показники для галузевих та обласних планів дій, для місцевих планів, які сьогодні розробляються на рівні окремих територіальних громад.

Сьогоднішня нарада є дуже важливим зрізом потреб користувачів у показниках для моніторингу. Як урядовій уповноваженій з питань гендерної політики, мені дуже потрібні такі показники і система таких показників, щоб ми могли розуміти стан справ, користуючись надійними та верифікованими даними.

ПРИСКА ДЕПНЕРІНГ,

заступниця директорки Швейцарського бюро співробітництва в Україні

Валідизований інструмент вимірювання прав жінок — крок на шляху до сталої демократичної системи державного управління

Побудувати сталу та інклюзивну демократичну систему управління — мета багатьох країн, і Швейцарія має позитивний досвід на цьому шляху та готова ділитися ним з Україною. Нам важливо було підтримати цей проєкт з питань практичного вимірювання прав жінок, поданий Київським інститутом гендерних досліджень, задля більш ефективної національної правозахисної практики й задля посилення доступу жінок до стратегічної інформації з гендерної рівності, зокрема на місцях. Нам імпонує підхід, визначений у проєкті «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива», коли українські правозахисниці самі добирають і тестують необхідні їм показники щодо захисту/стану дотримання прав жінок у їхній країні та перевіряють це на практиці й коли їхня робота виконується за співпраці або зацікавленості уряду, відповідно до головного гасла в рамках Цілей сталого розвитку до 2030 року — «Не залишити нікого позаду». Така співпраця є ключем до сталих і демократичних змін.

Тема вимірювань досягнутої рівності є дуже важливою, і за останні роки Україна зробила певні важливі кроки на цьому шляху. Наприклад, схвалення урядом України 226 індикаторів для моніторингу гендерної рівності¹, про які говорила пані урядова уповноважена з питань гендерної політики Катерина Левченко; запроваджувані місцевим самоуправлінням вимірювання досягнутої рівності на основі індикаторів Європейської хартії рівності жінок та чоловіків²; позитивний досвід Держстату з національної локалізації показників глобальних Цілей сталого розвитку³.

---

1 Перелік індикаторів, за якими здійснюється збирання даних для моніторингу гендерної рівності, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1517-р (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1517-2020-%D1%80#Tex>).

2 Дорожня карта розробки плану дій після приєднання міста до Хартії рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад (http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Dorozhnya_karta_2019.pdf).

3 Цілі сталого розвитку-Україна. Моніторинговий звіт (http://www.ukrstat.gov.ua/csr_prezent/ukr/st_rozv/publ/SDGs-MonitoringReport_v08_24.09.2019.pdf).

Поступово запит на цю тему зростає, важливо відзначити, що підтриманий Швейцарією малий проєкт «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива» стає цеглинкою у побудові базованої-на-доказах політики рівності та недискримінації в Україні, сприяючи якісному моніторингу на підставі надійних та установлених показників. Наступний, не менш важливий етап — це впровадження розробленого за проєктом інструменту.

Бажаємо виконавцеві цього проєкту та нашому партнерові, Київському інституту гендерних досліджень, успіху в досягненні поставлених цілей, державі Україна — скористатися цими розробками та покращити ситуацію із забезпеченням гендерної політики надійними інструментами вимірювання.

ВОЛОДИМИР ВОВК,

заступник директора Департаменту з питань захисту прав дітей та забезпечення стандартів рівності Національної соціальної сервісної служби України, Київ

Потреба в показниках гендерного вимірювання для реалізації програм із забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків

Зараз відбувається становлення територіальних органів Національної соціальної сервісної служби, одним з головних завдань якої є реалізація політики в царині забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Як говорили і пані Катерина Левченко, і наші міжнародні партнери, насамперед належить формувати політику рівності, але потім найголовнішим завданням є реалізація положень цих документів у практичній роботі та моніторинг їх виконання. І саме тут маємо великі перспективи нашої майбутньої співпраці.

Під час аналізу та узагальнення звітів центральних органів виконавчої влади про стан реалізації ключових державних соціальних програм та національних планів дій ми зіткнулись із проблемами невідповідності наданої інформації змісту й завданням цих документів. Звітування щодо завдань та заходів для місцевих органів виконавчої влади операційно не визначено. Крім того, відповідальні на місцевому рівні можуть неправильно визначати цільові категорії, на які спрямований той чи інший захід. Відповідно, саме від якісного моніторингу залежить визначення стану реалізації гендерної політики в різних сферах життєдіяльності суспільства.

Суттєвим чинником, який ми не можемо не враховувати починаючи з цього року, є стрімкий процес децентралізації влади. Якщо раніше головними нашими партнерами були районні державні адміністрації та міські виконавчі комітети органів місцевого самоврядування, то зараз, з початком процесу переходу влади до територіальних громад, саме на них покладається це завдання. Від того, наскільки чіткі маркери ми надамо фахівцям із гендерних питань у територіальних громадах, залежатиме якісна підготовка планів розвитку громад. А потім — і сутність звітування громад перед обласними адміністраціями, а далі й перед центральним органом виконавчої влади. Таким чином, ми вважаємо,

що сьогоднішня нарада є надважливим кроком для вироблення механізмів гендерного вимірювання.

СВІТЛАНА ЛІЩИНСЬКА,

координаторка Експертної ради з питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі Міністерства соціальної політики України, Київ

Завдання Мінсоцполітики в царині гендерної рівності: впровадження моніторингу

Як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади Міністерство соціальної політики не лише формує основні засади державної політики в царині гендерної рівності, а й забезпечує моніторинг виконання всіх прийнятих нормативно-правових актів у цій галузі. Це завдання є головним для відділу забезпечення моніторингу за дотриманням європейських стандартів рівності Мінсоцполітики, створеного нещодавно, три-чотири місяці тому. Ми саме напрацьовуємо свою систему моніторингу. Водночас ми впевнені, що ефективні показники, індикатори ми можемо виробити саме завдяки співпраці з українськими громадськими та з міжнародними організаціями. Дуже вдячна за надану можливість участі в нараді та хочу висловити впевненість, що ми зможемо гуртом розробити, а потім ще й заповнити цю систему моніторингу документів у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

АНАСТАСІЯ САЛЬНІКОВА,

докторка політичних наук, експертка проєкту «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива», Київський інститут гендерних досліджень

КАТЕРИНА КРАСНІКОВА,

аналітикиня комунікацій, Київський інститут гендерних досліджень

Міжнародний досвід вимірювання гендерної нерівності: гендерні індекси та системи показників

Представлений огляд міжнародного досвіду вимірювання прав жінок та гендерної рівності, з окремим фокусом на вимірювальних інструментах, котрі відстежують ситуацію по Україні, здійснено за проєктом Київського інституту гендерних досліджень упродовж 2019–2020 років.

Наш фокус на Україні в міжнародному контексті викликаний тим, що, попри понад 25-річний розвиток політики гендерної рівності, Україна все ще не має власної системи гендерних показників, що давали б змогу постійно й ефективно спостерігати за змінами у досягненні гендерної рівності в ключових секторах суспільного життя. Крім того, ми все ще не маємо узгодженого бачення з боку урядових розробників політики та експертної спільноти самих цих секторів — напрямів, галузей чи сфер — суспільного життя, які були б визнані як вагомі

для забезпечення рівності й відповідно мали б підлягати моніторингу. Також немає узгодженого підходу щодо процедур та можливої частотності національного гендерного моніторингу.

Ця ситуація зумовлює постійну увагу українських стейкхолдерів до міжнародних вимірювальних інструментів — гендерних індексів, баз та порталів даних і систем оцінювання гендерної рівності, котрі включають Україну. Це цілком обґрунтовано, бо такі дані є надійними методично, оприлюднюються регулярно, уряд України та інші національні актори надають вірогідні дані, а кожен з інструментів передбачає додаткову перевірку наданого на валідність. Тобто це дані, що заслуговують на довіру й тому часто цитуються та беруться до уваги з куди більшою довірою, ніж згенеровані в Україні.

Загалом для цього проєкту ми проаналізували 25 гендерних індексів, які змогли віднайти; з них 22 глобальні та 3 регіональні; 13 із них вимірювали ситуацію в Україні. Також ми проаналізували структуру кожного з останніх — 5 комплексних та 8 галузевих — гендерних індексів з числа тих, що їх розраховують для України¹. Складові (субпоказники) цих індексів ми зіставляли за 14 сферами забезпечення прав жінок, які ми визначали відповідно до «жіночої» Конвенції, тобто Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок².

Глобальні комплексні індекси, які потрапили у наше дослідження і в яких міститься цінна інформація про ситуацію в Україні, — це 5 індексів, кожен з них описаний та проаналізований доволі детально³. Визначені ключові сфери забезпечення прав жінок в Україні ми відранжували відповідно до рівня їх охоплення представленими в індексах глобальними даними. Таким чином, ми змогли ідентифікувати сфери, відносно добре забезпечені глобальними гендерними даними: зайнятість; політичне та суспільне життя (9 індексів з 13, актуальних для України); освіта (8 індексів); зобов'язання з ліквідації дискримінації (7 індексів). Також визначено сфери, гендерна ситуація в яких через брак глобальних даних та міжнародних порівнянь може лишатися незрозумілою, а саме: тимчасові спеціальні заходи; участь на міжнародному рівні; шлюб та сімейне життя. Ці сфери охоплені лише 2 індексами з 13. Тематична сфера «Жінки й дівчата із сільської місцевості» найменше охоплена глобальними даними; ситуацію в ній ілюструє лише 1 індекс із 13.

Крім індексів, ми також склали перелік із дев'яти тематичних гендерних порталів даних, зокрема галузевих глобальних даних, включно з Україною, та описали їх. Це також вартісне джерело даних для національних гендерних вимірювань.

1 Краснікова, К.В., Скорик, М.М. (2021). Україна в міжнародних системах вимірювання гендерної нерівності. *Статистика України*, 2, 70.

2 Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text).

3 Краснікова, К.В., Скорик, М.М. (2021). Україна в міжнародних системах вимірювання гендерної нерівності. *Статистика України*, 2, 70.

Останніми ми розглянули та проаналізували, яким чином вимірюється ситуація, стан гендерної нерівності у різноманітних міжнародних системах показників, звернувшись до індикаторів, застосовуваних в рамках Цілей сталого розвитку, Пекінської декларації та Платформи дій і «жіночої» Конвенції ООН.

На відміну від індексів, про які йшлося вище, міжнародні системи показників відрізняються за форматом. Вони є зібранням або колекцією великої кількості багатьох важливих показників, якими можна оцінити ту чи іншу сферу. Їх можна використовувати, адаптовуючи під конкретну країну. До того ж, системи показників насправді є більш розгорнутими, тоді як індекси більше сфокусовані, бо намагаються звести всю ситуацію в якийсь єдиний індикатор. Тобто вони відрізняються за способом їх формування і відповідно мають власні плюси та мінуси у застосунку до національних гендерних вимірювань.

Детальніше ці системи показників розкриті у звіті, який ми зараз готуємо до друку як кінцевий результат нашого проекту¹.

Загалом, метою аналізу світового досвіду було розглянути, як галузева та загальнонаціональна гендерна політика в Україні забезпечуються глобальними гендерними даними.

Нам хотілося подивитися, які є дані для порівняння України з іншими країнами світу, яке місце ми займаємо за галузевими індексами. Це дає можливість розширити рамки та побачити можливості галузевої гендерної політики; зафіксувати сфери, на які виділяють донорські кошти та які охоплено дослідженнями, відстежити наступні, перспективні напрямки, за якими виявлено прогалини та є потреба в дослідженнях. З виконаного аналізу ми побачили, які сфери дотримання прав жінок в Україні забезпечені глобальними гендерними даними добре, а які майже або зовсім не охоплені. Наприклад, напрямок рівності у суспільно-політичному житті лідирує. Його відображають 9 з 13 глобальних гендерних індексів, що розраховуються для України. Натомість такий напрямок, як «жінки й дівчата із сільських місцевостей», відбиває тільки 1 гендерний індекс із 13. Це напрямок, забезпечений даними найменше. Також обмаль глобальних даних за індексами, розраховуваними для України, за напрямками «спеціальні тимчасові заходи» та «участь [жінок] на міжнародному рівні». Ці сфери залежатимуть від національних статистичних даних, вони гостро потребуватимуть їх.

МАРФА СКОРИК,

кандидатка філософських наук, старша наукова співробітниця, Київський інститут гендерних досліджень

Досвід гендерного вимірювання в Україні: портретування, профілювання, мапування, колекції показників

Огляд міжнародних систем вимірювання був нашим стартом та наріжним каменем проекту. Міжнародний досвід ми вивчили з огляду на те, як можна за-

---

1 Сальникова, А., Скорик, М., Краснікова, К. (2020). *Світовий досвід вимірювання гендерну нерівність: інформаційно аналітичний огляд*. Київ: Київський інститут гендерних досліджень. (У друку).

безпечити національну та галузеву гендерну політику за нестачі національних статистичних та інших надійних даних.

Національні гендерні вимірювання були зосереджені на дещо іншому та переважно розв'язували проблему «національний рівень — місцевий рівень», шукаючи відповіді на питання, як забезпечити області та райони аналітично доступними гендерно чутливими даними та за якими саме показниками. Оскільки гендерно чутливі дані, які ми можемо зібрати для обрахунку національних гендерних показників, значно відрізняються щодо можливостей їх збирання від таких самих даних для області, району і тим паче для територіальної громади.

Це вкрай важливо в контексті проблеми, на яку вказав колега з Нацсоцслужби Володимир Вовк, а саме стрімкого процесу децентралізації влади, розпочатого переходу владних повноважень до тергромад, гендерну політику в яких так само доведеться розробляти, а потім проводити моніторинг її виконання та ефективності за якимись показниками.

Наразі ми уважно вивчили й описали всі наявні в Україні спроби моніторингу прав жінок та гендерної рівності починаючи з 2007 року. Розглянули їх плюси і мінуси, щоб вивчені уроки цього вимірювання врахувати у наступних кроках — у пропозиціях до створення чутливої до користувачьких запитів національної системи гендерних показників, чільної мети нашого проєкту. Коротко назву наші основні результати.

По-перше, національні гендерні вимірювання ми розбили на дві умовні групи: урядові практики та ініціативи неурядових і міжнародних організацій.

Уряд ініціював: формування переліків роз'єднаних за статтю статистичних даних (з 2007 року і до сьогодні), гендерне портретування областей та, пізніше, міст (з 2009-го і до сьогодні); гендерне профілювання областей — дуже цікавий досвід, зініційований Кабінетом Міністрів України у 2018 році; нарешті, формування першої національної колекції гендерно відповідних даних — 226 показників для моніторингу гендерної рівності, затверджених КМУ 2020 року.

Неурядові спроби національних гендерних вимірювань є набагато ширшими. Їх переважно ініціювали донори, залучаючи до виконання таких спроб місцеві організації. До прикладу, суто місцевою була жіноча ініціатива 2009 року «Гендерна мапа України», наш перший національний досвід будувати власну національну систему показників, яку зініціював Жіночий консорціум України. Через гендерну мапу її творчині намагались оптимально поєднати загальнонаціональний і місцевий рівень та скласти цілісне уявлення про всю гендерну політику в Україні як про системну, а не як сукупність окремих довільних часточок.

З інших цікавих спроб національних гендерних вимірювань назвемо досвід побудови Українського барометра дискримінації¹. На відміну від усіх інших досвідів національного вимірювання, ця вартісна спроба ґрунтувалась на мандаті уповноваженого Верховної Ради з прав людини (омбудсперсон) щодо пору-

1 Був виконаний для Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини за підтримки Програми розвитку ООН 2016 року.

шень прав людини, одиночних або з низькою частотністю проявів, які можуть вказувати на важливі зони, невидимі статистично, тоді як переважна кількість національних гендерних вимірювань були побудовані так, щоб вимірювати структурну (не)дискримінацію, яка була виведена статистично.

Також є досвід показників Шаблону гендерного портрета громади, розроблених досвідченими фахівцями проекту «U-LEAD з Європою» (2019), що оптимально добре локалізовані для місцевого рівня, а саме для територіальних громад. Хоча сам перелік показників все ж потребував би додаткової адаптації до умов України.

У цьому ж руслі працювали фахівці Асоціації міст України, пропонуючи упроваджувати в Україні індикатори до Європейської хартії рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад — паневропейської добровільної ініціативи, адресованої місцевим та регіональним органам самоврядування Європи, до якої кілька років тому почали активно приєднуватися й українські міста та громади¹. Всі проаналізовані нами ініціативи відображено в спеціальному огляді, що вже перебуває у друку².

Наведемо тут його головні уроки.

Наймасовіша з національних практик національного гендерного вимірювання, гендерна портретизація областей очікувано виявилась найбільшою як на висновки, так і на уроки.

Урок перший — як формувати показники до гендерного портрета областей. Типово це обмежене число показників (30–35) за обмеженим числом умовних напрямків (4–5–6). Дані до портретів формуються переважно статистично. Це є і позитивом — показники стабільні та регулярно оновлювані, і негативом — неможливо вийти за межі генерованого Держстатом та отримати дані з гострих гендерних питань, які ним не охоплені.

Другий — хоча практика гендерної портретизації, з огляду на легкість та аналітичну доступність даних, з 2009 року є найпоширенішою в Україні, за весь цей час вона так і не стала моніторинговою. Тобто паспорти розробляли в одній і тій самій області чи місті або лише одного разу, або (рідше) і вдруге, але за вже зміненими показниками.

Третій — структура «гендерного портрета». Можемо проілюструвати її переліком показників «гендерного портрета» Чернігівської області, одного з перших і водночас одного з типових³. Якщо зіставимо її з бажаною структурою моніторингового звіту за зобов'язаннями України з прав жінок та гендерної рівності (наприклад, за CEDAW), побачимо, що портрет відбиває, умовно, лише 4 напрямки з 14-ти. Натомість, якщо ми хочемо робити цілісну націо-

1 Європейська хартія рівності жінок і чоловіків у житті місцевих громад (<https://auc.org.ua/novyna/evropeyska-hartiya-rivnosti-zhinok-i-cholovikiv-u-zhytti-miscevyh-gromad>).

2 Скорик, М. (2020). Український досвід вимірювання гендерної нерівності: аналітичний огляд. Київ: Київський інститут гендерних досліджень. (У друку).

3 Гендерний портрет Чернігівської області (http://wu.cn.ua/files/pdf_public/28_gender_portret.pdf).

нальну політику гендерної рівності, нам доведеться охоплювати всі напрямки, а не тільки обрані, до того ж обрані з міркувань статистичної доступності цих галузевих даних. Це до питання про те, чому ми далі напрацьовуємо власний інструментар.

Четвертий урок — позитивні тренди, які з'явилися внаслідок практик портретування і які прямо впливають на становлення національної системи гендерного моніторингу. Насправді, гендерне портретування визнано успішною і найпоширенішою практикою в умовах регіональної гендерної політики України. 2018 року Кабінет Міністрів України стандартизував їх, уклавши перелік з 33 показників для «Гендерних профілів 24 областей України та м. Києва»¹. Починаючи з цієї колекції даних, уряд включив у рекомендований перелік різні типи даних — і статистичні, і адміністративні, і дані щодо здійснення політики. Останні для нас особливо важливі, бо коли ми працюємо, робимо моніторинг та керуємося якимись моніторинговими документами, там обов'язково є запит на дані щодо ефективності здійснюваної політики. Наступний крок, також здійснений Кабінетом Міністрів України двома роками пізніше (2020), — розширення рекомендованої урядом колекції показників для гендерної рівності до 226 рекомендованих показників. Це розширення показників мало позитивні наслідки, адже структура вийшла за межі традиційних для гендерного портретування 5–6 основних напрямків. А отже, ці 226 показників — це крок до того, щоб галузева гендерна політика заіснувала у показниках. Щодо заповненості даними національна гендерна політика потроху розширюється.

Водночас заявленою метою цих індикаторів було впорядкування збирання даних, зіставних на міжнародному рівні². Ми з аналізу міжнародного досвіду переконалися, що інструменти, придатні для вимірювання в багатьох країнах, не дають можливості добре виміряти ситуацію у власній країні — вони для цього не призначені, у них бракує деталізації. Тобто на таких показниках місцеву політику не збудувати, навіть на рівні області, а про територіально дрібніший рівень годі й говорити.

Таким чином, система державного моніторингу гендерної рівності, яку ми розробляємо та приймаємо зараз у країні, гостро потребує повороту до обслуговування внутрішньо національних потреб розроблення політики рівності та недискримінації. І це потребує забезпеченості даними на всіх трьох рівнях: на місцевому, на галузевому та на загальнонаціональному. Нам потрібно вже вийти зі стану забезпечення даними тільки загальнонаціонального рівня, нам пора повернутися ближче до громад, ближче до реальних людей та їхніх потреб. Нам потрібно питання прав жінок прямо інтегрувати в ту політику, яка сьогодні є. А це все питання показників та коректного моніторингу.

1 Гендерні профілі 24 областей України та м. Києва (<https://www.minregion.gov.ua/about/politika-gendernoyi-rivnosti/tsikavo-ta-korisno-pro-gender/genderni-profil-24-oblastej-ukrayiny-ta-m-kyieva>).

2 Уряд схвалив індикатори для моніторингу гендерної рівності (<https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-shvaliv-indikatori-dlya-monitoringu-gendernoyi-rivnosti>).

ОЛЕКСАНДР ЛАШКО,

координатор проєктів Асоціації міст України

Автоматизована система муніципальної статистики: історія та виклики

Перейдімо до того, як це все насправді виглядає на місцях з точки зору регіональної статистики. Я представляю сьогодні Асоціацію міст України (АМУ), разом з пані Наталею Лазаренко. В Асоціації є досить потужний і вдалий досвід ведення і супроводження регіональної статистики. З 2009 року почався проєкт, а з 2011-го запущено автоматизовану систему муніципальної статистики, у якій накопичуються дані, які територіальні громади збирають, щоб відстежувати свій життєвий цикл і прогнозувати якимось чином діяльність громади. Зокрема, туди включено гендерні показники. Одразу скажу: їх небагато, і вони насправді відбивають більше, скажімо так, економічну частину життя громади.

Загалом, навіщо і для чого це робиться? Відповідно до законодавства, територіальні громади, як і центральні органи виконавчої влади, мають вести бази так званих відкритих даних громад, мають їх збирати, накопичувати й оприлюднювати. Враховуючи, що в АМУ входить вже близько тисячі громад, якби кожна громада створювала свій власний інструментарій, це, напевно, обернулося б проблемою. Тому АМУ долучилась до цього процесу і запропонувала єдине рішення, яке дозволяє громадам вести ці бази даних. Перелік відкритих даних відомий — це тільки зразок. Є постанова Кабміну № 835, де детально прописано, які саме дані, хто збирає і яким чином оприлюднює¹. Тож у нас це питання більш-менш унормовано.

Більше АМУ орієнтувалася на світовий досвід, про який сьогодні згадували. Але не загальний, а саме галузевий плюс регіональний — до рівня громад. До цього було розроблено Автоматизовану систему муніципальної статистики (АСМС), яка включає 14 розділів, близько 350 показників, дані за якими надають громади, самі вирішуючи, що з них слід надати.. Не в усіх громад є дані за всіма показниками. Це пов'язане і з технічною спроможністю, і з тим, що в Україні зараз, на жаль (про що вже говорили колеги), є проблема в тому, хто збирає дані, як і з якою регулярністю оприлюднює.

Дійсно, реформа децентралізації привела до того, що були певним чином порушені зв'язки між розпорядниками і споживачами даних. Держстат зараз звертається до національного рівня, а не до рівня громад. Тому я прогноую проблеми зі збиранням та обробкою цих даних, оскільки джерело даних вже зміщується до рівня громад. Вони є і розпорядниками даних, вони генерують ці дані, вони є тими, хто ці дані перевіряє. Сьогодні був черговий семінар, присвячений АСМС. У тому числі, обговорювали проблематику обробки і збирання даних. Ми зіткнулися з тим, що є розбіжність між даними, які надає Держстат,

---

1 Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у формі відкритих даних, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 21 жовтня 2015 р. № 835 (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/835-2015-%D0%BF#Text>).

і тими, які надають старостати. Зійшлися на думці, що дані старостатів є більш релевантними. Ми дійдемо до того, що дані потрібно буде брати у громадах.

Як допомогти громадам ці дані збирати, на які дані їм варто звертати увагу, навіщо їм ці дані — це велика проблема, з цим треба працювати і треба це обговорювати, треба доносити до громад важливість, в тому числі, й гендерних даних. Є люди, які можуть і звикли працювати з великим обсягом даних та таблицями, але більшості наших користувачів зручніше працювати з візуалізаціями.

Яким чином збираються ці дані? Збираються вони у вигляді таблиць, куди ми можемо і повинні включати, в тому числі, й гендерні показники. Станом на тепер, у АСМС не так багато гендерних показників, бо багато громад не спроможні зараз зібрати ці гендерні показники й надати нам для подальшого аналізу.

Насправді, зараз із трьох класичних великих джерел даних, ми в АМУ головним чином використовуємо адміністративні. Це дані, отримані безпосередньо від громад. Наша мета — перейти до обміну даними у форматі сервер–сервер з великими розпорядниками даних, зокрема з центральним органом виконавчої влади. Ми сподіваємось, враховуючи темпи цифровізації та цифрової трансформації, ми рано чи пізно перейдемо до того, що головним джерелом даних у нас будуть державні статистичні спостереження. Безумовно, дуже цінними залишаються дані, отримані в результаті певних вибірових обстежень, коли виявляється проблема і відповідно до цієї проблеми проводиться окреме вимірювання, окреме збирання показників.

АМУ готова виступити тим майданчиком, на базі якого ми зможемо обговорювати, які саме дані від громад потрібні й чому ці дані потрібні їм. У нас є надзвичайно великий досвід співпраці з громадами.

НАТАЛІЯ ЛАЗАРЕНКО,

менеджерка з міжнародної діяльності, координаторка питань гендерної рівності Асоціації міст України

Краща статистика для кращої звітності з місць

Дедалі частіше ми чуємо відгуки від громад, що останнім часом стає все складніше збирати розрізнені за статтю дані навіть для створення тих самих гендерних показників, гендерних профілів та паспортів та для використання у гендерно орієнтованому бюджетуванні. Зокрема, громади, які вже багато років користуються інструментом гендерного бюджетування і мають свої хороші практики й напрацювання, кажуть, що стає набагато складніше.

Запровадження таких інструментів, як гендерне бюджетування, має бути легким. Якщо цей інструмент буде легким, то громади будуть більше ним користуватися. Адже тільки ті чемпіони цієї сфери, які дуже вмотивовані та знають, навіщо їм це потрібно і яку користь вони вже від цього отримали, продовжують цю інформацію збирати. Зрозуміло, чим складніший процес, тим менше бажання працювати у цій царині.

Ми готові співпрацювати, ми готові обговорювати показники, які потрібно буде включити до нашої Автоматизованої системи муніципальної статистики.

Можливо, ми тоді вийдемо на якийсь більш-менш зручний перелік даних, які можуть точно зібрати громади, не докладаючи непомірних зусиль, і які вже будуть їм щось показувати.

ОЛЕНА СТРЕЛЬНИК,

доктор соціологічних наук, Бюро гендерних стратегій і бюджетування

Виклики збирання даних на рівні територіальних громад (з досвіду пілотування типового гендерного профіля)

Що таке гендерний профіль територіальної громади? В межах проекту Структури ООН Жінки-Україна «Просування гендерної рівності в рамках реформи децентралізації» (реалізується у 13 територіальних громадах Волинської, Чернівецької, Сумської та Херсонської областей), проміжні результати якого я анонрую, ми визначаємо гендерний профіль як інформаційно-аналітичний документ, який дає змогу визначити відмінності у становищі жінок, чоловіків та/або їхніх груп, а також їхні проблеми та потреби і який слід використовувати для розроблення прогностичних та програмних документів соціально-економічного розвитку територіальної громади. Документ включає дані, дезагреговані за статтю та іншими характеристиками, їх аналіз, а також пропозиції щодо гендерно чутливих заходів соціально-економічного та культурного розвитку громад, бюджетних програм та проєктів місцевого економічного розвитку.

Приблизна структура гендерного профілю територіальної громади передбачає: вступ, де вказано призначення й мету цього документа; «паспорт» громади — базову характеристику її населення та її інфраструктури; відображення гендерних аспектів економічного розвитку громади; і ключовий, найбільший блок, де визначено гендерні розриви у наданні послуг в різноманітних секторах (освіта, культура, соціальні послуги, фізкультура та спорт та ін.). Крім того, профіль також містить два важливі окремі розділи: інституційне і ресурсне забезпечення реалізації цілей гендерної рівності та питання ухвалення рішень і функціонування громадського сектору.

Для підготовки профілю ми скористалися системою показників та системою даних для збирання, розробленими командою Структури ООН Жінки-Україна. Крім того, ми доповнили її переліком індикаторів, у розрізі яких здійснюється збирання даних для моніторингу гендерної рівності, що були затверджені новим розпорядженням Кабміну¹. Загалом, ми врахували всі попередні розробки, наскільки це було можливо. Дані для збирання громади відображають у форматі таблиць Excel.

Підготовка гендерного профілю громади передбачає не лише перелік візуалізованих даних, а й їх аналіз. Здійснювати опис частин гендерного профілю по секторах надання послуг ми пропонуємо таким чином. Аналіз наявних на-

---

1 Перелік індикаторів, у розрізі яких здійснюється збір даних для моніторингу гендерної рівності, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1517-р (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1517-2020-%D1%80#Text>).

ціональних та обласних стратегічних пріоритетів гендерної рівності в певній галузі. Далі ми пропонуємо короткий опис того, що є в громаді на момент складання гендерного профілю з цього питання: можливо, якісь дані вже наявні чи якісь напрямки у гендерно чутливих стратегіях у громадах уже затверджені.

Наступним кроком ми пропонуємо огляд ключових національних гендерних розривів у секторі на підставі аналізу доступних статистичних даних. Наприклад, в певному секторі гендерний розрив в оплаті праці на національному рівні сягає такого-то показника, і його основними причинами є такі: вертикальна сегрегація ринку праці, горизонтальна сегрегація тощо. Надалі ми описуємо гендерні розриви у кожному секторі за такою схемою: інфраструктура послуг, гендерні розриви серед надавачів послуг (до речі, це не так часто фігурує у розробках, які ми бачили), гендерні розриви серед отримувачів послуг і якісні дані, отримані через фокус-групи та інтерв'ю. Таким чином, особливості нашого підходу — це системність і зв'язок політики в тергромаді з національними політиками.

В кожному секторі ми пропонуємо почати з того, які пріоритети національного рівня в ньому є. Друге — це комбінація кількісних і якісних даних. Третє — по можливості чітка фіксація джерел даних. Четверте — опис і аналіз даних. Ми рекомендуємо розмежувати обов'язкові та рекомендовані показники. Має бути якийсь мінімальний набір дезагрегованих хоча б за статтю і за віком, показників, бо ми розуміємо, що громади різні за своєю спроможністю.

Наостанок я б хотіла згадати про проблеми на додаток до вже окресленого колегами.

По-перше, низька спроможність громад, брак людських і часових ресурсів, технічних компетенцій, навіть навичок роботи з таблицями у форматі Excel. По-друге, потреба в чітких інструкціях з обрахунку показників. По-третє, громади часто не дуже розуміють призначення збирання даних. Так, одна громада якось подала показник про 100% охоплення дітей садочками. Натомість облстат показує, що такого немає. Четверте — це те, що через створення старостатів багато з наших громад змінили свої кордони. І п'яте (тут я дуже підтримую колег) — має бути дуже реалістичний підхід до переліку показників і дезагрегацій, що враховує спроможність громад до самостійного збирання даних.

МАРФА СКОРИК,

кандидатка філософських наук, старша наукова співробітниця, Київський інститут гендерних досліджень

«CEDAW Watch Tool»: інструмент та система показників для громадського моніторингу дотримання прав жінок та гендерної рівності

Готуючи наш моніторинговий інструмент, який ми назвали «CEDAW Watch Tool», ми виконували одразу кілька технічних завдань, важливих для становлення національних гендерних вимірювань. Для початку, нам було дуже важливо розділити гендерні показники і просто розділені за статтю дані. Дуже часто

ми маємо ситуації, коли дані розділені за статтю, але що власне гендерного є в них для нашої політики, не до кінця зрозуміло.

Також для нас було дуже важливо правильно вибрати методологічну рамку для нашого майбутнього моніторингу, в яку можна було б укласти саме систему взаємопов'язаних гендерних показників, а не просто колекцію довільно набраних роз'єднаних за статтю даних.

Зараз в Україні є багато пропозицій щодо можливих форматів, у яких може відбуватися гендерний моніторинг. Зазвичай для оцінювання або моніторингу гендерної рівності в Україні орієнтуються на Цілі сталого розвитку, Європейську хартію рівності чоловіків і жінок, Конвенцію з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW), Пекінську декларацію та Платформу дій тощо. Мінуси цих систем — те, що вони пов'язані переважно із зовнішнім звітуванням і що для показників жодної з них (крім Цілей сталого розвитку-Україна) не було зроблено національної локалізації.

Вибираючи методологічну рамку для нашого інструмента, ми врахували, що (як ми з'ясували під час нашої підготовки «тіньового» звіту від жіночої громадськості про виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій¹) наші три основні розвиткові та правозахисні документи, чинні для України — Цілі сталого розвитку, Пекінська декларація і Платформа дій та Конвенція з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, — як системи показників є взаємоузгодженими, й ця методична робота була виконана до нас.

У результаті ми зупинилися на Конвенції з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок як на рамці для моніторингу. «Жіноча» Конвенція ООН відрізняється тим, що раз у чотири роки держава Україна, її уряд, національні правозахисні установи та зацікавлена громадськість звітують за всіма релевантними статтями цієї Конвенції, що обстоюють права жінок та рівність їх з чоловіками у ключових сферах життєдіяльності: освіті, охороні здоров'я, сферах зайнятості, послуг соціального забезпечення, рівної громадянської правоздатності й політичної участі тощо. Тобто це широка моніторингова рамка, яка вже регулярно застосовується в Україні.

Аналіз щодо вибору можливих показників став дуже тривалою та цілком самостійною роботою в рамках нашого проекту. Ми перебрали й проаналізували надзвичайно велику кількість гендерних показників та їх систем, в тому числі й географічно і тематично дуже локальних (наприклад: «Гендерна статистика для країн Африки») та/або вузько сфокусованих за напрямками (наприклад: Плани дій за Резолюцією РБ ООН № 1325 щодо військових конфліктів у Руанді).

У результаті ми вибудували свій інструмент «CEDAW Watch Tool», зупинившись на показниках, розроблених Європейським інститутом з гендерної рівності для регіональної адаптації Пекінської декларації та Платформи дій, та взяли їх за основу². Їх ми, своєю чергою, адаптовували для умов України,

1 Ненька, А.О. та ін. (2019). *Пекін + 25: Паралельний звіт. Україна 2014–2019* / За ред. М. Кичоровської-Кебало, М.М. Скорик, О.Б. Давліканової. Київ: Вістка.

2 Beijing Platform for Action (<https://eige.europa.eu/beijing-platform-for-action>).

узгоджуючи зі статтями CEDAW як нашою загальною моніторинговою рамкою та спираючись на наш понад 20-річний моніторинговий та правозахисний досвід.

Наостанок, я б хотіла скористатись нагодою та згадати про окремі проблеми, суттєві для становлення національного гендерного моніторингу загалом. Як ми знаємо, Україна зараз дуже активно розвиває свою гендерну політику — і регіональну, і галузеву, і загальнонаціональну. Відповідно, дуже зросли й завдання з її моніторингу, на реалізацію яких з'являється багато різних ініціатив. На що варто звернути увагу:

1. Ці різні й різнорівневі моніторингові системи з питань гендерної рівності, запроваджувані водночас, дуже бажано взаємоузгодити. Ми розуміємо, що уряд буде їх узгоджувати, й бачимо, що він уже це робить. Важливо довести цю роботу до кінця.
2. Крім того, важливо не намагатися вводити нові показники з нуля та не гнатися за кількістю їх. Доцільніше спиратися на вже наявні досвіди моніторингу та стабільні органи/системи організацій/мереж, спроможні здійснювати гендерний моніторинг або такі, що його фактично здійснюють.
3. І останнє — можливо, нам слід готуватися скомпенсовувати брак статистичних даних в царині гендерних відносин іншими даними, наприклад дослідницькими, та резервувати ресурси на це.

На нашу думку, це будуть три виклики для системи національного гендерного моніторингу. Регулярність, взаємодія органів і ресурсів, доступність самих показників, їх застосовуваність. Адже навіть найкраща система показників, яку ми розробимо і оприлюднимо, сама по собі не стане моніторингом. Важливі застосовуваність і, звичайно, актуальність показників — вони мають описувати ситуацію в Україні. Ці питання для нас ключові.

КАТЕРИНА КРАСНІКОВА,

аналітикиня комунікацій, Київський інститут гендерних досліджень

Моніторингові карти «CEDAW Watch Tool» для кращого забезпечення галузевого моніторингу рівності

Для нашого моніторингового інструмента «CEDAW Watch Tool» ми проаналізували понад 400 глобальних, регіональних та секторальних систем показників та індексів з гендерної рівності та прав жінок. Також ми виконали огляд кращих світових та місцевих практик, запропонували рамкову структуру для незалежного моніторингу «CEDAW Watch Tool». Розроблений інструмент та система показників відповідають умовам України та є застосовними на національному, галузевому та, в перспективі, на місцевому рівні.

Базовий пакет зі 120 показників у перебігу роботи був адаптований та переглянутий, і наразі ми маємо 163 показники, що відображають 14 ключових сфер забезпечення прав жінок.

Наш інструмент ми назвали «Моніторингові карти», їх ми готували окремо для кожної з цих 14 сфер. Кожна з карт складається з переліку базових обов'язкових показників; додаткових субпоказників та додаткових інструментів, що дають змогу виконати поглиблений галузевий аналіз у разі, якщо він потрібен. Тож «Моніторингові карти» — це певний путівник, вказівник, який кожна(-ен) може взяти та пройти відповідні кроки для відстеження ситуації у певному секторі. Звідси й назва.

Отже, відібрані рекомендовані показники у моніторингових картах, розділені погалузево, мають дезагрегації, а також відомості щодо аналітичної доступності кожного показника. Тобто показники можуть бути недоступними; такими, що потребуватимуть обрахувань (є аналітично доступними). Формат показників теж різниться — він може бути текстовий або числовий. Додатково ми включали дані про розробника та власника (холдера) даних.

Загалом «CEDAW Watch Tool» та моніторингові карти, розроблені до нього, — інструмент простий, але дуже цікавий і потужний у використанні. Ми плануємо, що він буде доповнюватись і надалі, коригуватиметься за результатами застосування, тобто стане «живим» інструментом.

ІННА ШВАБ,

радниця з питань моніторингу та оцінки, проєкт «Жінки України: залучені, спроможні, незламні», Пакт Україна

Як візуалізувати та як зберігати гендерні дані для кращого моніторингу забезпечення рівності жінок та чоловіків? Онлайн-портал стратегічної інформації з питань гендерної рівності

Я представлю наш колективний досвід роботи, зокрема з Київським інститутом гендерних досліджень та з іншими колегами, залученими до розроблення Онлайн-портала стратегічної інформації з питань гендерної рівності.

Онлайн-портал створюється в рамках проєкту «Жінки України: залучені, спроможні, незламні», який впроваджується організацією «Пакт» за підтримки уряду Канади з метою вільного доступу до стратегічних даних, які могли б бути використані для ухвалення рішень на національному й регіональному рівнях в Україні.

Ми ставили за мету поширити та вкорінити культуру прийняття рішень, що ґрунтуються на даних. Для цього слід покращити доступність національних даних з питань гендерної рівності, зокрема, подати базовий пакет національних даних в одному місці та з вільним доступом, оформити їх у «дружньому» для користувача та зрозумілому для інтерпретації форматі. Дослідження організаційної спроможності жіночих НУО, яке Пакт провів у 2019 році, показало, що організації потребують розвитку навичок у роботі з даними. А досвід адвокаційної роботи Пакту як в Україні, так і в інших країнах довів, що труднощі в застосуванні даних для підготовки та ухвалення рішень часто зумовлені складністю інтерпретації даних, зокрема через незрозумілий формат. Тому онлайн-портал стратегічної інформації у сфері гендерної рівності, який ми розробляємо, міс-

титиме дані, представлені в динаміці, з різною дезагрегацією за відповідними ознаками та із застосуванням найбільш вдалих рішень щодо їх візуалізації. На нашу думку, готові рішення щодо візуалізації даних посилять потенціал жіночих НУО в проведенні адвокаційних кампаній та підготовці важливих рішень та будуть корисні урядовим розробникам політики гендерної рівності та недискримінації.

Ідея створення онлайн-портала реалізується, починаючи із середини 2020 року. Для цього в рамках моніторингової тематичної підгрупи Національної платформи «Рівні права та можливості» при урядовій уповноваженій з питань гендерної політики була створена робоча група з розроблення онлайн-портала стратегічної інформації. До складу групи увійшли експертки у сфері гендерної рівності, представниці та представники неурядових організацій, дослідницьких інституцій, а також апарату урядової уповноваженої з питань гендерної політики та Державної служби статистики України. Групою було ухвалено рамку для збирання показників для візуалізації та їх перелік.

Структура онлайн-портала базується на рамці «жіночої» Конвенції ООН (CEDAW¹), інтегруючи показники, розроблені в рамках Пекінської платформи дій і Цілей сталого розвитку. Наразі портал налічує 14 розділів, що відповідають релевантним для України статтям «жіночої» Конвенції. Дані доступні по 74 показниках. Всього до візуалізації заплановано 124 показники. Для формування переліку візуалізованих на порталі показників та даних до них було застосовано розробки Київського інституту гендерних досліджень в рамках проекту «Жіноча правозахисна моніторингова ініціатива», впроваджуваного за підтримки посольства Швейцарії. До кожного показника створюється паспорт із детальним описом методології його збирання. Паспорт показників також буде доступний на порталі.

Презентацію й запуск онлайн-портала стратегічної інформації у сфері гендерної рівності заплановано на лютий–березень 2022 року.

Проект «Жінки України: залучені, спроможні, незламні» працюватиме до 2024 року. Важливим завданням є передача адміністрування онлайн-портала національній організації, яка продовжить наповнення порталу після завершення проекту. Тому амбітним завданням є розроблення стратегії сталої роботи портала. Разом із групою з розроблення онлайн-портала стратегічної інформації будуть напрацьовуватись ідеї щодо передання відповідальності в подальшому за забезпечення ефективної та сталої роботи онлайн-портала.

Післямова

З проведеного обговорення ми можемо виокремити й узагальнити кілька ключових дороговказів для створення системи моніторингу національної гендерної політики.

Перше. В Україні нині розроблені та продовжують розроблятися різні переліки та системи гендерно чутливих показників. Вони різнорівневі; розробляють-

1 Див.: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/cedaw/pages/cedawindex.aspx>

ся для рівня територіальних громад; для областей; для міст; для національного рівня. Вони мають різне призначення — застосовно до місцевої, міжнародної політики, а також забезпечення міжнародних порівнянь. Їх власники також різні — від Всеукраїнської асоціації органів місцевого самоврядування до Кабінету Міністрів України. Є також розбіжності щодо мандату та відповідальності органів виконавчої влади: наприклад, холдером системи гендерно чутливих показників може виявитися Мінрегіон, тоді як пріоритетну відповідальність за моніторинг прав жінок та гендерної рівності нестиме Мінсоцполітики. Тож принципово важливо, щоб різні моніторингові системи, запроваджувані нині, були узгоджені та системно працювали на ефективність впровадження національної політики гендерної рівності, рівних прав та можливостей жінок та чоловіків.

Друге. Важливо, щоб перелік запроваджуваних гендерно чутливих показників був повним та комплексним; не являв собою просто колекції довільних індикаторів, дібраних за необґрунтованими чи непродуманими критеріями. Також важливо, щоб вони укладалися в систему: зокрема, необхідно передбачити дезагрегації за рівнями «національна–регіональна–місцева політика» та за напрямками реалізації гендерної політики, а не лише за однією ознакою статі. Інакше ми ризикуємо звести гендерно чутливий показник до рівня просто роз'єднаних за статтю даних, чого вкрай недостатньо як для розроблення ефективної політики рівності, так і для вимірювання та моніторингу ефектів від її реалізації. Лише за дотримання цих умов уможливиться справді ефективна й цілісна політика рівності, яка «не залишить нікого позаду».

Третє — це надзвичайно гостра проблема перепису населення, досі так і не проведеного в Україні. Від нього залежить надійність, а також і сама можливість деяких із вкрай необхідних нам статистичних даних. Не можемо не підтримати позицію наукової спільноти соціологів та демографів у їхніх намірах переконати відповідальних за ухвалення цього рішення у необхідності перепису населення. Зважаючи на обговорені проблеми впровадження гендерного моніторингу та нагальної потреби в надійних гендерно чутливих статистичних даних, особливо галузевих, підтримуємо думку академіка Елли Лібанової. «Це ненормально, — пише вона, — коли одна з найбільших країн Європи не знає, скільки в ній живе населення». Необхідність проведення переписів населення з періодичністю раз на 10 років ООН обстоює не випадково: інформації з поточного обліку вистачає приблизно на 10 років¹. В Україні останній перепис був 20 років тому, а це значить, що помилки нагромаджуватимуться неминуче.

За цих умов неможливо коректно екстраполювати необхідні нам гендерно чутливі статистичні дані. Так само й вибіркові обстеження можна провести грамотно лише у разі, коли є інформація про генеральну сукупність. Ця заувага стосується і національних соціологічних опитувань, репрезентативність яких розраховують, спираючись на дані попереднього перепису.

¹ Лібанова, Е.М. (2020). Неможливо керувати країною, якщо ти не знаєш, хто в ній живе. *Дзеркало тижня*, 1280 (1–7 лютого).

А отже, цю кричущу проблему необхідно й бажано розв'язувати, і якнайшвидше.

Четверте. Представлені у цьому матеріалі кращі практики моніторингів реалізації гендерної політики, такі як моніторинг за «жіночою» Конвенцією, Автоматизована система муніципальної статистики, гендерне портретування областей та міст тощо, заслуговують на увагу наукової спільноти для їх валідазації, удосконалення, наукової експертизи у цих та подібних розробках. Важливо започаткувати діалог між розробниками рішень в царині гендерної політики, адвокаційними групами та ініціативами, донорами, з одного боку, та науковою експертною спільнотою, спроможною забезпечувати об'єктивну оцінку та ефективні рішення, належно адаптовані до українського соціального контексту, з іншого боку.

Отримано 14.10.2021

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО (упорядник),

доктор філософських наук, професор кафедри соціології НаУКМА, гендиректор Київського міжнародного інституту соціології (04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2)

VOLODYMYR PANIOTTO (compiler),

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor at the Department of Sociology, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Director General of the Kyiv International Institute of Sociology (2, H. Skovoroda St., Kyiv, 04655)

v.paniotto@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1721-9100>

Валерій Хмелько в моєму житті та в житті моїх колег

Валерій Хмелько, 2013. Фото, яке подобалося йому

Цитування: Паніотто, В. (упорядник) (2021). Валерій Хмелько в моєму житті та житті моїх колег. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 172–189.

Валерій Хмелько в моєму житті

Для мене відхід із життя Валерія Хмелька — це більше, ніж втрата. Валерій казав, що людина не існує сама по собі — в її особистість вплетені також зв'язки із близькими людьми, одиницею суспільства є не сама людина, а людина у сукупності цих зв'язків. Цю одиницю він називав соціоном і зазначав, що це поняття вигадав Дмитро Галенко¹ (причому придумав, здається, у розмові з Валерієм). Загалом у Валерія було таке трактування соціону (мені здається, що сам Галенко займався моделюванням соціона в дещо іншому трактуванні²). Якщо не брати до уваги найближчих родичів, то Валерій був головною частиною мого соціону. Я відчуваю, що без Валерія мій професійний рівень істотно знизився. Деякі царини знань я не вивчав, не знав і не замислювався про них, цілком покладаючись на Валерія, в якого міг запитати в будь-який момент, причому його відповіді завжди були вельми конструктивними. Що вже казати про загальнолюдський вимір мого соціону! До того ж він був, мабуть, найрозумнішою людиною з усіх, з ким мені довелося в житті зустрітися (хоча було ще 2–3 людини, котрі наближалися до його рівня). Мені пригадується висловлювання іншого Володимира Ілліча про Льва Толстого («Какая глыба, а? Какой матерый человек!»), але воно набуло вже іронічного характеру. Принаймні люди, що мали змогу із ним спілкуватися не мимохідь, відчували його інтелектуальну потугу (далі я процитую деяких наших закордонних колег).

Це не заважало Валерієві припускати помилок, хоча можливо, що це помилки з мого погляду, а він би довів, що все було правильно. Наприклад, у 1991-му чи 1992-му, син Валерія Володимир пропонував купити особняк для нашої компанії. Ми одержали перші міжнародні замовлення, двокімнатна квартира на Бессарабці коштувала тоді півтори тисячі доларів, а особняк у кілька разів більше, але грошей нам би вистачило. Потім ціни на житло зросли у п'ятсот разів і ми могли б продати особняк і займатися наукою, не заробляючи гроші на наші наукові дослідження комерційними проектами. Але Валерій казав, що політична ситуація нестабільна і є шанси на повернення комуністів, котрі зможуть націоналізувати помешкання. Інша помилка — це багаторічне небажання Валерія розвивати у КМІСі маркетингові дослідження, але потім він зрештою визнав це помилкою. Спірним було й наше рішення не ставати частиною Гелапа, коли нам це активно пропонували, але тут, можливо, рішення було правильним.

Попри постійне спілкування і взаємне читання всіх своїх праць, у нас майже немає спільних статей. Нижче видатний американський соціолог, екс-президент Американської соціологічної асоціації Мелвін Кон пояснює, чому вважає Валерія Хмелька великим ученим. От через це прагнення наукової строгості, доведеності, вичерпної точності формулювань я не міг з ним працювати над спільним текстом, ми дискутували з приводу кожної фрази. Прагнення точ-

1 Померлий у розквіті сил Дмитро Миколайович Галенко (1935–1979) від кінця 1960-х років керував групою соціологів у відділі моделювання складних систем М.М. Амосова (Інститут кібернетики АН УРСР).

2 Галенко, Д.Н., Яковенко, Ю.И. (1973). Некоторые эксперименты с моделью «Социон». *Кибернетика и вычислительная техника*, 21, 54–59.

ності призводило до подовження речень, складнопідрядних уточнювальних конструкцій, обтяжувало текст, робило його важким для прочитання, незрозумілим, потрібно було вдумуватися в кожну фразу. Я прагнув більшої популярності, жертвуючи точністю. Ну й до гумору в нас різне ставлення, Валерій писав надто серйозні тексти й хоча добре розумів і гумор, і анекдоти, сам їх у текстах не використовував. У нас була завелика різниця у стилях, тому спільні статті не виходили, тільки взаємне читання і поради.

Напрочуд вдумлива, ретельна і завзята робота над усім, чим він займався, призводили до того, що завдання глобалізувалося, ставало важливим для країни в цілому, ба навіть для світу. У 1982 році я допомагав йому проводити дослідження на Жданівському заводі «Азовсталь». Це було опитування робітників, і там серед іншого було запитання про відповідність здобутої освіти вимогам роботи. Це дослідження давно можна було швидко закінчити й забути про нього (як я і планував), натомість Валерій почав розбиратися в цьому запитанні й дійшов висновку про те, що дисонанс між здобутою освітою і реально необхідною на робочому місці має чимало негативних наслідків. Ми місяцями продовжували займатися цим після закінчення опитування і підготували «Методику соціально-інформаційного забезпечення збалансованого вдосконалення структур робочих місць і кадрів промислового підприємства» обсягом у дисертацію (7 друкованих аркушів); її було депоновано в ІНІСН¹ і можна було використовувати в найрізноманітніших галузях промисловості. У нього була геть зовсім відсутня типова для радянських (і пострадянських) людей установка на те, що ти нічого не можеш змінити у країні в цілому («стінку лобом не пробити»). Тому Валерій був причетний разом з Галиною Старовойтовою² і залучив мене до підготовки листа Михайлу Горбачову про способи розв'язання конфлікту в Нагірному Карабасі. Або ж розробляв механізм запобігання ядерній війні між СРСР і США і намагався донести цю ідею до керівництва Радянського Союзу. До речі, ідея була доволі цікавою — розмістити американську військову базу з ядерною зброєю поряд із Москвою (і ще кількома великими містами) і радянську військову базу з ядерною зброєю — поряд із Вашингтоном (а також, скажімо, Нью-Йорком та Чикаго). Якби та чи та сторона розпочала війну, то її столиця і найбільші міста гарантовано були б стерті з лиця землі — чудовий стримувальний чинник.

Ще одна риса Валерія, що на мене справила враження і вплинула на мою поведінку — це принциповість і, скажімо так, свідома правильність. За радянських часів ти розумів тотальну облудність держави, протилежність декларованих принципів і реальних дій. Більшість людей відповідали на це взаємністю, чесність стосовно держави в цих умовах виглядала як дивакуватість. Про це дуже точно казав Жванецький у різних своїх мініатюрах, наприклад, «Держава і народ»: «Держава все, що можна, забирає у нас, ми — у держави. Вона рідна, і ми

---

1 Інститут наукової інформації із суспільних наук РАН.

2 Галина Старовойтова — етносоціолог, радянський і російський політик, правозахисниця, була народним депутатом СРСР, Росії, Державної думи РФ. Її було убито 20 листопада 1998 року в Санкт-Петербурзі.

рідні. У неї та в нас нічого начебто вже не залишилося. Ну там воєнне щось... Антену параболічну на Далекому Сході, унікальну... Хтось відвернувся — і нема її... По сараях, по парниках... Вантажівка після аварії боком лежить, а в ній усередині копірсяються. На ранок — один остов: піраньї...» і т. ін. Пам'ятаю, навіть уже не за радянської доби, а на початку 1990-х ми перевіряли метод вивчення чутливих тем — random response. Інтерв'юєр стоїть спиною до респондента, респондент кидає монету і якщо випадає орел — каже «так», а якщо решка — чесно відповідає на запитання: «Чи крадете Ви щось на роботі?» (запитували, звісно, якось більш делікатно — на кшталт: «Чи приносите ви щось корисне додому з роботи?»). Інтерв'юєр не знає, чому респондент відповідає «так», і повна анонімність. Але якщо «так» відповіли 80%, то з них приблизно 50% — це випадки, коли випав герб, а 30% — точно крадуть. Отож, виявилось, що це зовсім не чутливе запитання — більшість відповідали, що, ясна річ, крадуть, бо все народне, і монету навіть не кидали. А Валерій поводився не як радянська людина, а як німець, котрий стоїть біля переходу на червоне світло, хоча машин нема й на обрії. І не тому, що боїться наслідків (ми переховували заборонену літературу, обговорювали різноманітні варіанти дії задля повалення влади, він підписував протести тощо), а тому, що вважав не гідним своїх принципів поводитися так, як поводить держава. Пам'ятаю, він якось зателефонував мені і радо повідомив, що домігся, аби інститут, де він працював¹, дозволив йому оплачувати в бухгалтерії свої особисті міжміські розмови. «А що, — запитую, — у вас якось контролюють, хто куди телефонує і робочий це чи особистий дзвінок?» «Ні, не контролюють, але я ж то знаю, які мої дзвоник не по роботі, і не можу собі це дозволити, мені доводилось вибігати дзвонити в обід чи після роботи, що було дуже незручно. А інститут ніяк не погоджувався, щоб я оплачував особисті дзвінки, довго пручався. Але я, нарешті, домігся!» Це справило на мене таке враження, що й дотепер пам'ятаю, хоча це було років 35 тому.

Натомість у роботі КМІСу чесність і принциповість Валерія були дуже важливі і допомогли створити репутацію. Про принципи роботи КМІСу ми домовилися від самого початку (у нас і зараз у різних місцях інституту про всякий випадок висить девіз, яким мають керуватися співробітники в сумнівних випадках — «Репутація важніша за прибуток»). Але не всі замовники в це вірили. І хоча за смислом і я і Валерій говорили замовникам одне й те саме, однак Валерій був переконливіший. Я пам'ятаю один із перших і дуже серйозних наїздів із погрозами від великого бізнесмена С., котрий просив додати кілька відсотків у його рейтинг, щоб була позитивна динаміка (це йому потрібно було, аби заручитися підтримкою президента). І тільки після зустрічі з Валерієм він остаточно

1 Хоч як це парадоксально, Валерій Хмелько, який виношував плани повалення чинної влади, працював в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Склалося так, що кандидатську дисертацію, яку він написав, працюючи в Держуніверситеті ім. Т.Г. Шевченка, вважали ревізійною, але Інститут історії партії йому допоміг, підтримав і запросив до себе на роботу. Судячи з усього, керівництво розуміло наявну ситуацію краще за решту й було гранично цинічним. Наприклад, заступник директора цього інституту, котрий писав книги, що прославляють партію, сказав мені в особистій розмові, що партія пронизала всі сфери суспільства ніби ракова пухлина.

переконався, що нічого не досягне жодними погрозами. У 2004 році, коли наш екзит-пол (спільний із «Демініціативами» і Центром Разумкова) показав, що вибори сфальсифіковані, під час різних дуже складних переговорів мені не потрібні були жодні консультації з Валерієм, я точно знав його позицію з будь-якого питання, навіть не запитуючи.

Взагалі, у мене таке враження, що рівень безпринципності політиків, політ-технологів і журналістів не падає, кожен результат соціологічного опитування, що не подобається тій чи тій політичній силі (а будь-який результат не подобається якимсь політичним силам — ну не можуть всі бути першими в рейтингу!), призводить до обвинувачень у продажності. Іноді я намагаюся пояснити, що фальсифікація результатів може призвести до скарг, перевірки ЕСОМАРу або САУ й до втрати репутації та прибутку. Але не пояснюю ще більш жорстку мотивацію, яка не припускає порушення професійних і людських норм, — це думка твоєї референтної групи. Як я, керівник центру, що допустив ці порушення, міг би дивитися в очі Валерієві, іншим своїм друзям, співробітникам КМІСу і колегам-соціологам, з якими підтримую дружні стосунки? Це було б саморуїнванням, знищенням сенсу своєї діяльності. Не кажу про це, позаяк політики та журналісти навряд чи зрозуміють серйозність цієї мотивації, ще більш важливої, ніж необхідність доброї репутації для заробляння грошей у майбутньому.

Якщо не говорити про сім'ю, то Валерій Хмелько справив на моє життя найсуттєвіший вплив. Я вже писав про це у вітаннях з приводу різних ювілеїв, тому знайду і процитую.

«Коли ж це було? Здається, у 1970-му... Я щойно закінчив університет, одержав диплом математика і працював у відділі В.П. Чорноволенка в Інституті філософії АН УРСР (то був перший і поки єдиний відділ соціології). Я вважав себе дуже розумним і пишався тим, що сам Сакада (він був тоді — страшно вимовити! — Аспірантом) запитував у мене, що таке дисперсія. І раптом у відділ потрапляє на рецензію праця якогось Хмелька («Сприйняття радянської дійсності студентами-африканцями»), який використовує не тільки коефіцієнт кореляції, а й незнайомий мені коефіцієнт конкордації. Мене це вразило до глибини душі.

З цієї рецензії й почалося наше знайомство. З'ясувалося, що Валерій Хмелько спочатку закінчив фізичний факультет того ж університету (у Києві тоді був лише один університет, якщо не брати до уваги університет марксизму-ленінізму), потім зацікавився соціологією і закінчив філософський факультет. До речі, його курсова про інтелігенцію теж справила на мене враження — він показав, що з точки зору марксизму власність — це не тільки володіння, а й розпорядження засобами виробництва, тому інтелігенція — це не прошарок, а два класи: ті, хто розпоряджається — «деспоненти» (номенклатура) і «пролетарі» розумової праці. Будь у нього не такі викладачі, як Г.І. Горак і В.П. Чорноволенко, — невідомо чим би закінчилася для нього ця робота».

Група моделювання суспільства. Першим важливим результатом нашого знайомства з Валерієм Хмельком було створення неформальної групи для моделювання суспільства. У відділі конкретних соціальних досліджень Інституту

Група моделювання суспільства, 1982.

Роман Ленчовський, Володимир Паніотто, Валерій Хмелько, Леонід Фінкель

філософії (формально відділ був створений у 1968-му, реально почав працювати у 1969-му, я проходив у ньому практику, коли навчався на 5-му курсі мехмату) працювала так звана госпдоговірна група. Це був радянський варіант комерційного соціологічного підприємства, ця госпдоговірна група виконувала замовлення підприємств на проведення соціологічних досліджень і заробляла гроші для Інституту. Групу очолював Михайло Лойберг, результати віддавали на опрацювання до Інституту геохімії та фізики мінералів. Річ у тім, що приятель Лойберга Борис Горлицький, який працював у цьому інституті, був одним із фундаторів напряму «математична геологія» в Радянському Союзі, а в нього працював програмістом Леонід Фінкель (потім Леонід очолив відділ програмістів). З Льонею ми швидко знайшли спільну мову і подружилися ще раніше, ніж я познайомився з Валерієм. Несподівано з'ясувалося, що Льоня і Валерій добре знайомі, обидва вони грали в експериментальній студії театральної імпровізації, що існувала в Києві (цікава ідея, актори імпровізували на замовлення глядачів, що їх ті писали на папірцях). Те, що мої друзі захоплювалися акторською грою, було для мене повним сюрпризом. Ми почали активно спілкуватися, а також відвідувати семінар М.М. Амосова в Інституті кібернетики АН УРСР, присвячений соціальному моделюванню¹. Так чи інакше, на пропозицію Валерія Хмелька було створено групу для розроблення комп'ютерної моделі суспільства, куди крім нас трьох увійшов також філософ

1 Детальніше див.: Паніотто, В. (2014). Амосов і моделювання соціальних процесів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 199–206.

Роман Ленчовський (Валерій Хмелько навчався з ним на факультеті соціології, а я познайомився з ним, коли він редагував мою першу книгу). Звісно, Валерій Хмелько став неформальним лідером нашої групи, а його теорію було покладено в основу розроблюваної моделі. Ішлося про створення комп'ютерної моделі суспільства, вихідними даними якої були б гуманістичні цінності — рівень доброти, співчуття, чуйності в суспільстві. Ми вважали це найголовнішим показником розвитку суспільства (а економіка — це лишень засіб для досягнення цих цілей). Передбачалося, що після створення моделі буде проведено обчислювальні експерименти, знайдено слабкі місця радянського суспільства і ми перейдемо до практичній роботі з руйнування цієї тоталітарної системи. Ми регулярно зустрічалися впродовж багатьох років і це стало головним науковим напрямом усієї моєї діяльності.

Київський міжнародний інститут соціології. Ми намагалися зібратися в одному місці й отримати фінансування нашої роботи. Зрештою у 1985-му з допомогою В.П. Чорноволенка мені вдалося створити відділ методики, методів і статистичного аналізу соціологічної інформації, але керівником цього відділу був призначений С.Б. Кримський; я заступив його на цій посаді тільки у 1990-му. У 1987 році я створив у відділі сектор моделювання соціальних процесів. Але взяти на роботу членів групи, яка розробляла модель суспільства, насамперед Валерія Хмелька, попри те, що він був уже доктором наук, мені не вдалося, тому що того ж року замість В. Чорноволенка, який фактично створив Відділення соціології, керівником Відділення призначили фахівця з політекономії соціалізму Ю.М. Пахомова. З міркувань, що не мають жодного стосунку до наукових, він був проти зарахування Валерія Хмелька (а інших членів групи й поготів). Відділення соціології 1990 року було перетворено на Інститут соціології НАН України, а 1991-го сектор моделювання закрили. Хоча відділ мій не закрили — тільки сектор, але залишатися в Інституті не мало сенсу. Паралельно (у 1990-му) у Валерія Хмелька виникли неприємності в його інституті (Інституті історії партії при ЦК Компартії України) через те, що Валерій зайнявся політичною активністю (в межах демплатформи КППС¹); від нього зажадали припинити цю діяльність, але він відмовився і звільнився. У червні 1990 року Валерій Хмелько став директором РНПСЦ — республіканського науково-практичного центру Соціологічної асоціації України. Я став допомагати йому налагоджувати роботу центру, з'явилися замовлення. І у Валерія за згоди Соціологічної асоціації УРСР виникла ідея приватизувати РНПСЦ і зібратися в ньому для розроблення моделі суспільства та виконання спільного проекту з Мелвіном Коном. У 1992 році ми реалізували цю ідею, до того ж нам запропонував допомогу американський політолог і соціолог Майкл Свафорд — і ми створили американсько-українське підприємство Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Від 1992-го і до сьогодні я є директором КМІСу, тож я зобов'язаний Валерієві не тільки напрямом робіт, а й своїм робочим місцем.

---

1 Демократична платформа — течія в КППС і КПУ, створена у грудні 1989 року на основі партклубів, неформальних організацій, що об'єднували членів КППС, котрі виступали на підтримку перебудови і М. Горбачова.

Рис. 3. Люцерн (Швейцарія), 1992

КМІС виконує близько 150 проєктів на рік і провів уже тисячі досліджень, багато з яких справили неабиякий вплив на процеси у країні (скажімо, екзит-пол 2004 року). Але, на жаль, до соціологів дослухаються, лише коли вони допомагають виконати завдання завоювання або утримання влади. Я хочу навести приклад глибокого розуміння Валерієм процесів, що відбуваються в країні, і розповісти про його прогноз-попередження, який, на жаль, не був почутий. Я вже писав про це влітку 2014 року, коли святкували 75-літній ювілей Валерія Хмелька. «Найсумніше — це те, що реалізувалося попередження В. Хмелька 20-річної давнини (це робить честь Валерієві і не робить честі політикам нашої країни)», писав я, цитуючи його статтю, написану у 1994-му¹: «Зацікавленість більш як половини громадян України у збереженні тієї можливості використання російської мови, що була звичайною для них впродовж майже всього їхнього життя, — це така обставина, на яку мають зважати всі політики, які насправді прагнуть зберегти цілісність української держави, не допустити її розколу і використання її лінгво-етнічної неоднорідності її недругами...

Імперсько зорієнтовані діячі Росії вже пропагують ідею захисту і, фактично, об'єднання всіх російськомовних людей. Звертаються вони, як до своїх, і до російськомовних українців, що мешкають в Україні...

1 Хмелько, В. (1994). Третий год независимости: что обнаружили вторые президентские выборы. *Украина сегодня: Хроника-анализ-прогноз. Бюллетень Киевского центра политических исследований и конфликтологии*, 6, 22–30.

Гадаю, що для зміцнення самостійної державності України необхідно переосмислити національну ідею. Осмислити її як ідею власне політичну, усунувши культурно-етнічні акценти, і зосередити зусилля на формуванні в Україні єдиної політичної нації, всі представники якої зможуть вважати себе українцями — незалежно від своєї етно-національної чи лінгво-етнічної належності...»

Я навів невеликий фрагмент тексту, але вся стаття і 2014 року, і зараз виглядає так, ніби була щойно написана. Попередження це не було почуто.

В. Хмелько та В. Паніотто, 2008. Конгрес соціологів у Москві

Згадується анекдот про американського журналіста в Ізраїлі. Він замовив кімнату в кращому готелі Єрусалима, вікна якого виходять на знамениту Стіну Плачу, і спостерігав, як вродливий старець щодня приходить до цієї стіни зранку, а потім після полудня і несамовито молиться. Минуло кілька тижнів, і журналіст вирішив взяти інтерв'ю у цієї людини:

«– Вибачте, я помітив, що ви вже багато днів поспіль приходите молитися до Стіни Плачу. Як давно ви приходите сюди молитися?

– Вже 20 років, — чемно відповідає чоловік.

– І за що ви молитесь? — запитує журналіст.

– Вранці я молюся про мир у всьому світі, потім йду додому. Після полудня я повертаюся і знову молюся про мир.

– І що ви відчуваєте всі ці 20 років, коли приходите сюди молитися?

– У мене таке враження, що я розмовляю зі стіною».

Те, про що Хмелько писав 20 років тому, поступово вочевиднювалося для багатьох. Але, на жаль, не для всіх.

Кафедра соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія». У тому ж 1992 році до нас звернувся В'ячеслав Брюховецький, котрий опікувався організацією нового університету — відродженням Києво-Могилянської академії. Він запропонував КМІСові допомогти з доббором викладачів для Могилянки. Нам дали кілька прізвищ по кожному із 6 напрямів, з яких починалася Могилянка, і ми методом сніжної грудки опитали по 50–60 експертів у кожній сфері, щоби скласти список лідерів за кожним із напрямів. Після цього нас запросили створити кафедру соціології, а потім факультет суспільних наук. Оскільки к КМІСі було забагато методичної роботи, якою здебільшого займався я, то організація кафедри лягла переважно на плечі Валерія (хоча я йому допомагав як міг) і він став завідувачем кафедри. Ми планували, що раз на рік будемо заступати один одного, але ввійти в нову справу було так важко, що на обмін забракло сил — я так і залишився директором, а Валерій завідувачем кафедри, а потім і деканом факультету, а я став професором кафедри. Минуло багато років, поки йому вдалося передати цю роботу Світлані Оксамитній. Так що вже майже 30 років я викладаю на кафедрі, створеній Валерієм Хмельком.

Таким чином, крім багаторічного дружнього спілкування, я зобов'язаний Валерієві також і всією моєю професійною діяльністю — головним напрямом робіт, створенням КМІСу і кафедри соціології, де я працюю вже майже 30 років.

Колеги про Валерія Хмелька

На моїй сторінці у Фейсбуці зазвичай 30–40 лайків і 3–5 коментарів. На моє сумне повідомлення про Валерія було 900 співчутливих лайків і 200 коментарів зі стислими спогадами. Я звернувся до компанії LOOQME, що аналізує публікації, з проханням зібрати реакції на це повідомлення (до речі, спочатку вони, як звичайно, виставили ціну, але потім, дізнавшись, для чого це потрібно, виконали роботу безплатно). Інформація була опублікована інформаційними агенціями (УНІАН і Укрінформ), основними інтернет-виданнями («Українська правда», «День», «Дзеркало тижня», «Новий час», «Главком», «Гордон», «Апостроф», «Комсомольская правда», «Контракты» і т. ін.), телевізійними каналами, а також було чимало постів у соціальних мережах, загалом 264 нотатки. Це тим паче дивовижно, позаяк Валерій Хмелько вже кілька років не виступав у телевізійних передачах і не публікувався. От деякі нотатки.

Марта Фаріон (США), юрист, президент Києво-Могилянської фундації Америки

**Пам'яті Валерія Хмелька:
«вирвав українську соціологію із радянського минулого»¹**

Всесвітньо відомий соціолог Валерій Хмелько помер 31 жовтня 2021 року на 83-му році життя у Києві. Професор Хмелько був завідувачем кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», президентом і співзасновником Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Академічна діяльність професора Хмелька була зосереджена на взаємозв'язку між особистістю та соціальною структурою, а Київський міжнародний інститут соціології, де він був президентом, став надійною соціологічною інституцією з відмінною репутацією. КМІС запровадив та заохочував використання екзит-полів на українських виборах з перших років незалежності України². Маючи дипломи фізики та філософії, Хмелько вивчав соціологію в докторантурі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, зосереджуючись на методологічних проблемах соціологічних досліджень. Дослідницькі зацікавлення професора Хмелька проблемами особистості та соціальної структури за радянських часів вважалися контрверсійними.

Хмелько і Паніотто включили в соціологічні опитування усталені західні процедури та стандарти.

Однак після того, як в СРСР у 1988 році соціологію було узаконено як навчальну дисципліну, Валерій Хмелько відіграв важливу роль у розвитку соціологічної науки в Україні. Він працював у широкому контексті, брав участь у міжнародних конференціях і симпозіумах, зокрема тісно співпрацюючи з відомим американським соціологом Мелвіном Коном з Університету Джонса Гопкінса в Балтиморі, США.

Партнерські стосунки Валерія Хмелька та Володимира Паніотто з професором Коном призвели до революції в українській соціології.

Валерій Хмелько, один із засновників соціології незалежної України.

У наступні роки професори Хмелько і Паніотто включили в соціологічні опитування усталені західні процедури та стандарти, у 1992 році заснували КМІС і кафедру соціології у Національному університеті «Києво-Могилянська академія».

За високі стандарти цих опитувань, а також за впровадження фокус-груп, екзит-полу та вітчизняного програмного забезпечення для аналізу статистичних даних, КМІС отримав міжнародне визнання як провідної української соціологічної організації відповідного профілю.

Американський соціолог, професор Велдон Т. Джонсон, який також співпрацював із професорами Хмельком і Паніотто, сказав:

---

1 Радіо свобода, 2 листопада 2021 року (<https://www.radiosvoboda.org/a/pamyati-valeriya-khmelka-zasnovnyka-ukrayin%CA%B9koyi-sotsiolohiyi/31540833.html>).

2 Це не зовсім так, перший екзит-пол був проведений 1998 року «Демініціативами» і Соцісом (я був у них лише консультантом), КМІС почав проводити екзит-поли від 1999 року.

«Неможливо переоцінити вплив Хмелька на українську соціологію, тому що він і Паніотто буквально витягли соціологічні методи та процедури із трясовини радянської епохи, коли публічна думка ігнорувалася. Адже, у радянські часи соціології фактично не було, а коли ЦК Компартії СРСР цікавився громадською думкою, якийсь партійний чиновник дзвонив до керівників областей і запитував, як там люди оцінюють стан справ. На початку 1990-х в Українській академії наук — це називали експертним методом. Хмелько все змінив».

В'ячеслав Брюховецький, почесний президент Національного університету «Кієво-Могилянська академія», ініціатор її відродження:

«Це велика втрата для української науки. Валерій Хмелько був відомим академіком і науковим співробітником нашого університету та провідним інтелектуалом України. Він першим у 1991 році прийшов до мене з пропозицією створити нову кафедру структурованих соціологічних досліджень. Це було перше таке відділення у пострадянському світі. З Володимиром Паніотто вони були готові відбудовувати Академію. Вони вже мали міжнародне визнання у царині соціології. Як наслідок, вони принесли до Кієво-Могилянської Академії масштаб міжнародного академічного визнання».

Світлана Хутка, лауреат медалі Наталії Паніної, 2010

Світлана Хутка, запрошена наукова співробітниця Каліфорнійського університету в Берклі, котра була аспіранткою Валерія Хмелька:

«Сьогодні дуже сумний день — спочив у вічності Валерій Євгенович Хмелько. Видатний український науковець, соціолог, громадський діяч, публічний інтелектуал, засновник кафедри соціології Києво-Могилянської академії, засновник Київського міжнародного інституту соціології, легендарний професор, якого роками цитували студенти Могилянки...

Для мене особисто це важка втрата — багаторічного наукового керівника і Людини, котра була не тільки рольовою моделлю, але й завжди давала мудрі поради. Моя вдячність Валерію Євгеновичу за школу, підтримку і натхнення — безмежна. Час, який він дарував усім, хто у нього вчився — надцінний.

Про це складно писати, тому, що утворилась пуста.

В цьому році відійшли у засвіти плеяда світових науковців, котрі кожен по-своєму працювали над однією темою, про особистість, цінності, суспільство, щастя і задоволеність життям — Мелвін Кон, Роналд Інгларт, Альберт Бандура, і тепер Валерій Хмелько ... Це постаті глобального рівня, без чиїх робіт неможливо уявити сучасну політичну аналітику, соціологію особистості і соціальних структур, котрі створили якісно нову основу для порівняльного покрайнього аналізу політичних і економічних процесів, котрі впровадили інструментарій вивчення суспільних процесів, і отримуваними даними користуватимуться ще багато поколінь аналітиків, журналістів, політиків, експертів.

Я вдячна долі, що мені пощастило працювати з усіма цими людьми — і первинним поштовхом до того стало те, що Валерій Євгенович як науковий керівник закладав завжди надвисокі стандарти роботи, чим спонукав дуже динамічний поступ і самовдосконалення.

Такі Особистості, як він, — перетворюють світ навколо себе навіть за своєї фізичної неприсутності, лишаючи безцінний спадок ідей, життєвих уроків і принципів. Але як би хотілось, щоби люди мали безсмертя...»

Олена Богдан, випускниця Могилянки, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології НаУКМА, голова Державної служби України з етнополітики та свободи совісті:

«Нещодавно відійшла у засвіти людина, яка значною мірою вплинула на мої життєві траєкторії, — Валерій Хмелько. Перебуваючи у відрядженні на Закарпатті, не зможу приєднатися до колег, друзів і рідних, які зберуться завтра разом попрощатися. Але приєднаюся до всіх тих, хто діляться спогадами.

Питання мовних та етнічних ідентичностей України — одна з профільних тем Валерія Хмелька. За збігом (або ж навпаки — закономірно) саме мовним практикам і преференціям, державній політиці в цій царині присвячена сьогоднішня й завтрашня консультації на Закарпатті. Зайве казати, на нинішній посаді голови Державної служби України з етнополітики та свободи совісті багато працюю з питаннями мовних та етнічних ідентичностей.

Перша наша зустріч з Валерієм Євгеновичем була чверть століття тому. «Найкращий шлях у соціологію — через фізику», — ці слова лектора Валерія Хмелька в далекому 1996 році спонукали мене зосередитися на тоді ще зовсім невідомій

мені соціології. Адже в школі навчалася у фізико-математичному класі, фізику дуже любила та навіть розмірковувала, чи не обрати її як майбутній фах. Ми тоді були першокурсниками факультету суспільних наук, ще не поділені на спеціальності. Не певна, чи опинилася б у соціології, якби вступ до неї мені викладав хтось інший.

Потім було написання курсової та кваліфікаційної роботи з ним як науковим керівником. Він мав пристрасть до точності формулювань і прагнення бачити картину в комплексі.

Олена Богдан та Валерій Хмелько, 2010

Важко давався вибір теми курсової. «Науковий інтерес — це завжди особистий інтерес», — темпераментно сказав професор. І за 5 хвилин пошуків, що цікавить особисто мене, ми вже формулювали тему про процеси демократизації у США. Ця тема так і залишилася зі мною на довгі роки.

Потім була його рекомендація до Оксфордського університету. І деякі напутні слова, які були справжнім потрясінням для випускниці бакалаврату (тим паче, коли чуєш їх від метра). Щось на кшталт: продовження Вашої роботи в царині соціології буде важливим і для соціології, і для демократичного розвитку України. Мені тоді здалося, що він перебільшує, але я таки залишилася в соціології.

Далі була його рекомендація до Лондонської школи економіки й політичної науки. Одного дня виявилось, що мого листа з Британії він зберігав роздрукованим протягом багатьох років.

Валерій Євгенович позиціонував себе як «послідовний матеріаліст». І дуже здивувався, коли на етапі дисертації мої пошуки розуміння процесів демократизації привели мене до питань релігії.

Хоча в царині досліджень ми тематично розійшлися, він дуже заохочував викладання курсів про щастя й потенціал особистості в суспільстві. Так я почала викладати «Соціологію особистості» та власні авторські курси «Соціологія щастя» та «Соціальні аспекти формування позитивного потенціалу особистості». Попри вимушено громіздку назву, останній був найлегшим для сприйняття та найближчим до повсякденних викликів людини в сучасному світі. Мабуть, матеріали саме з цього курсу регулярно згадую в найрізноманітніших контекстах.

Склалося так, що вчилася і на його позитивних якостях, і на його помилках. Зокрема й вчилася не боятися помилок. Світла пам'ять!»

***Олексій Гарань**, професор НаУКМа, науковий директор Фонду «Демократичні ініціативи» згадує багато цікавого, зокрема про участь Валерія Хмелька у створенні разом з Мирославом Поповичем, Олександром Ємцем та Володимиром Філенком Партії демократичного відродження України¹:*

«Валерій Євгенович був прагматиком та ідеалістом водночас. З початку 1990 р. він брав активну участь у творенні і діяльності «Демплатформи в КПУ». А робити це в Києві, порівняно з Москвою, було ох як ризикованіше! 23 червня 1990 р. саме він від імені «Демплатформи» виступає на з'їзді КПУ з вимогами радикального реформування партії. І коли ці ідеї було брутально відкинуто (показово, що Хмелька, кандидата від «Демплатформи» в ЦК КПУ, навіть не включили до списку голосування), 22 липня утворився оргкомітет по створенню нової партії: а співголовами стали Володимир Філенко та Валерій Хмелько. Нарешті, в грудні 1990 р. на базі «Демплатформи» твориться Партія демократичного відродження України. Серед співголів, поруч з Мирославом Поповичем, Олександром Ємцем, Володимиром Філенком та іншими, і Валерій Євгенович. ПДВУ була цікавою спробою поєднання двох крил: ліберально-демократичного і соціал-демократичного (детальніше про це можна прочитати і подивитися відповідні документи в книзі О. Тертичного «Перша спроба демократичної будови політичної партії в Україні», виданої в пам'ять про ті події за допомогою КМІС). До соціал-демократичного крила разом з Поповичем належав і Хмелько. Чому не вдалося створити потужну, справді українську соціал-демократію – тема окремої розмови.

Працюючи над власними спогадами і розбираючи документи тої доби, я віднайшов «Звернення до народу України» 19 серпня, спрямоване проти путчистів. Там стоїть і підпис Хмелька від ПДВУ.

(...)

А ще, кажуть, що Валерій Євгенович блискуче танцював рок-н-рол. Шкода, що не побачив. Шкода, що коли іде від нас така людина, завжди думаєш про те, що в потоці повсякденних справ замало спілкувалися в позаробочий час».

Нарешті хочу навести ще раз (вони вже публікувалися) слова Мелвіна Кона про Валерія Хмелька.

---

1 Див.: Українська правда: блоги (<https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/61803f36a9d33/>).

Мелвін Кон (1928–2021), видатний американський соціолог, колишній президент Американської соціологічної асоціації, праці якого багато хто вважає класичними, написав це для нашого часопису у зв'язку із 70-річчям Хмелька. Коли я свого часу перекладав це привітання для часопису, то вирішив уточнити, що Мелвін має на увазі, коли пише про Валерія «great». Я запитав — це справді означає великий соціолог, як Парсонс, Мертон, Лазарсфельд? І Мелвін уточнив, що так, великий, як Парсонс і Мертон, але не Лазарсфельд, якого він не вважає великим. Натомість Валерій справді є великим ученим і Мелвін пояснює, чому він так вважає:

Мелвін Кон та Валерій Хмелько, Київ, 2010

«Уся моя довга кар'єра в соціології пройшла під знаком виняткового везіння зі співробітниками-співавторами, у яких я багато чого навчився, які збагатили моє професійне та особисте життя і на яких я завжди покладався в тому, що стосується їхніх знань, інтуїції, їхніх праць, їхньої емоційної підтримки. Всіх їх я люблю і поважаю. Кажу про це, щоб задати рамки моїх коментарів про людину, яка вирізняється навіть на тлі надзвичайної групи, що становить ядро мого особистого і професійного існування, — про Валерія Хмелька.

Багато чого з того, що я знаю про Валерія, просто підтверджує те, що мені говорили про нього ще до того, як я вперше зустрів його (на Радянсько-американській соціологічній конференції у Вільнюсі, у Литві, 1987 року). Він, як багато хто з Вас знає, є видатним соціологом і соціальним психологом із надзвичайним поєднанням інтелектуальних талантів: винятковою здатністю бачити сучасну соціальну реальність у контексті історичних змін, політичних та економічних умов і теоретичної перспективи; при цьому, не втрачаючи з поля зору ширшого соціального контексту, він має тонке відчуття значущості навіть мізерних знахідок, їхніх наслідків для більшого цілого і необхідності пересвідчитися в тому, що в нас є найпереконливіші свідчення обґрунтованості цих знахідок.

Крім того, як Вам, вважаю, відомо, він — людина великої особистої чесності та людської гідності. Щоб дізнатися про такі речі, не обов'язково співпрацювати з кимось упродовж двох десятиліть, тому я усвідомлюю, що, характеризуючи Валерія таким чином, я лишень підтверджую справедливості того, що загальновідомо про нього, — навіть з точки зору спостерігача, який мав вельми сприятливу можливість бачити, як він діє в безупинному дослідницькому процесі, з усіма його радостями, фрустраціями та викликами.

Хочу додати до цієї картини ще одну деталь — те, що я мав можливість спостерігати, гадаю, як ніхто інший (крім, ясна річ, Володі Паніотто, його ще більш давнього колеги). Я розповім це в термінах афоризму, сформульованого моїм найдавнішим колегою і другом Кармі Скулером (Carmi Schooler). Істина Кармі (одна з інших) полягає в тому, що коли в процесі аналізу ми знаходимо те, що відповідає нашим очікуванням, особливо якщо це підтверджує гіпотези, що глибоко імпонують нам, ми рідко ставимо під сумнів методологію, що привела до цієї знахідки, але коли ми виявляємо щось несподіване, особливо якщо воно, схоже, суперечить цим нашим гіпотезам, ми готові гори звернути, аби з'ясувати, чи не є ця нібито знахідка артефактом, породженим методологічною помилкою.

Ми мусимо, звісно, бути настільки ж пильними, аби переконатися, що результати, які підтверджують гіпотезу, не базуються на методологічній помилці. Гаразд, ніхто не заперечує, що іноді ми справді намагаємося відстежувати можливі помилки, навіть якщо знаходимо те, що хотіли знайти. Але тільки Валерій, судячи з мого досвіду, справді здатен відокремити свої бажання від своєї методологічної практики. Валерій шукає можливі помилки, коли ми виявляємо те, що хотілося, так само ретельно і плідно, як і тоді, коли знаходимо те, чого не хотілося б.

Його его реалізується не в його гіпотезі, але в нездоланному бажанні, щоб те, що він повідомляє як факт, не виявилось простою методологічною помилкою. Можна сказати, що річ просто в його чесності, і я вже зазначав, що Валерій широко відомий як людина великої чесності. Безумовно, але йдеться про особливого штибу чесність, не надто широко практиковану і, безумовно, не такою мірою, як у разі Валерія. Якщо я згадую ті численні випадки, коли я спостерігав цю властивість Валерія, я думаю, що він той справжній учений, котрих часто описують в ідеалі, але яких не так часто можна зустріти в реальності. Можливо, це

породжено його глибоким зануренням в життя його ego-ідеала — Айнштейна. Можливо, це породжено якимись аспектами його власної життєвої історії, котру я повною мірою не знаю або не розумію. Але я точно знаю, що неодноразово у важливих для нашого спільного дослідження випадках Валерія насторожували деякі очевидні знахідки, що не давали підстав завагатися в них, проте він (і тільки він один) вважав їх не відповідними його знанням соціальної реальності. І зрештою він виявляв, що ми схибили в якійсь непроясненій частині аналітичного процесу. Я також знаю, що коли ми знайшли те, що, схоже, суперечить результатам усіх наших останніх досліджень (зокрема, виявилось, що особистісні характеристики дорослих чоловіків і жінок були напрочуд нестабільними в період радикальних соціальних змін в Україні), Валерій наполіг, аби ми виключили всі інші, здатні вплинути на це чинники, що дало б змогу пересвідчитися, що ми отримали реальний результат: на це пішло шість місяців напруженої роботи, але коли Валерій установив, що знахідка реальна, я був упевнений, що вона пройшла остаточну перевірку. Подальші знахідки інших дослідників в іншій країні підтвердили наші результати».

Отримано 20.11.2021

СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ: РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ

ОЛЕНА МУРАДЯН,

кандидат соціологічних наук, декан соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (61022, Харків, м. Свободи, 6)

OLENA MURADYAN,

Candidate of Sciences in Sociology, Dean of the Department of Sociology, V.N. Karazin National University of Kharkiv (6, Svobody Sq., Kharkiv, 61022)

o.s.muradyan@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0990-9635>

ОЛЕКСІЙ МУСІЄЗДОВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (61022, Харків, м. Свободи, 6)

OLEKSIY MUSIYEZDOV,

Doctor of Science in Sociology, Professor at the Department of Sociology, V.N. Karazin National University of Kharkiv (6, Svobody Sq., Kharkiv, 61022)

musiyezdov@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-2929-7333>

Про цінності та про українців

Костенко, Н. (ред.), Ручка, А., Скокова, Л. та ін. Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди та перспективи. Київ: Інститут соціології НАН України, 2020. 358 с.

Серед гостро актуальних тем соціологічних досліджень тема цінностей є чи не найактуальнішою вже кілька десятиліть поспіль. При цьому тематика цінностей принципово відрізняється від модних тем своєю фундаментальністю. Нескладно помітити — проблеми, що раз по раз виносяться на гребінь хвиль популярності завихреннями світової соціологічної думки, часто грішать суто сьогочасною яскравістю. Чутливість до масової кон'юнктури, «грантоспрямованість», залежність від медійного та комерційного попиту закономірно зміщують погляд дослідників до проблемного фокусу «газетних передовиць і трендів соцмереж». Безумовно, цей фокус заслуговує на пильну увагу, проте не вичерпує дослідницького поля соціології. Превалювання скороминущих, поверхневих тем над усіма іншими темами загрожує перетворити соціологію на

Цитування: Мурадян, О., Мусієздов, О. (2021). Про цінності та про українців. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 190–195.

служницю публіцистики та політичного блогінгу, чи не повністю позбавивши її наукової цінності.

Як бачимо, навіть початок рецензії на монографію, присвячену дослідженню цінностей, містить сліди рекурсивного використання цього поняття. Це є цілком природним для слова, що поєднує властивості строгого наукового терміна і повсякденної загальноновживаної лексики. У цій подвійності відображено пізнавальні масштаби поняття «цінності»; вони ж, своєю чергою, зумовлюють сплав стійкої популярності з фундаментальністю.

Водночас соціологічне дослідження цінностей — тема, до якої нелегко підступитися: аби отримати результат і дійти висновку, що вкладеться буквально в один рядок популярного соціологічного огляду чи то новинного повідомлення, треба великому колективу докласти зусиль, виконавши роботу тривалістю в кілька років. Тим ціннішим (!) видається вихід друком присвяченої аналізу ціннісної динаміки монографії, підготованої науковим колективом, який має чималий багаж досліджень цієї тематики. Фундаментальність тематики цінностей в соціології парадоксальним чином поєднується із особливою значущістю досліджень їхньої динаміки: саме через фундаментальність цінності виглядають «непохитними» у своїй монументальності, позбавленими здатності до змін. Звісно, то є ілюзія; формуванню цієї ілюзії сприяє неочевидність ціннісної динаміки; і вона ж ускладнює дослідницькі завдання в цьому полі. Саме тому публікації, подібні за масштабами матеріалу до рецензованої колективної монографії, заслуговують на виняткову увагу й підтримку.

У першому розділі «Ціннісні трансформації в сучасному суспільстві: концептуальні константи» автори демонструють увесь арсенал дослідницьких перспектив концепту «цінності» у соціологічному пізнанні. Цікавим тут є занурення у використання предметної ідентифікації цінностей з позиції естонського соціолога Ю. Саярніта, в індивідуальний соціальний аспект цінностей з позицій українського дослідника В. Осовського, згадування антропологів Ф. Клакгона та Ф. Стрдобека, класиків соціологічної компаративістики в ціннісному вимірі культури — від Р. Інглгарта до Ч. Гемпден-Тернера. Все підводить до вивчення нових правил гри за нових умов — соціології оцінювання та практик вимірювання: як саме ми візуалізуємо, унаочнюємо цінності? Тут слід окремо подякувати авторам за посилання на огляд Е. Берман та Д. Гіршмана, який присвячено рецензуванню 8 книг за останні роки з проблематики сучасного стану соціології квантифікації. Це мотивує занотувати та окремо ознайомитись із зазначеною працею, бо питання «хто є ключовими акторами у нових технологіях збирання даних?» постає вкрай часто перед тими, хто працює із кількісними вимірюваннями.

Розділ 2 «Ціннісна ментальність соціуму: рухи та флуктуації» демонструє особливості динаміки ціннісних пріоритетів українців у короткостроковому та довгостроковому трендах за програмою «аксіомоніторинг» у період 1991–2020 років, що було здійснено в рамках 13 репрезентативних загальнонаціональних опитувань Інститутом соціології НАН України. Чи є більш достовірне джерело інформації щодо дослідження цінностей в Україні, яке б мало зазначену вище наукову цінність на сьогоднішній день? Відповідь очевидна.

Знову і знову читачі повертатимуться до викладеного в цьому розділі аналізу та замислюватись над синдромом субдомінантних цінностей (дані 2014–2020 років): державна незалежність України, створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, цікава робота,

суспільне визнання, демократичний розвиток країни, відсутність значного соціального розшарування, незалежність у справах, судженнях, вчинках, можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу (який був суттєво зменшений за своєю кількістю у 2020 році і включав в себе вже лише 4 перші цінності з наведеного переліку).

Особливості динаміки ціннісних пріоритетів населення пояснюються більшою мірою механізмом акліматизації, адже в умовах недостатнього забезпечення можливостей для того, щоб реалізувати цінності, рейтинг їх знижується у людській ментальності, на думку авторів... Над цим можна довго розмірковувати: чи працює таке пояснення не лише для інструментальних цінностей, але й для термінальних, глибинних? Як пояснити таку сензитивність цінностей до параметру «можливості реалізації»?

Дослідникам та дослідницям нових стилів життя окремо радимо звернути увагу на дані щодо вирізнення трьох людських типів залежно від такого психологічного чинника, як локус контролю: екстернальний (життя та його події більшою мірою пояснюються залежністю від зовнішніх обставин), інтернальний (орієнтація на особисті якості та здібності) та інтернально-екстернальний типи людини. Інтернали, які переважно орієнтуються на цінності індивідуалізації, а також на цінності публічного життя, являють собою сьогодні найактивніший людський тип. Його кількісна складова зростає, що дає підстави авторам вбачати конструктивний вплив на розвиток індивідуального та суспільного життя в Україні. А у читачів є стимул поміркувати над тим, до яких змін це призведе в умовах затяжної пандемії.

Що ж до довгострокових ціннісних трендів, то кожна декада проаналізована тут з позиції розбудови українського суспільства та тих подій, що зумовили падіння рівня життя переважної більшості суспільства у першій декаді, початку економічного зростання й політичного загострення — у другій, та надзвичайних подій останнього десятиліття — у третій. За умов кількох економічних криз, глибокої соціальної нерівності, періодичної політичної напруженості, соціокультурної неоднозначності (в термінології авторів) рейтинги цінностей змінюються навіть в часових межах однієї декади. Аналітично виокремлюються чотири ціннісні синдроми: безпека — охоплює вітальні цінності; соціальний комфорт — охоплює просоціальні цінності; самореалізація — охоплює самореалізаційні цінності (саморегуляція здібностей і талантів); демократія — охоплює демократичні політико-громадянські цінності. У зростанні рейтингу останніх вбачається створення єдиного демократичного ціннісно-сміслового фундаменту суспільного життя країни. 2021 рік і COVID-19, гадаємо, внесуть свої корективи у вагу цих синдромів, що буде відображено у даних моніторингів. Проте траєкторія розвитку намічена: вона залежатиме від адекватної оцінки ризиків державної політики та суспільної комунікації, усвідомлення наявних розбіжностей в ціннісних преференціях у різних регіонах країни, що продемонстровано крізь призму динаміки індексів значущості цих ціннісних синдромів за період 2014–2020 років.

Розділ 3 «Домінантні суспільні дискурси: ціннісна присутність» підводить читачів до концептуальної моделі відносин цінностей і панування в інститутах влади: новий рівень солідарності, секуляризоване джерело легітимації, мотиваційна модель влади, «пересування» цінностей, локальний «простір появи» — все це авторами монографії вкрай цікаво представлено крізь розмірковування щодо пошуку нових підстав та умов легітимації влади. Публічна сфера розглядається як уні-

версальна і множинна у підрозділі «Ціннісні імплікації публічного і приватного в інтелектуальних моделях та громадянських актах» очима Г. Арендт, Ю. Габермаса, Ш. Муфа, Дж. Батлер, Дж. Агамбена, М. Фуко та ін. Набагато більше за наведених у розділі прикладів виникає асоціацій із сьогоденням та нещодавніми подіями у країні. І тут постають питання щодо відповідальності медіа за збуджувані у громадській думці реакції, особливо в той час, коли медіапублічна сфера структурно і сутнісно змінюється. Цей аналіз підводить нас до нових питань, що до останнього десятиліття навіть не продукувалися, наприклад: «Якою має бути юридична гігієна у соціальних мережах?»; «Дописувач у соціальних мережах — це громадський журналіст?»; «Чи можливий повний контроль індустрії комунікацій?» тощо.

У розділі 4 «Аксіосфери сучасних медіа» йдеться про те, яким чином цінності побутують в українських медіа.

Посилаючись на ідеї Ж. Бодриєра, Ф. Джеймсона, М. Фуко, Ж. Дельоза та ін., автори намагаються описати українську ситуацію в термінах симуляції — що, звичайно, має сенс. Ілюструється вона тим, що автори називають «рівнем медіаскептицизму» — рівнем недовіри до українських ЗМІ. Автори показують, що цей рівень зріс від 2013 до 2020 року. Регіональний розподіл показує меншу довіру до українських ЗМІ на Донбасі та на Сході й більшу — на Заході. Цей розподіл є досить передбачуваним, оскільки лояльність до національних медіа можна вважати показником лояльності до держави, який різниться за регіонами. Цікавим є інше спостереження — рівень довіри до ЗМІ в цілому та до інтернету зменшився у 2020 році порівняно з 2019-м: зовсім не довіряли інтернету 3% у 2019-му і 12% у 2020-му, цілком довіряли відповідно 10% і 2%; що ж до ЗМІ, то довіряли або цілком довіряли їм 30% у 2019 році і 18% у 2020-му. Видається, що саме ця тенденція краще ілюструє «розвіртуалізацію» нинішньої влади, яка очевидним чином не могла залишитися в межах створеного у 2019 році симулякра, й вимушена була підтверджувати його реальними діями, які виявилися далекими від очікувань від створеного напередодні виборів образу.

Особливою темою останніх двох років стала тема пандемії коронавірусу. Цікаво, що сприйняття інформації, яка стосується цієї теми, має своїм тлом уявлення про те, яким політичним гравцям належать ті чи ті канали комунікації. І довіра до певного змісту повідомлень на тему коронавірусу залежить від політичних уподобань споживачів медіаконтенту. Це спостереження заслуговує на подальші дослідження й конкретизацію.

Аналізуючи різний ступінь довіри до ЗМІ та інтернету, автори виокремлюють п'ять груп респондентів: 1) тотальні скептики (22%), 2) критики інтернету й ті, хто виявляє невпевненість у ЗМІ (13%), 3) критики ЗМІ й ті, хто виявляє невпевненість в інтернеті (23%), 4) ті, хто виявляє довіру до інтернету та лояльність до ЗМІ (15%), 5) ті, хто не визначився (27%). Інколи досить важко зрозуміти, що саме поєднує людей у такі групи — за винятком хіба що групи тотальних скептиків, що містить переважно людей віком 30–55 років з вищою освітою, які мешкають у відносно великих містах (250 тис. — 1 млн жителів). Щодо інших груп ситуація не дуже зрозуміла — імовірно людям важко відповідати про довіру до того чи іншого типу медіа в цілому, оскільки як у ЗМІ, так і в інтернеті є канали, які викликають більшу довіру, а інші — меншу, тож, можливо, відповіді респондентів були частково ситуативними. На користь такого припущення говорить і велика частка тих, хто не визначився. Відтак і робити інші змістовні висновки теж досить важко. Мабуть, це свідчить про необ-

хідність розвивати соціологічні інструменти таким чином, щоб вони могли краще вхопити досліджувані відмінності.

Водночас автори уточнюють сприйняття та рівень довіри до ЗМІ та інтернету як джерел суспільно-політичної інформації на підставі фокус-групових інтерв'ю. Результати досить детально описують чинники довіри до цих джерел, способи взаємодії з ними (вибірковість сприйняття, добір джерел, орієнтацію на тих, кому довіряв раніше, слабке заглиблення у зміст тощо), а також усвідомлення респондентами можливих маніпуляцій, які мають місце при поданні суспільно-політичної інформації.

Такі маніпуляції та взагалі способи сортування інформації в наш час дуже сильно пов'язані з використанням технічних засобів відбору — алгоритмів, які на основі певних даних «виришують», яка інформація потрапить до стрічки новин конкретного споживача. І це лише найпростіший приклад взаємодії задіяних у побутуванні сучасних медіа human та non-human агентів, якій автори приділяють увагу в цьому розділі.

У праці проаналізовано також характеристики користувачів соціальних мереж. Очікувано більша частка користувачів у молодших групах, серед більш освічених, зокрема студентів, та серед підприємців, і менша — серед старших людей, пенсіонерів, робітників, осіб з нижчим рівнем освіти. Головними мотивами користування соцмережами є спілкування, отримання інформації про друзів і знайомих, поширення інформації про себе. Поряд із тим дослідниками виявлено преференції користувачів щодо окремих соціальних мереж залежно від основної активності у мережах. Зокрема, ті, хто звертається до соціальних мереж насамперед для спілкування з друзями та знайомими і для розваг, найчастіше користуються «Однокласниками» та «Вконтакте»; публічні обговорення більш запитувані користувачами «Facebook» і «Twitter»; орієнтація на споживання різного роду новин притаманна користувачам «Facebook», «Youtube» та «Instagram» (остання мережа є більш популярною серед молоді).

Розділ 5 «Аксіологія залучення І: Культурні впливи» присвячено проявам цінностей у практиках — від політичних до культурно-дозвілєвих.

Автори нагадують, що тип громадянської культури, яка забезпечує життєздатність демократичних інститутів мусить містити такі складники розуміння свого зв'язку із суспільством, як компетентність, відповідальність, причетність. Натомість у пострадянському суспільстві поширеними є патерналізм, інституційна недовіра, турбота про «своїх» та тенденції соціальної ізоляції. Спираючись на дослідження, автори виокремлюють певні групи за критеріями громадянської активності (висока — низька) та залученості/відчуженості від політичного процесу:

- «Тотально відчужені» (7%),
- «Болото» (16%),
- «Піддані» (40%),
- «Небайдужі скептики» (24%),
- «Громадяни» (13%).

Автори описують кожна з цих груп і стверджують, що, на жаль, більшості українського суспільства властива така громадянська культура, яка не сприяє розвитку демократичних інститутів.

Поряд із тим автори вдаються до ідеї М. Гальббакса, П. Рикера, П. Нора та ін. для висвітлення явищ, пов'язаних з пам'яттю та цінностями в сучасному українському

суспільстві. В цьому контексті також аналізуються мовні та культурно-дозвілєві практики. В усіх цих випадках акцентується ціннісний чинник вибору — чи відповідає певна «пам'ять», мова чи спосіб дозвілля тим цінностям, які поділяють люди.

У розділі 6 «Аксіологія залучення II: Ціннісна парадигма доповненої реальності в мистецтві» автори наголошують, що в той чи інший спосіб доповнена реальність існувала чи не завжди, зокрема у мистецтві. Так, зображення речей, які не відповідають реальності (зокрема, ідеалізованих образів кращого суспільства чи людей, які мають слугувати прикладом), завжди доповнювали «реальну» реальність. Інтерпретації міри необхідності таких доповнень, звичайно, змінювалися впродовж історії, так само як змінювалися й аргументи на користь таких доповнень (умовно кажучи — від «суспільного просвітництва» до «автономії митця»). Тож цікавим є питання, якою мірою і які саме цінності зумовлюють певне ставлення до можливих доповнень такого роду, а також до мистецтва в цілому та тих чи тих його різновидів, проявів, окремих творів тощо. Відповідати на ці питання автори намагаються, звертаючись до теоретичного осмислення цих процесів.

Цінності є однією з провідних тем як наукового теоретизування, так і ідеологічного обґрунтування політичного вибору. Концепт цінностей є одним з інструментів пояснення поведінки людини в суспільстві. І цей інструмент загалом непогано працює. Але дедалі частіше доводиться стикатися з тим, що автори називають «неузгодженістю ціннісних пріоритетів» — ситуаціями, коли в певних умовах причиною поведінки можуть бути такі поєднання цінностей, які за логікою не могли б існувати (наприклад, поєднання цінностей «комуністичних» із «релігійними» або «ліберальних» із «патріотичними»). Очевидно, такі ситуації потребують більш точних та більш чутливих засобів дослідження. Як такий засіб автори пропонують концепцію «множинності ціннісних просторів локального», ознайомлення з якою, на наш погляд, нікого не залишить байдужими.

Слід зазначити, що висловлені у нашій рецензії зауваження та поставлені питання є продуктом індивідуального сприйняття. І це є свідченням ще однієї незаперечної переваги розглядуваної монографії: вона змушує читача занурюватися у проблематику настільки глибоко, що виникає персональна, особиста зацікавленість, яка не може не породжувати й особисту позицію щодо поданого матеріалу та висновків із нього. Ця монографія провокує читача до власного пошуку, і навіть якщо цей пошук буде обмежено осмисленням наведених у монографії даних і результатів, це вже буде вельми значущим науковим ефектом.

Отримано 18.10.2021

Показчик статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2021 року

СТАТТІ

Боднар Г. (Львів) Покоління незалежності в Революції Гідності 3 52

Борецька М. (Львів) Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді 2 24

Бурлачук В. (Київ) Влада як джерело ризику 4 5

Буткалюк В. (Київ) Нерівність у сфері праці: глобальний вимір 2 75

Буткалюк В. (Київ) Праця у XXI столітті: виклики постфордизму/неолібералізму і становище трудящих у сучасному глобальному світі 1 60

Буткалюк В. (Київ) Соціально-економічні наслідки пандемії COVID-19 для України 4 24

Дембіцький С. (Київ) Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан 2 5

Іваненко О. (Київ) Українська гігономіка: трансформація зайнятості, ризику та перспективи 4 43

Калашнікова Л. (Миколаїв), Лобанова А. (Кривий Ріг) Ровесники незалежності: делінквентна поведінка неповнолітніх (1990-ті — початок 2000-х років) 3 37

Коваліско Н. (Львів), Макеев С. (Київ) Соціологія соціальної структури покоління 2 60

Коваліско Н. (Львів), Макеев С. (Київ) Покоління в історико-соціологічній перспективі 3 5

Макеев С. (Київ) Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса 4 73

Малиновська О. (Онтаріо, Канада), Мальцева К. (Київ) Соціально-економічний статус батьків у дитинстві

індивіда та установки індивіда в дорослому віці 1 106

Малиш Л. (Київ) Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива 3 21

Мельников А. (Київ), Алексєнєва-Тімченко К. (Одеса) Концепція аналітичної етнографії Джона Лофланда 4 87

Мороз Є. (Київ), Соболевська М. (Київ), Червінська Т. (Київ) Використання активних методів викладання соціологічних дисциплін в умовах дистанційного навчання 4 129

Паращевін М. (Київ) Особливості сприйняття вірянами ситуації з епідемією COVID-19: дані дослідження громадської думки 3 113

Петренко-Лисак А. (Київ), Полєк Т. (Київ) Балконний простір: антрополого-соціологічна розвідка 2 136

Петрушина Т. (Київ) Множинні чинники бідності у XXI столітті. Методологічні аспекти 1 42

Пяковська А. (Київ, Відень) Домагання та досягнення як чинники щастя/задоволеності: механізми формування 2 45

Резнік В. (Київ) Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс 4 104

Резнік О. (Київ) Детермінанти ставлення громадян до діяльності президента України (1994–2020) 1 25

Резнік О. (Київ), Рахманов О. (Київ), Резнік В. (Київ) Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні 3 91

Савельєв Ю. (Київ) Принципи оцінювання якості наукових публікацій і побудови рейтингів наукових і науково-педагогічних працівників 1 151

Симончук О. (Київ) Соціально-статусні самооцінки українців: зміни в часі (2009–2019) 1 5

Соколовський І. (Київ), Потапова Д. (Київ), Тенін П. (Київ) Валідизація методик вимірювання репутації на пострадянському просторі 1 82

Судин Д. (Львів) Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві 3 65

Ченурко Г. (Київ) Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері 2 94

Шевченко С. (Київ) Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз 2 116

Шульга Р. (Київ) Доповнена реальність у реаліях функціонування мистецтва 3 146

Burova O. (Kyiv) Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine 2 105

Kasianczuk M. (Tallinn, Estonia), Trofymenko O. (Kyiv), Shvab M. (Kyiv), Djuma V. (Tallinn, Estonia) The attitudes towards LGBT people among workers delivering key public services: The first regional study in Central and Eastern Europe and Central Asia 3 126

Shestakovskiy O. (Kyiv), Kasianczuk M. (Tallinn, Estonia), Trofymenko O. (Kyiv) The Revolution of Dignity and instrumentalisation of LGBT rights: How did attitudes towards LGBT people change in Ukraine after Euromaidan? 1 127

СОЦІОГРАФІЯ

Іващенко О. (Київ), Боярчук Д. (Київ), Шульга Є. (Вашингтон, Київ) Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі 2 156

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Полтораков О. (Київ), Щиголь І. (Київ) Українські радянські агенти змін: соціально-історичний контекст трансформації капіталів 3 187

Стегній О. (Київ) Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи 2 181

Яковенко Ю. (Київ) Своєчасні думки з приводу 20-річчя Указу Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» 1 184

Maksymenko O. (Kyiv) The most common environmental concerns and adherence to some eco-friendly practices among Ukrainians 4 143

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Методологічні аспекти вивчення політичних установок населення щодо державних інститутів» 3 167

Круглий стіл «Соціальний досвід пандемії COVID-19 в Україні: соціологічний вимір» 1 160

Національна нарада з гендерного вимірювання «Можливості національної системи моніторингу прав жінок та гендерної рівності» 4 150

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Максименко О. (Київ) «Суспільство після пандемії: світ і Україна». XIV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної 1 172

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Паніотто В. (Київ) Наш друг Мелвін Кон 2 197

Ручка А. (Київ) Пам’яті Рональда
Інглгарта..... 3 203

Савельєв Ю. (Київ), Шестаковський О. (Київ) Людина епохи модернізації:
значення теорії Рональда Інглгарта
для соціальних наук..... 3 206

Паніотто В. (упорядник) (Київ) Валерій
Хмелько в моєму житті та житті
моїх колег 4 172

**СОЦІОЛОГІЧНІ ВИДАННЯ:
РОЗДУМИ, РЕЦЕНЗІЇ**

Мурадян О. (Харків), Мусієздов О. (Харків) Про цінності та про
українців..... 4 190

Показчик статей, опублікованих
у часопису «Соціологія: теорія, методи,
маркетинг» 2021 року..... 4 196